

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DİL BİLİM ANABİLİM DALI**

**TÜRKÇE GENEL SÖZLÜK HAZIRLAMA SÜRECİ ÜZERİNE BİR
ARAŞTIRMA**

Doktora Tezi

Emrah Özcan

Ankara, 2019

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DİL BİLİM ANABİLİM DALI**

**TÜRKÇE GENEL SÖZLÜK HAZIRLAMA SÜRECİ ÜZERİNE BİR
ARAŞTIRMA**

Doktora Tezi

Emrah ÖZCAN

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. N. Engin UZUN**

Ankara, 2019

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DİL BİLİM ANABİLİM DALI**

**TÜRKÇE GENEL SÖZLÜK HAZIRLAMA SÜRECİ ÜZERİNE
BİR ARAŞTIRMA**

DOKTORA TEZİ

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. N. Engin UZUN**

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı

İmzası

- 1- Prof. Dr. N. Engin UZUN**
- 2- Prof. Dr. H. İclal ERGENÇ**
- 3- Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN**
- 4- Prof. Dr. Özgür AYDIN**
- 5- Prof. Dr. Kamil İŞERİ**

Tez Savunması Tarihi

18.01.2019

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Prof. Dr. N. Engin UZUN danışmanlığında hazırladığım “TÜRKÇE GENEL SÖZLÜK HAZIRLAMA SÜRECİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA (Ankara.2019)” adlı ~~yüksek lisans~~ - ~~doktora/bütünleşik doktora~~ tezimdaki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

Tarih:
Adı-Soyadı ve İmza

Emrah ÖZCAN

İÇİNDEKİLER

<i>TEŞEKKÜR</i>	v
<i>KISALTMALAR</i>	vii
<i>ŞEKİLLER LİSTESİ</i>	ix
<i>TABLolar LİSTESİ</i>	x
1. GİRİŞ	1
1.1. Tezin Konusu.....	2
1.2. Tezin Amacı	2
1.3. Araştırma Soruları	3
1.4. Tezin Veritabanı ve Yöntemi	4
1.5. Tezin Sınırlılıkları.....	4
2. KURAMSAL ÇERÇEVE	6
2.1. Anlık oluşum.....	7
2.2. Rol Kuramı	10
3. SÖZLÜKÇÜLÜK VE SÖZLÜKÇÜLÜĞÜN TEMEL KAVRAMLARI	17
3.1. Uygulama ve Kuram	18
3.2. Sözlük Yazma Teknikleri	24
3.2.1. Sözlüğün içeriği.....	26
3.2.2. Madde yapısı	28
3.2.3. Tanım ve Tanımlama Biçimleri.....	32
3.2.3.1. Eşanlımlı sözcük ile yapılan tanımlama.....	32

3.2.3.2.	Öbek yapı ile yapılan tanımlama	33
3.2.3.3.	Tümce biçiminde yapılan tanımlama.....	33
3.2.3.3.1.	Ad tümcesi biçiminde	33
3.2.3.3.2.	Eylem tümcesi biçiminde	33
3.2.3.3.3.	Karşılıklı konuşma biçiminde.....	34
3.2.3.4.	Gönderme yaparak tanımlama.....	34
3.2.4.	Sözlüksel veri saklama standartları	35
3.3.	Sözcük nedir?	38
3.4.	Sözlük Nedir?.....	39
3.5.	Sözlüğün Yapıları	47
3.5.1.	Megayapı (<i>Megastructure</i>).....	47
3.5.1.1.	Makroyapı (<i>Macrostructure</i>)	47
3.5.1.2.	Mikroyapı (<i>Microstructure</i>)	48
3.5.1.2.1.	Madde (<i>Entry</i>), Maddebaşı (<i>Headword</i>), Başsözcük (<i>Lemma</i>)	48
3.5.1.2.2.	Açıklama (<i>Comment</i>).....	49
3.5.1.2.3.	Tanım (<i>Definition</i>)	50
3.5.1.2.4.	Örnek (<i>Example</i>)	50
3.5.1.3.	Dış içerik (<i>Outside Matter</i>)	51
3.6.	Sözlük Tipolojileri	51
3.6.1.	Scerba'nın (1940) Tipolojisi	59
3.6.2.	Malkiel'in (1967) Tipolojisi	60
3.6.3.	Sebeok'un (1962) Tipolojisi	63
3.6.4.	Rey'in (1970) Tipolojisi	64
3.6.5.	Zgusta'nın (1971) Tipolojisi	66
3.6.6.	Landau'nun (1984) Tipolojisi	66
3.6.7.	Hausmann'ın (1989) Tipolojisi.....	70
3.6.8.	Aksan'ın (1995) Tipolojisi	71
3.6.9.	Atkins ve Rundell'in (2008) Tipolojisi	72

3.6.10.	İlhan'ın (2009) Tipolojisi	74
3.7.	Sözlük Türleri	77
3.8.	Sözlükbilim ve Etkileşim İçerisinde Olduğu Alanlar	85
3.9.	Değerlendirme	88
4.	SÖZLÜKLER	90
4.1.	Tarihi Sözlükler	105
4.1.1.	Divan-ı Lügat-it Türk (Kaşgarlı Mahmud)	105
4.1.2.	Kamus-i Türki (Şemsettin Sami)	108
4.1.3.	Table Alphabeticall (Robert Cawdrey)	109
4.1.4.	Deutsches Wörterbuch (Grimm Kardeşler)	110
4.1.5.	Dictionary of the English Language (Samuel Johnson)	112
4.2.	Dünya Dillerinde Sözlükbilim Çalışmaları	113
4.2.1.	Arapça Sözlükbilim Çalışmaları	113
4.2.2.	Farsça Sözlükbilim Çalışmaları	120
4.2.3.	Çince sözlükbilim çalışmaları	126
4.2.4.	Korece sözlükbilim çalışmaları	140
4.2.5.	Japonca Sözlükbilim Çalışmaları	150
4.2.6.	Rusça Sözlükbilim Çalışmaları	161
4.2.7.	Almanca Sözlükbilim Çalışmaları	169
4.2.8.	İngilizce Sözlükbilim Çalışmaları	178
4.3.	Değerlendirme	188
5.	TDK'NİN TÜRKÇE SÖZLÜĞÜ	189
5.1.	TS'nin tarihçesi	189
5.2.	Türkçe Sözlük'ün İncelenmesi	191
5.2.1.	Türkçe Sözlükte Maddebaşı Seçimi	191
5.2.2.	Türkçe Sözlük'te Yer Almayan En Sık Sözcükler	194

5.2.3.	Türkçe Sözlük'te Yer Alan Anlık Oluşumlar	202
5.2.3.1.	Özel Anlamı İlk Sırada Yer Almayan Anlık Oluşum	209
5.2.3.2.	Derlem İçerisinde Yer Almayan Anlık Oluşumlar	211
5.2.4.	Maddebaşı tanımlamalarındaki sorunlar	212
5.2.5.	Madde örnekleri.....	221
5.2.6.	Örneklerin türleri	222
5.2.6.1.	Tümce biçimindeki örnekler	222
5.2.6.2.	Kalıplaşmış yapı	222
5.2.6.3.	Görsel öge	223
5.2.7.	Örneklerin işlevleri	223
5.2.7.1.	Tanıtlayıcı (<i>attestation</i>).....	223
5.2.7.2.	Açıklık getirici (<i>elucidation</i>)	224
5.2.7.3.	Örnekleyici (<i>illustration</i>).....	224
5.2.8.	Kaynak açısından örnek türleri	229
5.2.8.1.	Sözlük yazarının oluşturduğu örnekler	230
5.2.8.2.	Derlem tabanlı örnekler	230
5.2.8.3.	Hibrid (Melez) örnekler	230
5.2.9.	Örneklerin kaynakları	231
5.2.9.1.	Derlem tabanlı (<i>corpus-based</i>) ile sözlükçüye ait (<i>lexicographer</i>) örnekler.....	236
5.2.10.	Birden fazla madde için kullanılan tıpkı örnekler	237
5.2.11.	Örnekle anlamı aktarabilme	237
5.2.12.	Türkçe Sözlükte örnek verme stratejisi.....	240
5.2.13.	TS'de sözlüksel içeriğin barındırılması	244
5.3.	Değerlendirme	247
6.	SONUÇ GÖZLEMLERİ VE ÖNERİLER	249
	KAYNAKÇA	253
	ÖZET	279
	ABSTRACT	280

TEŞEKKÜR

Ankara Üniversitesi, Dilbilim Bölümü benim için sadece eğitim aldığım bir kurum değil, aynı zamanda ikinci bir evim, bölümdeki hocalarım da ikinci bir ailem oldular. Sevgilerini ve bilgilerini benden hiçbir zaman esirgemeyen, çoğu kez deyim yerindeyse kahrımı çeken, sadece hoca olmakla kalmayıp anne şefkatiyle üzerimde emeği olan Dilbilim Bölüm Başkanı Prof. Dr. İclâl Ergenç'e ve Prof. Dr. Leyla Uzun'a teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca, bana her zaman yardımcı olan Prof. Dr. Seda Gökmen, Prof. Dr. Selçuk İşsever, Prof. Dr. Dilek Peçenek, Doç. Dr. Sıla Ay, Dr. Öğretim Üyesi Sevgi Çıkrıkçı, Dr. Öğretim Üyesi Elif Arıca Akkök, Araş. Gör. Dr. Pınar Uzun ve tüm Dilbilim Bölümü öğretim üyelerine ve elemanlarına canı gönülden teşekkür ederim.

Tez İzleme Komitesi'nin değerli üyeleri, başta danışmanım Prof. Dr. N. Engin Uzun olmak üzere, Prof. Dr. Özgür Aydın ve Prof. Dr. Kâmil İşeri'ye tezin biçimlenmesinde ve gelişmesinde sağladıkları katkı, gösterdikleri emek ve büyük sabır için teşekkürü bir borç bilirim.

Tezin yazım sürecinde, Almanca sözlükleri bulmamda ve metinleri daha iyi anlamamda yardımlarını esirgemeyen Sevda Kaya'ya, Korece metinleri büyük bir titizlikle gözden geçiren “Bahar” Yang Lee'ye, Farsça sözlükler konusunda yardımcı olan Hilda Khadjeamiri'ye, ulaşamadığım birçok kaynağa erişebilmem için Georgia Üniversitesi kütüphanesinin tüm olanaklarını sonuna kadar sunan Alev Türker'e, tüm bu süreçte hiç usanmadan dertlerimi dinleyen, dostluklarını benden esirgemeyen ve her daim yanımda olan çok sevgili arkadaşlarım Doç. Dr. Sercan Demirgüneş, Dr. Öğretim Üyesi Orhan Varol, Dr. Öğretim Üyesi Ümit Bozkurt ve Öğretim Görevlisi Özlem Dağ Tarcan'a, sözlüklerle ilgili değerli görüşlerini benimle paylaşan Doç. Dr. Pınar İbe Akcan ve Doç.

Dr. Aygöl Uçar'a, enstitü sürecinde yaşadığı deneyimleri paylaşan Öğretim Görevlisi Dr. Ata Atak'a, Ankara'daki değerli dostlarım Demet İslam ve Orhan İslam'a, Yıldız Teknik Üniversitesi, Yabancı Diller Eğitimi Bölüm Başkanı Doç. Dr. H. Gülru Yüksel ve Doç. Dr. Suzan Kavanoz'a, mesai arkadaşlarım ve dostlarım Araş. Gör. Dr. Gülümser Efeoğlu, Öğretim Görevlisi Ferda İlerten, Araş. Gör. Merve Celen ve Araş. Gör. Selahattin Yılmaz'a çok teşekkür ederim.

Tüm eğitim hayatım boyunca maddi ve manevi her zaman yanımda olan sevgili aileme ve beni yetiştiren değerli öğretmenlerime teşekkür ederim. Bu zorlu süreçte yanımda olan ve bana destek veren İşıl Dönümcü'ye de ayrıca teşekkür ederim.

Tez danışmanım Prof. Dr. N. Engin Uzun'un, sözlükler hakkındaki bilgisi ve tecrübesi tezin son biçimini almasında büyük rol oynadı. Emekli olduktan sonra bile benimle çalışmaya devam ettiği ve bana sabır gösterdiği için kendisine ne kadar teşekkür etsem azdır.

Bu tezdeki bütün emek payımı danışmanım Prof. Dr. N. Engin Uzun'a ithaf ediyorum.

KISALTMALAR

Kısaltma	Açılım
ABC	ABC Kapsamlı Çince-İngilizce Sözlüğü
ABS	Açıklayıcı Birleşimsel Sözlük
AÖ	Ad Öbeği
BNC	British National Corpus
ÇADS	Çağdaş Alman Dili Sözlüğü
ÇAGS	Çağdaş Almanca Güncel Sözlük
ÇİS	Hàn-Yīng cídiǎn – Çince-İngilizce Sözlük
DLT	Divanü Lugati't-Türk
HDC	Hànyǔ dà cídiǎn – Büyük Çince Sözlüğü
HDZ	Hànyǔ dà zìdiǎn – Büyük Çince Karakter Sözlüğü
HTML	Hypertext Markup Language – Standart Metin İşaretleme Dili
IPA	International Phonetic Alphabet – Uluslararası Sesçil Alfabe
ISO	International Organization for Standardization – Uluslararası Standardizasyon Örgütü
İÇS	İngilizce-Çince Sözlük
KT	Kamus-i Türkî
KZ	Kāngxī zìdiǎn
LDOCE	Longman Dictionary of Contemporary English
OED	Oxford English Dictionary
RAS	Rus Akademi Sözlüğü
RDS	Rus Dili Sözlüğü
SJ	Shuōwén jiězhì

SQL	Structured Query Language – Yapılandırılmış Sorgu Dili
TDK	Türk Dil Kurumu
TEI	Text Encoding Initiative – Metin Düzgüleme Girişimi
TS	Türkçe Sözlük
TSS	Türkçe Sıklık Sözlüğü
TUD	Türkçe Ulusal Derlemi
XML	Extensible Markup Language – Genişletilebilir İşaretleme Dili
XSLT	Extensible Stylesheet Language Transformations – Genişletilebilir Stil Sayfası Dili Dönüşümleri
YRBAS	Yaşayan Rusçanın Büyük Açıklayıcı Sözlüğü

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: TS'de madde yapısının kullanıcıya gösterildiği şekil	29
Şekil 2 Özcan (2006) madde modellemesi	30
Şekil 3 TEI Sözlükler bölümünde yer alan yapı iskeleti	36
Şekil 4 Hartmann (2001)'de sözlükbilimin referans bilimleri içerisindeki yeri	59
Şekil 5 Sözlükbilim ve etkileşim içinde bulunduğu alanlar	85
Şekil 6 Dört Ton Şeması (Huang ve Liao, 2002).....	128
Şekil 7 HDZ'de (2. cilt, s. 1509) yer alan 書 maddesi (Klöter, 2013, s. 887).....	132
Şekil 8 HDC'de 書 ana karakteri ve ilk altmaddesi (5. cilt, s. 713-4)	133
Şekil 9 <i>Wiktionary – Das freie Wörterbuch</i> 'ta <i>Webs</i> maddesi	176
Şekil 10 "Computer" sözcüğünü tüm türetimleri (http://www.elexiko.de)	177
Şekil 11 Eklerin Anlık Oluşum Sayılarının Grafik Üzerinde Görünümü.....	207
Şekil 12 <i>ve</i> maddesinin TEI uyumlu görünümü	246
Şekil 13 <i>ve</i> maddesinin HTML görünümü	247

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1 Alanyazında Geçen ROLler (İbe Akcan, 2010, s. 6)	14
Tablo 2 Uzun'da (2000) ROL sınıflaması	16
Tablo 3 Terim Sözlükleri Konu Listesi	83
Tablo 4 ABC'de madde sıralama örneği	136
Tablo 5 ÇİS'de madde sıralama örneği	137
Tablo 6 Kuzey ve Güney Kore'de yayınlanan sözlüklerde maddelerin tanımları	146
Tablo 7 TSS'de ve TS'de örtüşen sözcük sayısı	196
Tablo 8 TS'de yer almayan sözcükler	197
Tablo 9 TS'de yer almayan sözcükler (Farklı yazımlar dâhil edilmeden)	200
Tablo 10 Yazım farklılıkları göz ardı edildiğinde TS'de yer almayan sözcükler	201
Tablo 11 Uzun vd. (1992, s. 117)'de Eklerde sıklık tablosunda yer alan ilk on ek.....	204
Tablo 12 En sık türetim yapan on ekle bitip TS'de yer alan sözcük sayısı.....	205
Tablo 13 Anlık oluşum gösteren maddeler için örnekler.....	206
Tablo 14 TS'de anlık oluşum yüzdesi	206
Tablo 15 <i>çıkmaq</i> eyleminin TS'deki anlamları ve örnekleri.....	212
Tablo 16 <i>çıkmaq</i> eyleminin soldan ve sağdan 1 sözcük gelecek biçimde eşdizimlileri	219
Tablo 17 <i>olmaq</i> eyleminin anlamları, örnekleri ve işlevleri	225
Tablo 18 TS'de kullanılan örneklerin kaynakları ve bu kaynaklardan alıntılama sayıları	233
Tablo 19 "ev" sözcüğünün tanım ve örnekleri.....	238

1. GİRİŞ

Dil varlıklarının birbirleriyle iletişim kurmalarına olanak sağlayan canlı bir olgudur. Bu olgu sadece insanlara özeldir. Bu olgunun fiziksel olarak elle tutulabilen en önemli ürünü kuşkusuz yazılı kaynaklardır ve bu yazılı kaynakların başında sözlükler gelir. Sözlükler dillerin en büyük tanıtlayıcılarıdır. Bu nedenle sözlükler, dilin kendisi hakkında barındırdığı bilgilerden ötürü diğer yazılı kaynaklarla karşılaştırıldıklarında en açıklayıcı ve bilgi verici olanlar arasında gelir. Sözlük temel olarak dilin üzerine inşa edildiği sözcükleri barındırır; listeleme, tanımlama, gösterme, bilgi verme, tanıtlama ve örnekleme gibi yolları kullanarak konuşuculara o sözcükler hakkında dilsel bilgi verir. Dilin özellikleri ve kendisi hakkında verdiği bu bilgilerden ötürü sözlükler hayatımızın ayrılmaz bir parçasıdır. Bu özelliğine ek olarak, sözlükler dilin en önemli tanıtlarıdır. Birçok ülke, diline verdiği önemi göstermek için o dile ait ürünler, kaynaklar hazırlar. Hiç kuşkusuz, bir dilin en iyi temsilcisi olan sözlükler de bu verilen önemden payını alır. Bir dile ait genel sözlük ne kadar oylumlu ve ne kadar modernse o dile ait çalışmaların aynı derecede gelişkin ve modern olduğu düşünülebilir.

Sözlükçülük, kökleri çok eskilere dayanan bir disiplindir. Kimi çevrelerce bir bilim dalı olarak pek kabul görmese de son yıllarda tanınmışlığı oldukça artmış ve dil alanındaki çalışmalar içerisinde kendisine “sözlükbilim” adıyla bir yer edinmiştir. Uzun yıllar boyunca bilimsel olarak büyük ve önemli bir gelişme kaydedememiş bir disiplin olmasının en önemli nedenlerinden biri, son yirmi otuz yıla dek basılı sözlüklerin çoğunun dilbilimsel verilerin sözlüklerle bütünleştirilememesi sonucunda dili betimlemede zorluk çekilmesidir. Bu nedenle, yeni hazırlanan sözlükler eski sözlüklerde yer alan bilgilerin aynısını kullanmakla yetinir. Böylece birbirinin benzeri sözlükler ortaya çıkar. Bazı ülkelerde bu durumun aksine sözlük ve sözlükçülük gelenekleri oldukça ilerleme kaydetmiş, ancak bu ilerleme yaygınlık kazanamamıştır. Özellikle

teknolojinin yaygınlaşmasıyla birlikte sözlüklerin hazırlanma süreçleri bir evrim geçirmiştir. Bu gelişim ve evrim, sözlüklerin bilimsel olarak ele alınmaları sonucunu beraberinde getirmiş, sözlüklerin daha kapsamlı biçimde betimlenebilmesine olanak sağlamıştır.

1.1. Tezin Konusu

Bu tezin konusu Hartmann'ın (2001) "sözlük araştırması" olarak adlandırdığı ve sözlüğü farklı açılardan ele alarak inceleyen ilkeler çerçevesinde sözlüklere, sözlükçülük tarihine, sözlük tipolojilerine, sözlüklerin yapısına bakmak ve elde edilen bulgular ışığında sözlük eleştirisi yaparak genel sözlük hazırlama süreci üzerine bir "sözlük araştırması" yürütmektir.

1.2. Tezin Amacı

Çalışmanın temel amacı sözlükleri kuramsal bir bakış açısından ele alarak genel sözlük hazırlama süreci üzerine bir araştırma yapmaktır. Bu amaçla dünyadaki önemli sözlükler ve bu sözlükleri hazırlama adına önerilen görüşler, saptamalar topluca ele alınacak, buradan hareketle sözlük tipolojileri ve bu tipolojilerin sözlük hazırlama sürecine etkileri incelenecek ve bu bulgular ışığında elde edilen verilerden hareketle spesifik bir konu olarak Türkçenin genel sözlüğü olan Türk Dil Kurumu'nun Türkçe Sözlük'ü (9. baskı) üzerinde detaylı inceleme ve değerlendirme yapılacaktır. Bu çerçevede, biçimbilimin "anlık oluşum" yaklaşımı ve Üretici Dilbilgisinin bir modülü olan ROL KURAMI doğrultusunda TS'ye yönelik somut saptamalar ve eleştiriler sunulacaktır. Bu saptamalar ve eleştiriler içerisinde TS'de genel sözlük hazırlama sürecinde birincil öneme sahip

maddebaşı seçimi, maddenin anlamları ve bu anlamlar arasındaki ilişki, madde anlamlarını tanımlama, örneklendirme ve bu süreçlerde kullanılan stratejilere bakılacaktır. Tezin amacı, bir dilin en önemli belgelerinden olan genel sözlük hazırlamanın kuramsal altyapısını ortaya koyarak alana katkı sağlamaktır. Tezin, sözlük hazırlamak isteyen yazarlar ya da kurumlara istedikleri sözlüğü oluşturma aşamasında yardımcı olacağı, sözlük çalışmalarına katkı sağlanacağı düşünülmektedir.

1.3.Araştırma Soruları

Sözlük hazırlama süreci geleneksel bakış açısıyla kendinden önce hazırlanmış sözlüklerden esinlenerek yapılan ya da bir nevi usta çırak ilişkisiyle öğrenilen bir süreçtir. Oysaki modern sözlükçülük uygulamaları teknolojiden ve onun bize sunduğu faydalardan yararlanmayı, böylece sözlüğe daha farklı ve daha geniş açılardan bakmayı sağlar. Yoğun gözlem tekniğiyle ortaya çıkarılamayacak birtakım örüntüler bilgisayar yardımıyla kolayca fark edilebilir. Sözlük gibi büyük eserler bilgisayarlar aracılığıyla daha iyi betimlenip araştırılabilir. Bu bağlamda sözlüklerin elektronik ortamdaki biçimi sözlük araştırmacısının aklındaki bazı soruların yanıtlarını bulmasına yardımcı olacaktır. Bu sorular şöyle özetlenebilir:

1. Sözlük çalışmaları sadece uygulamaya dayalı bir alan mıdır yoksa sözlük hazırlamak için bir kuram var mıdır?
2. Sözlük içerisinde yer alan maddeler hangi ölçütlere göre seçilir?
3. Sözlükte yer almaya değer görülen bir maddenin kaç anlamı vardır?
4. Birden fazla anlam varsa madde içerisinde sıralanışında hangi etmenler rol oynar?
5. Madde içerisinde anlamlara verilen örnekler hangi ölçütlere göre verilir?

6. Verilen örneklerle madde tanımı arasındaki ilişki nasıl kurulur?
7. Farklı dillerdeki sözlüklerde farklı uygulamalar var mıdır?

1.4. Tezin Veritabanı ve Yöntemi

Tezin veritabanını Türk Dil Kurumu tarafından yayınlanan Türkçe Sözlük'ün 9. baskısı oluşturmaktadır. TS'de yer alan maddebaşları güncel derlem verilerini yansıtması bakımından Aksan vd.'nin (2017) derlem tabanlı Türkçe Sıklık Sözlüğü ile karşılaştırılmıştır. Her iki sözlüğün içeriği taranmış ve tarama sonucunda elde edilen veriler MS Excel ve MySQL biçimine aktarılmış ve analiz için düzenli ifadeler (*regular expressions*) ve yapılandırılmış sorgu dili (*Structured Query Language-SQL*) gibi arama ve sorgulama araçları ham verileri analiz için kullanılmış, elde edilen ham veriler yoğun gözlem tekniğiyle tekrardan gözden geçirilerek incelenmiştir.

1.5. Tezin Sınırlılıkları

Bu tezde spesifik olarak TDK'nın Türkçe Sözlük'ü (9. baskı) ele alınmış ancak daha güncel olan 10. ve 11. baskıları tarama (OCR) çıktılarında oluşan sorundan ötürü veritabanına alınmamıştır.

Aksan vd.'nin (2017) Türkçe Sıklık Sözlük'ü Türkçe Ulusal Derlemi'nde geçen en sık frekansa sahip 5000 sözcük kullanılarak hazırlanmıştır. Derlem içerisinde yer alan eşyazımlı sözcükler hem ad hem de eylem olarak belirtilmiş ve sıklık sayıları bu iki kullanımın toplamı olacak biçimde, tek bir madde altında toplanmıştır. Bu nedenle tez

araştırması kapsamında eşyazım sergileyen sözcüklerin *-mAk* eki eklenmiş biçimleri de veritabanına dâhil edilmiştir.

Hartmann'ın (2001) "sözlük araştırması" ilkeleri arasında yer alan "sözlük kullanıcı" ilkesi başlı başına bir araştırma konusu olduğu için tezin kapsamı dışında tutulmuş ancak ilerleyen zamanlarda bu alanda çalışma yapılması düşünölmektedir.

2. KURAMSAL ÇERÇEVE

Bu tezin genel kuramsal çerçevesi Hartmann'ın (2001) “sözlük araştırması (*dictionary research*)” kavramı üzerine kuruludur. Bu kavram akademik bir ortamda sözlüğün belli ilkeler doğrultusunda araştırılmasını ve sözlük hazırlama sürecinde etken rol oynayan üyelerin ortaya çıkarılmasını amaç edinir. Bu ilkeler şunlardır:

- **İlke (1) Sözlük Yapısı:** Sözlüğü oluşturan parçaların tanımlanması anlamına gelir. Çeşitli sözlüklerin içerdiği bilgiye erişimi sağlayan tasarım özelliklerini inceler.
- **İlke (2) Sözlük Tipolojisi:** Sözlüksel ürünlerin sınıflandırılması işlemidir, “genel sözlük”, “eşanlamlılar sözlüğü” ya da “ansiklopedi” gibi çeşitli referans türlerinin belirlenmesini amaç edinir.
- **İlke (3) Sözlük Tarihi:** Sözlüksel geleneğin tarihsel gelişimini, geçmişte derleyiciler üzerinde etkin olan durumları ve bu durumların farklı ülkeler, kültürler ya da dillerde belli ürünleri (sözlükleri) nasıl etkilediklerini artsüremli olarak inceler.
- **İlke (4) Sözlük Eleştirisi:** Sözlüksel ürünlerin değerlendirilmesi anlamına gelir. Sözlük eleştirisi çeşitli referans kaynaklarının değerlendirilmesi için bir ölçüt olarak kabul edilir.
- **İlke (5) Sözlük Kullanıcısı:** Sözlük kullanıcısının bakış açısını inceler. Sözlük kullanıcılarının referans gereksinimlerini, bu gereksinimleri karşılarken kullandıkları becerilerin nasıl oluştuğunu ve bu becerilerin nasıl öğretilbileceğini araştırır.
- **İlke (6) Üstsözlükbilim (*Metalexigraphy*):** Sözlükbilimi bir süreç olarak etkileyen ilkelerin bütünüdür. Hangi tür referans kaynaklarını, kimler ne amaçla ve hangi çalışma yöntemleriyle derler ve derleyicilerin kullanıcılar, öğretmenler

ve araştırmacılarla nasıl bir iletişim halinde olduğunu sorgular. Bu anlamda tüm bu ilkeleri kapsayan bir üstkavram olarak hareket eder.

Bu genel çerçeveye ek olarak, Hartmann'ın (2001) ilkeleri arasında yer alan sözlük eleştirisinde kuramsal çerçeve olarak iki kavram temel alınmaktadır, bunlardan biri “anlık oluşum” diğerisi ise “ROL KURAMI”dır.

2.1.Anlık oluşum

Anlık oluşum (*nonce formation*) genellikle bağlamla sınırlanmış yeni ya da daha önce o ana dek var olmayan obje(ler)e veya duruma konuşucunun belirli bir göndergeyle atıfta bulunarak kendiliğinden oluşturma sürecine denir. Bu tür sözcüklere de anlık oluşumsal sözcük (*nonce word*) adı verilir.

Anlık oluşumu Bauer (1983, s. 45) şöyle tanımlar “konuşucu ya da yazar tarafından o anda, o anın ihtiyacını karşılayabilmek için, ana özgü, uydurulmuş yeni bir sözcük”. Uzun (2006, s. 89) örnek olarak şu anlık oluşumları gösterir; ödevsever, verginç, saptayım, görünge, küskü, sencil, apartkondu, bilinçüstü. Anlık sözcükler, sözcüksel ögelere sözcük oluşum kurallarının yaratıcı bir biçimde uygulanması sonucu doğarlar. Uzun (2006, s. 89) bu durumu şöyle ele alır:

“Dilin, konuşma ve yazma gibi kullanım düzlemlerine ait metinlerine bakacak olursak, konuşurken hatırlayamamak nedeniyle bir ad yakıştırma; belirli bir adı olmayan nesneye, duyguya yeni bir ad verme; dili yaratıcı ve sanatlı olarak kullanma gibi “geçici” olarak türetilmiş birçok sözcük olduğunu görürüz. [...]

Adını hatırlayamadığımız “şey”ler için *şey, falan, filan*, argo özellikli de olsa *zumbırtı, zamazingo* gibi sözcükler kullanırız ama bazen bir ad da uydururuz.”

Burada önemli olan ayrıntılardan biri, bu sözcüklerin genellikle türetildikleri ortamda kalmaları durumudur, Uzun’un (2006) da dediği gibi “*tutunmaz*”; anlık bir oluşum sergilerler. Anlık oluşumların metne özgü çok çeşitli işlevleri bulunmaktadır, örneğin, bir kavramı betimlemek için gerekli sözcük sayısını azaltmak gibi. O anda gelişen bir ihtiyacı gidermek için bir kereliğine oluşturulmuş bir sözcükbiridir. Anlık oluşumların yaşanan ihtiyacın giderilmesiyle birlikte bir daha kullanılacağı düşünülmez, bu nedenle adı da “*anlık*” oluşumdur. Kimi zaman bu anlık oluşumların bazıları dil konuşucuları arasında kullanılmaya, tutunmaya başlar ve dilin bir parçası haline gelebilir, dilde bir yer edinebilir. Bu yer edinme, ya da diğer bir deyişle tutunma, oluştuğunda da sözcük sözlüğe girmeye hak kazanır. Kısacası, sözlüklerde yer alan maddebaşları belli ölçütlerin (Atkins ve Rundell, 2008; Jackson, 2002, 2015) karşılanması durumunda sözlüğe girer. Bu ölçütlerin en başında da o sözcüğün sözlükselleşip sözlükselleşmediğidir. Bauer’e göre (2001), anlık oluşum sözlükselleşmeden çok daha önce meydana gelen bir türetim sürecidir. Türetkenliğe baktığımızda ise bazı eklerin diğer eklere göre daha türetken olduğunu görmekteyiz (Türkçede türetim eklerinin bir dökümü için bkz. (N. E. Uzun, Uzun, Aksan ve Aksan, 1992)). Bu türetkenliğin nereden kaynaklandığına baktığımızda ise farklı yanıtlarla karşılaşmaktayız. Alanyazında bu konuda da ayrışma oldukça çoktur ve araştırmacılar kendi aralarında da bölünmüştür. Ekler türetkendir (Bauer, 2001 içinde Lulofs 1835: 157, 2001 içinde Fleischer 1975: 71), biçimbilimsel işlemler türetkendir (Anderson, 1982, s. 585; Uhlenbeck, 1978, s. 4), kurallar türetkendir (Aronoff, 1976, s. 36; Bakken, 1998, s. 28; Zwanenburg, 1983, s. 248), sözcüklerin kendisi türetkendir (Saussure, 1966, s. 228), bazı işlem kümeleri türetkendir (Al ve Booij, 1981, s. 32; Anderson, 1982, s. 585) diyenler araştırmacılar bulunmaktadır.

Biçimbilimsel olarak sözcük türetmekte en çok ekleme (*affixation*) ve birleştirme (*compounding*) kullanılmaktadır.

- Ekleme (*Affixation*): yolcu -> yolculuk
- Birleştirme (*Compounding*): pazar + yer -> pazaryer+i, bilinç + alt -> bilinçaltı

Ayrıca kalıplaşma, kısaltma, kırpma, derleme, tarama, tonlama, yeni öge, uydurma, ödünçleme, geri oluşum, tür değiştirme vb. türetme yolları da bulunmaktadır (Akalin, 2014, s. 833).

Bauer'e (2004) göre bir sözcüğün sözlükselleşebilmesi için üç adım gereklidir. Bunlardan birincisi *anlık oluşum* (*nonce formation*), ikincisi *yerleşikleşme* (*institutionalization*) ve üçüncüsü *leksikalleşmedir* (*lexicalization*). Anlık oluşumu yukarıda açıklamaya çalıştık. *Yerleşikleşme* ise Bauer'de (1983, s. 48) şöyle tanımlanır; “Anlık oluşum olarak ortaya çıkan bir sözcük diğer konuşucular tarafından kabul edilip kullanılmaya başlanır”. Bu adımda potansiyel anlam belirsizliği (*ambiguity*) göz ardı edilir ve muhtemel anlamlardan sadece biri kullanılır. Sözcük yapımına (*word formation*) ek olarak var olan sözcüklerin mecaz kullanım aracılığıyla genişletilmesi de buraya eklenir. Örneğin, *tilki* sözcüğünün mecaz anlamının *çok kurnaz* olması gibi (Lipka, Handl ve Falkner, 2004, s. 6). Sözlükselleşme Uzun (2006, s. 89) tarafından şöyle tanımlanır: “Yeni bir sözcüğün dilde belirli bir sözlüksel içerikle, belirli bir çapta yaygınlaşması, tutunması” ve devam ederek “sözcüklerin nasıl sözlükselleştiğini anlamak da, hangi sözcüklerin sözlükselleştigiğine karar vermek de karmaşık süreçlere dayanan güç bir iştir” der. Buradan anlaşılacağı üzere sözcüğün sözlükte yer alması o sözcüğün sözlükselleştigiğini gösteren en büyük kanıttır. Karmaşık bir sözlükbirimin (*complex lexeme*) spesifik bir içerikle birlikte sık kullanılmasıyla tekil birime dönüşme sürecidir, sözlükselleşme. Bu süreçte dizimin

(*syntagma*) doğası ya da daha küçük birimlerin birleşimi az ya da çok yitirilir (Lipka, 1992, s. 107). Bu nedenle artsüremli olarak incelenebilir (Lipka ve diğerleri, 2004).

Genel olarak bakıldığında anlık oluşumlar şu nedenlerle kullanılırlar:

- O anda, o anın ihtiyacını karşılayabilmek için, ana özgü, uydurulmuş anlık oluşumlar
- Hatırlama gücü yaşandığında sözcüğün yerine kullanılan anlık oluşumlar
- Edebi amaçlı olarak türetilen anlık oluşumlar
- Sözlük yazarının içe bakış yöntemiyle sözlükte yer alması gerektiğini düşündüğü (öznel) maddeler

Tüm bunlar göz önüne alınca anlık oluşumların sesbilimsel, biçimbilimsel, sözdizimsel, anlambilimsel nedenler ve bunların bir ya da daha fazlasının ortaklaşa çalıştığı karışık anlık oluşumlardan bahsetmek olasıdır. Diyebiliriz ki, anlık oluşumlar;

- mevcut sözcüğün yerine kullanılır, o sözcüğün yerini almaz,
- yalnızca o bağlamda kullanılabilir,
- yaygınlık göstermez ya da diğer bir deyişle tutunma göstermez,
- anlık oluşumu yöneten kurallar, sözcük türetimini yöneten kurallarla aynıdır.

2.2. Rol Kuramı

Rol Kuramı, Chomsky'nin İlkeler ve Değiştirgenler Kuramı'nda sözlükçenin (*lexicon*) anlambilimsel özellikler açısından genişletilmesi sonucunda ortaya çıkan bir dilbilgisi modülüdür (Chomsky, 1981, ss. 153-222, 1986, s. 155; Collinge, 1990, s. 72; Hirik, 2018, s. 127; N. E. Uzun,

2000, s. 97). Bu altmodül "...sözlükçedeki anlambilimsel bilgilerin belirginleşmesi ve bunların sözdizimsel yapılara yansıtılmasına dair düzenlemeleri içerir." (N. E. Uzun, 2000, s. 97).

İlkeler ve Değiştirgenler Kuramı beraberinde getirdiği bu düzenlemeler içerisinde göze çarpan durumlardan biri yankategorilemenin yetersizliğidir. Yankategorileme sözdizimsel yapıda sözlüksel birimin birlikte görüneceği diğer kategorileri sunma görevini üstlenir. Aşağıdaki örneklerde ilk tümce (1a) dilbilgisizlik sergilemekteyken ikinci tümce (1b) dilbilgiseldir.

(1)

a. *Ali saatlerce kırdı.

b. Ali saatlerce ağladı.

Bu örneklerin dilbilgiselliğinin eylemlerinin nesne konumunda bir ad öbeği (AÖ) bulundurup bulundurmaması sonucunda karar verildiği görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında *kır-* eylemi bir nesne konumunda AÖ gerekliliği bulunmaktayken, *ağla-* eyleminde böylesi bir "birbirini gerektirme" ilişkisi bulunmamaktadır (N. E. Uzun, 2000, s. 27).

(2)

a. *kır-* E [AÖ _]

b. *ağla-* E [_]

Uzun (2000) bu iki eylemi yukarıdaki gibi bir yankategorileme çerçevesinde göstermektedir. Dolayısıyla eylemin alabileceği üye sayısı ve buna ilişkin bilgi sözlükçede yer aldığı savunu yaygındır (İbe Akcan, 2010, s. 7). Bu bağlamda geçişli eylemlerin, geçisizlerden farklı olarak öbek yapıda nesne konumunda bir AÖ gerekmektedir (N. E. Uzun, 2000, s. 97). Bu bilgidен hareketle bir eylemin dilbilgiselliği tartışılabilir.

İlkeler ve Değiştirgenler Kuramı'yla birlikte daha önce sözlükçede (*lexicon*) herhangi bir açıklama içermeyen, sadece eksiklik ya da fazlalık anlamında tamamıyla sayıya dayanan bir

bilgisellik yerini üyelerin yapısına ve aldıkları role bırakır. Bu rol yapısı eylemin kaç üyeli bir grup kuracağını belirler. Aşağıdaki eylemlerden yola çıkarak bu gruplaşmayı ele alalım.

(3)

- a. *Çocuk yaraladı
- b. *Bebek yatağı uyuyor

(3a)'da AÖ eksik, (3b)'de ise fazladan bir AÖ bulunmaktadır. Bu tümceler aşağıdaki gibi düzeltilebilir.

(4)

- a. Çocuk kuşu yaraladı.
- b. Bebek uyuyor

Bozuk olan (3a) ve (3b)'de eylemin ve aldığı nesnenin eksikliği ya da fazlalığı yukarıda bahsedildiği gibi nesnenin sayısal olarak varlığı ya da yokluğu ile düzeltilemez, çünkü eylem nesne aldığı halde tümce bozuktur. Tümcelerın dilbilgisel olabilmesi için (4a)'daki gibi bir üye daha alması ve (4b)'deki gibi fazla olan üyeyi atması gerekmektedir (A. O. Durmuş, 2007, s. 20; N. E. Uzun, 2000, s. 99). Buradan yola çıkarak aşağıdaki gibi bir üye yapısı ortaya çıkarılabilir.

(5)

a. <i>yarala-</i>	E	1	2
b. <i>uyu-</i>	E	1	

yarala- eylemi bir AÖ almakla kalmaz, ikinci bir AÖ ister, oysaki *uyu-* eylemi tek AÖ ile dilbilgiseldir.

Görüldüğü gibi eylem ve nesne arasındaki bağ öncelikle var ya da yok, ardından sayısal olarak belirlenmiştir. Ancak yine de bu ilişkiler silsilesi içerisinde eylemle üyeler arasındaki ilişki anlambilimsel olarak ele alınmamaktadır. Özellikle (5a)'da iki üye alan eylem için bu üyelerin

arasında bir ayırım yapma ihtiyacı doğar. Bu ayırım ancak anlambilimsel olarak kurulabilir. Uzun (2000, s. 101) eylem ve üyeleri arasındaki ilişkiyi bir piyes metnine benzeterek oyunda bir katil rolü varsa bir de kurban olması gerektiğini belirtir. Bu örnekten yola çıkarak *yarala-* eyleminin üyelerinden birinin “yaralayan” diğerinin ise “yaralanan” rolü alması gerekir. Aksine *yürü-* eyleminde üyenin üstlendiği “yürüyen” rolü başka bir role ihtiyaç duymamaktadır.

Bu konusal ilişkiler sadece anlabilim çözümlemesinde kullanılmakla kalmaz aynı zamanda sözdizimsel sunuluşu da etkiler, bu nedenle de sözdizimsel etkileri bulunan rollerin sözlüksel yapıda sunulması gerekir (N. E. Uzun, 2000, s. 101). Bu nedenle üyelerin üstleneceği ROL¹ler de yer almalıdır. Bu ROLlere (5a) ve (5b) için bakacak olursak (6)’daki gibi bir görünüm karşımıza çıkar:

- (6)
a. <i>yarala-</i>	‘yaralayan’	‘yaralanan’
b. <i>uyu-</i>	‘uyuyan’	

Burada yer alan ‘yaralayan’ eylemi yerine getirdiği için EDİCİ, ‘yaralanan’ ise eylemden etkilendiği için ETKİLENEN olarak adlandırılır, (7a)’daki gibi. Eğer eylemi yapan eylemden etkileniyorsa o zaman DENEYİMCİ rolünü üstlenmiş olur, (7b)’deki gibi.

- (7)
a. <i>yarala-</i>	EDİCİ	ETKİLENEN
b. <i>uyu-</i>	DENEYİMCİ	

Bu bağlamda üyelerin ROL üstlenmesi eylemin getirdiği bir durumdur, yani üyenin dışında gelişen bir durumdur, dış merkezlidir.

---

¹ İngilizce karşılığı “theta” olan bu kavram farklı kaynaklarda “konu rolü” ya da benzer adlarla anılmaktadır. Bu tezde Uzun (2000)’nde kullanıldığı biçimiyle, ROL, olarak kullanılacaktır.

Alanyazından hareketle belirlenen birçok ROL dökümü mevcuttur. İbe Akcan (2010, s. 6) 1965'ten günümüze konu rollerine ilişkin en temel tartışmaların kısa bir özetini aşağıdaki tabloda ele almıştır.

Tablo 1 Alanyazında Geçen ROLLER (İbe Akcan, 2010, s. 6)

Alanyazında Konu Rollerini Genel Bakış
<ul style="list-style-type: none">
• Gruber (1965): Sınırlı sayıda anlam rolü ve eylemle olan bağıntılarını düzenleyen konusal ilişkiler olduğunu söyler. Roller ve üyeler arasında eşleşme öngörmez. Bir üye, birden fazla rol yüklenebilir.
• Fillmore (1966,1968) (ki Üretici Dönüşümsel Dilbilgisi"nin temel ilkelerinden olan Konu Ölçütü (Theta Criterion) Fillmore (1968) Durum Dilbilgisi"nde (Case Grammar) önerilen ilkelerdendir). Bu kuramda eylemler, durum çerçevelerine göre sınıflandırılırlar.
• Kuramdaki sorunlu durumlara çözüm arayışları içinde Jackendoff (1985, 1987 ve 1990), konu rollerine ilişkin yapılandırmada iki düzlemin varlığından söz eder; uzamsal bağ (spatial tier) ve edimsel bağ (actional tier).
• Konumsallık Kuramına göre (Localistic Theory) dilsel ve dilsel olmayan soyut bilgiler somut bilgidен türemiştir, dolayısıyla konu rolleri ve aralarındaki anlamsal ilişkilerin kaynağı da uzamsal ilişkilerdir.
• Bağlama Kuramları (Linking Theory) konu rolleri ile sözdizim konumlarının örtüşme kurallarını betimlemeye çalışır. Bu bağlamda alanyazında önerilmiş sıradüzenler; Fillmore (1968) Özne Sıradüzeni (Subject Hierarchy), Givon (1984) Konu Erişilebilirliği Sıradüzeni (Topic Accessibility Hierarchy), Jackendoff (1972) Konu Sıradüzeni (Thematic Hierarchy). ve Görünüş Sıradüzeni (Aspectual Hierarchy) (Grimshaw, 1990:24). İki sıradüzen, eylemin sözdizim davranışında belirleyicidir ve birbirlerinden bağımsızdırlar. <p>Rol sıradüzenlerinde;</p>

Olay yapısını ve sözcüksel uzanımları temel alan yaklaşımlar:

Dowty (1991) Konu Roller ve Üye Seçimi (Thematic Proto Roles and Argument Selection) adlı özgün bir yaklaşım önerir. Konu rollerini oluşturan kavramsal ilkeleri ve konu rolleri temelli üye seçimi ilkelerini belirler.

- Frawley (1992) katılımcı roller ve katılımcı olmayan roller ayrımıyla on iki konu rolü tanımlar.
- Baker (1996) UTAH'ı destekleyen evrensel düzenlilikleri betimler.

Günümüz alanyazınında anlam rolleri üç farklı düzlemde tartışılmaktadır:

- Eyleme özgü anlam rolleri (verb specific semantic roles): runner, killer, hearer, broken...gibi.
- Konu rolleri (thematic roles): eyleme özgü anlam rolleri üzerinden yapılan genellemelerdir.
- Genellenmiş anlam rolleri/ büyük ölçekli roller (generalized semantic roles/ macroroles): konu rolleri üzerinden genellemelerdir. Van Valin (1993) Rol ve Gönderim Dilbilgisi çerçevesinde önerilmiş bir kuram. Konu rolleri üzerinden yapılan anlamsal genelleme ile yalnızca iki temel büyük ölçekli ve kapsayıcı anlam rolü olduğunu öne sürer; Aktör/ Kılıcı (Actor) ve Etkilenen (Undergoer).

Tablo 1'de görüldüğü gibi alanyazınında birçok konu rolü ve sınıflaması önerilmiştir ancak bu tezde aşağıdaki tabloda yer alan Uzun'un önerdiği ROL sınıflaması temel alınacaktır (bkz. Tablo 2).

Tablo 2 Uzun'da (2000) ROL sınıflaması

Uzun'da (2000) ROL tanımları ve örnekleri	
EDİCİ	'işi bilerek, isteyerek veya gücül olarak yapan' <i>Polis hırsızı yakaladı</i> <i>Güneş ekinleri sararttı</i>
ETKİLENEN	'işten etkilenen' <i>Çocuk kuşu yaraladı</i> <i>Asit yağmurları ormanları yok edecek</i>
DENEYİMCİ	'bir oluştan duygusal ve algısal olarak etkilenen' <i>Bebek uyuyor</i> <i>Babam yaşlanıyor</i>
KONU	'bir devinimde, bir oluşta yer alan ama etkilenmeyen' <i>Ali memleketi özlüyor</i> <i>Erol sevgilisini düşünüyor</i>
HEDEF	'devinimin yönü üzerinde olan' <i>Ali kitabı Ayşe 'ye yolladı</i> <i>Fırtına denize yöneldi</i>
KAYNAK	'devinimin başlangıcında, çıkış yerinde bulunan' <i>Gemi kıyıdan ayrıldı</i> <i>Kadın çatıdan atladı</i>
YER	'iş, oluş, durumun gerçekleştiği konum, uzam' <i>Ali Ankara 'da oturuyor</i> <i>Otobüs durakta bekliyor</i>
YARARLANICI	'iş, oluş veya durumdan yararlanan' <i>Ayşe Ali 'ye kazak örüyor</i> <i>İşçiler patrona çalışıyor</i>
ARAÇ	'işin, devinimin yapılmasına araç olan' <i>Boyacı duvarı fırçayla boyadı</i> <i>Kasap eti saturla parçalıyor</i>

3. SÖZLÜKÇÜLÜK VE SÖZLÜKÇÜLÜĞÜN TEMEL KAVRAMLARI

Gerek Türkçe gerek diğer diller için sözlüklerin temel yararlanılma amaçlarından biri de dilin temel sözcük haznesinin yazılı belgeleri olmasıdır. Sözlükler, sadece yazılı belge olma amacı taşımamaktadır. Sözlüklerin en temel kullanımları günlük ihtiyaçlar düşünülerek oluşturulmaya başlanmıştır. Özellikle dinsel metinlerin anlaşılması ve tercümesi sözlüklerin ilk kullanım alanlarını oluşturmuştur.

Sözlükler uzun yıllar boyunca uygulama sahasında daha çok yer almış ve sözlük yazarları ya da editörlerinin bireysel çabaları sayesinde belli ölçütler oluşturulmuştur. Günümüzde sözlük çalışmaları bilimsel bir tabana oturmuş, teknolojiden olabildiğince yararlanan, okuyucuların temel ihtiyaçlarına yanıt verebilen kaynak eserler olarak görülmektedir. Burada temel ihtiyaçtan kastettiğimiz şey, sözlüğün var olma nedeni olan, tanımlama ve tanıtlama eyleminin gerçekleştirilmesidir. Okuyucuların sözlük kullanmasının birincil nedeni, bilmedikleri ya da emin olamadıkları sözcüklerin anlamlarını bulmak ya da düşündükleri anlamın gerçekten o sözcüğün anlamı olup olmadığını doğrulamaktır. Bu işlev her durumda yeterli olmayacaktır, çünkü bireyin bir sözcüğün sadece anlamını bilmesi, o sözcüğü başka bir ortamda ya da başka bir biçimde yine kullanılabileceği anlamına gelmemektedir. Nitekim yabancı dil öğrenenlerin başvurdukları sözlükler, sözcüğün anlam dışında kalan özelliklerini de vermektedir, böylece sözlük kullanıcısı sözcüğün dilsel tüm özelliklerini görebilir, öğrenebilir ve dilde üretim yaparken kullanabilir.

Görüldüğü üzere, kullanıcının amacı değiştikçe sözlüğün içerdiği bilgi de buna paralel olarak değişmektedir. Bu demektir ki, anadil konuşucuları için hazırlanan bir sözlükle, yabancı dil öğrenenler için hazırlanan sözlüklerin aynı olması beklenemez, çünkü

kullanıcının aradığı bilgiler farklı olacaktır. Bu durumu bir örnekle açıklamak gerekirse, “işbu” sözcüğü sadece yazılı dilde, hatta bununla da kalmayıp sadece dilekçelerde kullanılan bir sözcüktür. Anadil konuşucusu, bu bilgiye zaten sahiptir, sözcüğün anlamını bilmeseydi bile sadece bir dilekçe yazarken kullanacağını bilir, ancak, yabancı dil olarak Türkçe öğrenen birinin bu bilgiye sahip olması beklenemez. Bu nedenle, anlama ek olarak, kullanım yeri ve özellikleri de belirtilerek yabancı dil olarak Türkçe öğrenenler için yazılan bir sözlükte “işbu” sözcüğünün sadece dilekçe yazımında kullanıldığı belirtilmelidir ki, öğrenciler bu sözcüğün belirli bir kullanım alanı olduğunu görebilsinler. Bu ve bunun gibi birçok örnek, farklı diller ve farklı sözcükler için verilebilir. Kısaca diyebiliriz ki, sözlükler kullanıcıların ihtiyaçları doğrultusunda şekillenmektedirler. Uygulamada durum böyleyken, kuramsal olarak da sözlüklerin birbirlerinden farklılaştıklarını birinci bölümde ele aldığımız farklı dillerde, farklı amaçlar için hazırlanan sözlüklerde de görülebilmektedir. Bir sonraki altbölümde sözlük çalışmalarına ve bu çalışmalarda kullanılan temel kavramlara yer verilecektir.

3.1.Uygulama ve Kuram

Hartmann’da (2001) belirtildiği üzere sözlük çalışmaları, uygulama ve kuram göz önüne alındığında, kuramsal olarak görece yeni bir alandır. Yüzyıllardır uygulaması olan sözlükleri kuramsal açıdan incelemek hem sözlüklerin kalitesine hem de sözlükçülerin yaptığı işi kolaylaştırmaya yarayacaktır. Hartmann’a (2001) göre “*hem uygulama (sözlük yazımı [dictionary-making]) hem de kuram (sözlük araştırması [dictionary research]) özellikle “akademik bir çevrede” olmazsa olmaz iki öge*”dir. Bu nedenle Hartmann (2001), sözlüklerin hazırlanmasının ötesinde, bir de sözlüklerin incelenmesini konu alan sözlük araştırması (dictionary research) terimini ortaya atmıştır. Sözlük araştırması, gerek var olan sözlüklerin nasıl yazıldıklarını, gerekse bu sözlüklerin hazırlanma aşamasında

hangi ilkeleri benimsediklerini farklı ilkeleri bir arada incelyerek araştırmaktadır. Kimi kaynaklarda sözlüklerin yazımının sadece uygulama tabanlı bir eylem olduğu, kimi kaynaklarda da bu işin bir ilkeler bütünü çerçevesinde yapılmasının gerekliliği vurgulanmaktadır (Akalm, 2010; D. Aksan, 1995, 1997; Atkins ve Rundell, 2008; Bejoint, 2010; Bergenholtz ve Gouws, 2012; Boz, 2011; Hartmann, 1983, 2001; Landau, 2001; Sinclair, 1983; Svensn, 1993; Tarp, 2010, 2012; van Sterkenburg, 2003; Zgusta ve diğerleri, 1971). Bu açıdan, gerek dünyadaki diğer araştırmalarda gerekse Türkiye’de yapılan araştırmalarda “*lexicography*” ve “*lexicology*” terimlerinin kimi araştırmacılar tarafından farklı durumlarda kullanıldığı göze çarpmaktadır.

Hartmann ve James (2002) *Dictionary of Lexicography* adlı sözlüklerinde *sözlükbilim (lexicography)* terimini Öyle tanımlarlar: “*SÖZLÜKLER ve diğer REFERANS ÇALIŞMALARI ile ilgili profesyonel faaliyet ve akademik alan. İki temel bölümden oluşmaktadır: Sözlükbilimsel uygulama veya SÖZLÜK-YAPIMI ve szckbilimsel kuram veya SÖZLÜK ARAŞTIRMASI. Birincisi, genellikle ticari kitap yayıncılığıyla ilişkilidir, ikincisi DİLBİLİM (zellikle SÖZCÜKBİLİM) gibi bilimsel disiplinlerle ilişkilidir, ancak aralarında katı sınırların koyulması oldukça zordur ve her koşulda mesleki eğitim, dernekler, konferanslar ve yayınlar birbirleriyle ilişkili hale gelirler.*”

Hartmann ve James (2002) *sözcükbilim (lexicology)* terimini ise Öyle tanımlarlar: “*Sözcük dağarcığının temel birimleri (SÖZCÜKBİRİM), bunların oluşumu, yapısı ve anlamı üzerine çalışan bir DİLBİLİM dalı. Szckbilim, sözcüklerin ve ifadelerin nasıl oluŐturulduėunu, birleŐtirildiėini, deėiŐtirildiėini ve tanımlandığını ve KULLANIM’ın dil içerisinde lehçe, resmilik (formality) ve teknik sözcük olma (technicality) gibi parametrelere göre nasıl deėiŐtiėini açıklığa kavuŐturabildiėinden, SÖZLÜK-YAPIMI ile ilgilidir. Bununla birlikte, sözcükbilim (leksikoloji) ve SÖZLÜKBİLİM (LEXICOGRAPHY) arasındaki ilişki kuramsal ve uygulama karŐıtlıėına indirgenemez:*

sözlükbilim sırf "uygulamalı sözlükbilim" değildir, kendi ana maddeleri olan (SÖZLÜK ARAŞTIRMASI) özerk bir alandır, diğer disiplinlerin bulgularını kendi amaçlarına göre kullanır ve uyarlar. Diğer taraftan, sözcükbilim, tarih boyunca sözlüklerde biriktirilen pek çok olguyu 'ortak temel sözcükler' ve 'zor sözcükler', 'konuşma dili' ve 'teknik terimler', 'basit sözcükler' ve 'çok sözcüklü ifadeler', 'eskimiş sözcükler' ve 'yeni kullanımlar (neologism)', 'bölgelleşme' ve 'uluslararasılaşma' gibi olguları bir araya getirmiştir.”

Tarp'ın (2012) da ele aldığı üzere sözlükbilim alanı için oluşturulmuş bir kuramın varlığı bile tartışma konusu olmuştur. Anglo-Sakson geleneği, sözlükbilim için bir kuramın varlığını reddetmektedir, çünkü uygulamaya dayanan çalışma alanlarının bilim dalı olarak nitelendirilemeyeceğini savunmaktadır, zira Anglo-Sakson geleneğine göre bilim, doğa olaylarını inceler ve onlara açıklık getirmeye çalışır. Oysaki sözlük çalışmaları, yukarıda da bahsedildiği gibi, uygulamayı ve önceki sözlüklerin kullandıkları yöntemleri esas almıştır. Bu çalışmalar, uzun bir dönem boyunca böyle devam etmiş ve sözlük çalışmaları sadece uygulamaya dayalı olarak gelişmiş, bu nedenle alanla ilgili kuramsal çalışmalara çok fazla önem verilmemiştir. Bu görüş, farklı ekollerce değişiklik göstermektedir, çünkü “bilim”e bakışları farklıdır. Örneğin; Anglo-Sakson akademi geleneğine göre bilim sadece ve sadece doğa olaylarıyla ilgilenir, bunun dışında kalan her şey sanat/zanaattır. Bu durumun aksine, Anglo-Sakson akademik geleneğinden gelmeyen Tarp (2012), Danimarka üniversitelerinde öğrencilerin *kültür bilimi (cultural science)*, *sanat bilimi (art science)*, *edebiyat bilimi (literature science)*, *sosyal bilimler (social science)*, *bilgi bilimi (information science)* ve başkaca bilim alanlarında öğrenci olabildiklerinden söz eder. Bu alanların bazıları Türkiye, Almanya ve Güney Afrika ülkelerinde de üniversitelerde bir bilim alanı olarak yer almaktadır.

Bu tartışmadan yola çıkarak, bir çalışma alanını bilim dalı olarak sayabilmemiz için öncelikle bilimin ne olduğuna karar vermemiz gerekmektedir. Bu doğrultuda yapılan bir tanıma göre, sözlük çalışmalarını bilimin bir dalı olarak görmek ya da dışında tutmak olasıdır. Bu nedenledir ki, kimi araştırmacılar (Bergenholtz ve Gouws, 2012; Bergenholtz ve Tarp, 2003; Duda, Frenzel ve Zimmerman, 1986; Gouws, 2011; Kromann, Riiber ve Rosbach, 1984; Scerba, 1940; Sorokoletov, 1978; Tarp, 2012; Tono, 2010; Weber, 1996; Herbert Ernst Wiegand, 1989; Yong ve Peng, 2008; Zgusta, 1992; Zöfgen, 1994) sözlük çalışmalarını bilimin bir parçası, kimi araştırmacılar da (Atkins ve Rundell, 2008; Bejoint, 2010; Jackson, 2015; Landau, 2001) sözlük çalışmalarını bilimden çok uygulamaya dayalı bir çalışma alanı olduğunu, hatta kimi tanımlarında sözlük hazırlamanın bir sanat olarak kabul görülmesi gerektiğini belirtmektedirler. Atkins ve Rundell (2008, s. 4) sözlükbilim kuramı için “böyle bir Şeyin varlığına inanmıyoruz” demişlerdir. Bu duruma başka bir örnek ise, sözlük çalışmalarında başucu eseri olarak anılan ve birçok kaynakta atıfta bulunulan, Landau’nun (2001) *Dictionaries: The Art and Craft of Lexicography (Sözlükler: Szlklk Sanatı ve Hneri)* adlı eseridir. Kitabın adından da anlaşılacağı üzere Landau szlklğ bir sanat olarak nitelendirmektedir. Bejoint (2010, s. 381) “sözlük için bir kuram olduğuna gerçekten inanmıyorum ve böyle bir kuramın olabileceği konusunda da Őüpheliyim” demektedir, onun için sözlük kuramı diye bir Şey yoktur, çünkü “sanatın kuramı olmaz, sadece bilimin olur”. Bejoint (2010) sözlerine Şöyle devam eder; “Sözlük bir sanat gibidir, sözlük hazırlama sanatı, bir sanat eserini üretmek için nasıl bir kuram olabilir ki?”. Bejoint’nın böyle dşunmesinin en büyük nedenlerinden biri de, sözlük çalışmalarının yüzyıllar boyunca kültür aktarımı ile ilerlemiş olmasıdır. Bir nevi usta ırac ilişkisine dayanmış ve yeni eserler, eski eserleri örnek olarak hazırlanmışlardır. Zamanla değişen toplumun ihtiyaçlarını karşılayabilmek için szlklğn de gelişme göstermesi gerektiği yadsınamaz bir gerçektir. Belli kuramları temel alan bilim dallarının aksine, sözlükler yakın bir geçmişe kadar geleneklere dayalı ürünler olarak hazırlanmış ve okuyucuların ihtiyaçlarına yanıt vermeyi

hedeflemiştir. Elbette ki, bu durumdan ötürü sözlükbilim kimi bilim insanlarınca bir bilim dalı olarak kabul görmemiş ya da kabul görmekte oldukça zorluk çekmiştir. Oysaki, sözlük çalışmaları bir bilim dalıdır ve içerisinde birçok disiplinler arası ögeyi barındırır. Tarp (2012, s. 323) *Philosophisches Wörterbuch*'ta (Buhr ve Klaus, 1971) yer alan kuram kavramının tanımını şöyle aktarmaktadır:

“Bir kuram nesnel bir gerçeklik ya da farkındalık alanındaki açıklamalar dizisinin sistematik olarak düzenlenmesidir; aynı bazı olguların bazı özelliklere sahip olduğu gerçeği ya da bu olgular arasında belli ilişkilerin varlığını yansıtan mantıklı yapılar olduğu gibi.”

Bu tanımdan hareketle, Bejoint'nın aksine, Tarp, sözlük çalışmalarını bir bilim alanı olarak görmekte ve bu bilim alanına uygun bir kuramdan söz edilebileceğinden bahsetmektedir. Sözlük çalışmalarının bir bilim dalı olarak kabul edilip edilmediğinin sorgulanması, bu alan için bir kuramın var olup olmadığı ve eğer varsa günümüz ihtiyaçlarına yanıt verip veremeyeceğinin sorgulanması, zarardan çok eleştirel düşüncenin gelişimine ve dolayısıyla da sözlük çalışmalarının gelişmesine katkı sağlayacaktır. Tüm bu tartışmalar içerisinde, Tarp (2012, s. 322) sözlük için mevcut kuramların zaten bulunduğunu aktarmakta ve şu kuramlardan bahsetmektedir; *İkidilli Sözlük Kuramı* (Duda ve diğerleri, 1986), *Sözlük Örneği Kuramı* (Hausmann, 1985a; Zöfgen, 1987), *Sözlüksel Dil Betimleme Kuramı* (Herbert Ernst Wiegand, 1983), *Sözlük Formu Kuramı* (Herbert Ernst Wiegand ve Moran, 2009).

Peki, bir çalışma alanı içerisinde hem bilimsel ögelere hem de sanatın izlerine rastlamak mümkün olamaz mı? İster sözlükbilim diye anılsın, isterse sözlük çalışmaları, ister sözlükçülük ya da bambaşka bir ad, sözlükler yine sözlük olarak kalmaya devam edeceklerdir. Değişen şey, onları nasıl hazırladığımız olacaktır.

Teknolojinin ilerlemesiyle birlikte, sözlüklerin hazırlanması sürecinde de bilgisayarlardan yararlanılmaya başlanmış ve basılı sözlüklerden elektronik sözlüklere geçiş aşamasında olduğumuz şu yıllarda alanyazında “Sözlük yazımı için bir kuram var mı?” sorusunun çevresinde yoğunlaşan tartışmalar ortaya çıkmaktadır. Eski sözlük geleneğine göre sözlük yazmak/hazırlamak bir sanattır ve geçmişten günümüze kadar gelen sürede benzer biçimde yapılmıştır.

Bu tartışmanın bir sonucu olarak gerek Türkiye’de gerekse yurtdışındaki çalışmalarda halen bir terim karmaşası süregelmektedir, örneğin, “lexicography” sözcüğü Türkçeye çevrilirken kimi kaynaklar uygulama alanını kastederek “sözlükçülük”, kimi kaynaklar ise araştırma alanını kastederek “sözlükbilim” sözcüğünü kullanmaktadırlar. Fransız ekolü tabanlı araştırmacılar “lexicologie” sözcüğünü “sözlükbilim”in eşdeğeri olarak kullanırken “lexicology” sözcüğü için İngiliz ya da Amerikan ekolü tabanlı araştırmacılar tarafından “sözcükbilim” terimi kullanılır. Türkiye’deki bilim camiasında da benzer bir karmaşa söz konusudur. Vardar (1978) *Başlıca Dilbilim Terimleri* adlı eserde “lexicography”nin eşdeğeri olarak “sözcükbilim” kullanılırken bir başka eser olan *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*’nde (Vardar, 1980) “sözlükbilgisi” olarak geçmektedir. Vardar’ın iki eseri arasında geçen iki yıl gibi kısa bir süre içerisinde aynı İngilizce sözcük, Türkçede farklı biçimde ifade edilir hale gelmiştir. Bu durum elbette ki sözlük çalışmalarında yaşanan hızlı ilerleme ve değişimden kaynaklanmaktadır. Bu iki sözcüğün, “lexicography” ve “lexicology”, kökeni itibariyle, Latince gelen bilgiyle -*graph* uygulama alanını, -*logy* kuramsal alanı ifade eder demek araştırmacıların başlarda takip ettikleri bir yol olmuştur. Bu terim karmaşasını, Boz (2011) yazdığı makalesinde ele almaktadır. Sözlük çalışmaları içerisinde, önceleri kuramsal bir çalışma alanının olmaması da bu terimlerin anılan biçimde tercih edilerek kullanılmasını tetiklemiştir. Bu nedenle, Vardar ve çalışma arkadaşları bu terimleri Türkçeye çevirirken böylesi bir yöntem izlemişlerdir. Yine batılı araştırmacıların bulgularına bakacak olursak, Landau

(2001) sözlükçülüğün bilimsel bir tabana oturtulduğunu, ancak henüz bir bilim dalı olmadığını aktarmaktadır.

3.2.Sözlük Yazma Teknikleri

Sözlükler, içerisinde bulunan ana öğeler olan sözcükleri tanımlamaya ve onlar hakkında bilgi sunmaya yarayan kaynaklardır. Temel olarak, bir okuyucunun sözlüğe başvurduğunda beklediği şey, aradığı sözcükle ilgili bilgi bulmaktır. Bu bilgi farklı biçimlerde olabilir; sözcüğün anlamı, okunuşu, dilbilgisel özellikleri vb. bilgiler yer alabileceği gibi başvuru sözlüğün amaçlarına ve tipolojisine uygun olarak da kendi içerisinde farklılıklar gösterebilmektedir. Örneğin, resimli sözlüklerde köken bilgisine yer verilmemesi gibi farklılıklar göze çarpmaktadır. Bu durum katı kurallar bütünüyle sınırlandırılmamakla birlikte olması beklenen bir durumdur. Oysaki, maddelerin köken bilgisiyle beraber resimlerinin ya da bazı grafiklerin yer alabileceği ansiklopedik sözlüklerin varlığını da göz ardı etmemek gerekir. Aslında sözcüğün hangi biçimde sunulacağı ya da hangi özelliklerinin okuyucuya sunulacağı hakkında belirlenmiş, ölçünlü ve evrensel bir kural bulunmamakla birlikte, sözlükler genellikle önceki sözlüklerden yola çıkılarak hazırlandıkları için var olan sözlüklerde yer alan özellikler, benzer sözlüklerin nasıl olabileceği hakkında bilgi verir. Bu nedenle denilebilir ki, sözlüklerin içerikleri genelde aynıdır, ancak sözlüklerin içeriğinin ve bu içeriğin nasıl sunulacağının belirlenmesinde, temel olarak sözlüğün tipolojik özellikleri göz önünde bulundurulur (bkz. 3.6. Sözlük Tipolojileri). Sözlüğün okuyucuya hangi özellikleri sunacağı bu karar aşamasında ön plana çıkar. Elbette ki dilin temel özelliklerine ek olarak, sözcükle ilgili verilecek her detay, okuyucuya daha çok bilgi iletmeye yarayacağından olumlu bir tutum gibi görünse de bu fazladan verilen bilginin kullanıcının aradığı bilgi olup olmadığı ya da kullanıcının işine yarayıp yaramayacağını önceden kestirebilmek her

zaman olası değildir. Bu nedenle, sözlükler kendi içlerinde farklı türlere ayrılır ve içerikleri de bu türe göre farklılık gösterir.

Temel olarak bir sözlüğün amacı, sözcüğün ne anlama geldiğini kullanıcıya aktarmak için gerekli bilgileri sunmaktır. Bu bilginin veriliş biçimi ne kadar düzenli, ölçünlü ve evrensel olursa, kullanıcının da aradığı bilgiye erişimi o denli kolay olacaktır, çünkü neyi nerede bulacağını bilecektir. Sözcükle ilgili hangi bilgilerin verileceğine sözlüğün türüne göre karar verildiğinden söz etmiştik ve bununla ilgili herhangi bir katı kural olmadığını dile getirmiştik. Bununla birlikte, verilen bu bilgilerin hangi sırayla ve hangi biçimlerde verileceği konusunda da farklı görüşler bulunmaktadır. Bu sıralama ve sunuş biçimi, şimdiye dek birbirlerine benzer biçimlerde yapılmış ve daha çok gelenekler takip edilmiştir. Bu biçimler, alanda yapılan çalışmalarla gelişmekte ve yenilenmekte olsa da, günümüzde hala kalıcılığını korumaktadır diyebiliriz. Örneğin, önceleri sözcüğün kök anlamının birinci anlam olarak verilmesi tercih edilirken, artık günümüzde derlemlerden elde edilen sıklık sayıları kullanılarak hangi anlamın önce, hangi anlamın sonra verileceğine karar verilmektedir. Bunun en güzel örneği, *Longman Dictionary of Contemporary English (LDOCE)* (Gadsby, 2003) sözlüğüdür. LDOCE, sözcüklerin anlamlarını sıralarken derlemden elde edilen verileri göz önünde bulundurur. Böyle bir düzenleme sonucunda, daha önce birinci sırada kendisine yer bulan bir anlam, derlemden elde edilen sıklık sayıları sonucu bu yerini başka bir anlama bırakabilir. Burada temel amaç, sözlük kullanıcılarına en çok kullanılan anlamı önce göstermektir.

3.2.1. Sözlüğün içeriği

Sözlüklerin çeşitleri her ne olursa olsun, genel olarak biçimsel görünümüne bakılacak olursa, tarih boyunca çok fazla bir değişime uğradıklarını söyleyemeyiz. Bunun başlıca nedeni, günümüz sözlüklerinin halen eski sözlük geleneklerini takip ederek hazırlanmasıdır. Dolezal (1986) kimilerince bu geleneğin aynı metnin gözden geçirilmiş yeni biçimi olduğunu, yumuşak bir biçimde eleştirenlerin “etkilenme”, ağır bir biçimde eleştirenlerin ise “çalıntı” olarak adlandırdıklarından bahsetmektedir. Aynı durum Türkçe sözlük için de geçerlidir. Türk Dil Kurumu’nun (TDK) çıkardığı sözlüklerle diğer kurumların, örneğin Dil Derneği’nin, ya da başka yazarların hazırladıkları sözlüklerin genelde içerik açısından, özde de maddebaşları açısından büyük benzerlikler gösterdiğini söyleyebiliriz. Her ne kadar sözlükler basıldıkları zamanın izlerini üzerlerinde taşıyorlar da, genel içerikleri bakımından halen eski sözlüklerin izinden gittiklerini söyleyebiliriz. Bu konuda, Ergenç ve Uzun (1993) yaptıkları bir çalışmada TDK Türkçe Sözlük’ün farklı basımlarında, sözlüğe giren ve çıkan sözcükleri incelemişler ve bu giriş-çıkışları sayısal olarak ortaya koymuşlardır. Sözlükteki bu giriş-çıkış sözlüğün güncel olaylardan ve gelişmelerden, TDK’nın üstlenmiş olduğu özleştirme çalışmaları gibi, etkilendiklerini gözler önüne sermektedir. Bu içerik değişimlerinin aksine, sözlüklerdeki gösterimsel öğeler çok büyük bir farklılık göstermemektedir. Her ne kadar teknolojinin gelişmesiyle beraber, dijital sözlüklerin ortaya çıkması ve kullanılması bir yenilik gibi görünse de, aslında bu sözlükler de yazılı sözlüklerin salt yazılımsal ortama aktarılmış biçimlerinden daha öteye gidememiştir. Dolayısıyla, sözlük içerisinde yer alan bilgilerin sunulduğu ortam dışında pek bir farklılık görülememektedir. Teknolojiyle birlikte artan derlem çalışmaları sayesinde, sözlüğün gösterimsel özellikleri dışındaki öğelerinde de gelişmeler yaşanmaktadır; sözcüklerin nasıl seçileceği, hangi anlamların sözlük maddesinin içerisine hangi sırayla yerleştirileceği, maddelerin nasıl tanımlanacağı, sözcük hakkında hangi dilbilgisi kurallarının verileceği, hangilerinin

verilmeyeceği gibi. Bu bağlamda, derlem çalışmaları sözlük çalışmalarının artık ayrılmaz bir parçası olmuştur, ancak geleneksel sözlükçülüğün de sağladığı faydaları yadsımamak ve gerekli durumlarda kullanmak gerekir. Teknoloji sadece insan gücüyle yapılan iş yükünü azaltır ve işin yapılma süresini kısaltır; bunun dışında sözlüklerin ihtiyaç duyduğu her şey sözlükçüler tarafından hazırlanmalı ve denetlenmelidir. Buna ek olarak, sözlükçü tarafsız ve eşit olmalıdır, böylece dilin kendi gelişimine müdahale edilmemiş olur. Sözlüğün basıldığı zamana ve sözlüğün yazarına göre değişiklik gösteren sözlükler tarih boyunca hep olmuştur. Bu değişikliğin temelinde yatan etmen, sözlük yazarının kendi dünya görüşünü sözlüğe yansıtmak istemesidir. Bu uygulamanın günümüzde de devam ettiğinden söz edebiliriz. Birçok sözlük yazarı ya da yayıncısı, halen kendi dünya görüşlerini aktaran türde sözlükler hazırlıyorlar ya da hazırlanmasına ön ayak oluyorlar. Böylesi bir uygulamanın bilimselliğinden söz edilemese de çoğu zaman karşılaşılan ve yeri geldikçe sözlükbilimcilerin ve sözlükçülerin kendilerinin de kabul ettiği bir olgudur. Sözlük eleştirisi bu açıdan oldukça gereklidir. Sözlüklerin eleştirilmesi ve bu doğrultuda yeniden kimi düzenlemelere gidilmesi sözlüğün kalitesini artıracak en önemli mekanizmadır.

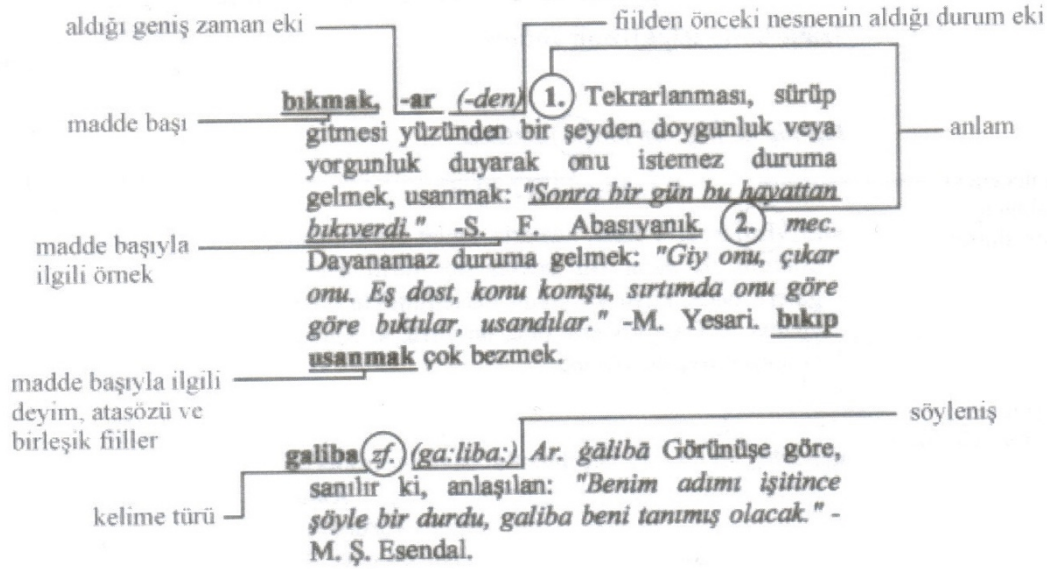
20.y.y.'ın sonlarına doğru, sözlükbilim bilimsel olarak incelenmeye ve araştırılmaya başlanmıştır. Dilbilim ve teknolojideki gelişmelerle birlikte sözlük çalışmaları sözlüklerin derlenmesi aşamasında bilgisayar gücünden yararlanılmasıyla birlikte eskiye göre oldukça hız kazanmıştır. Önceleri fişlere tek tek yazılarak eklenen sözcükler, şimdilerde yazılımsal olarak toplanmakta, incelenip saklanmaktadır ve bu işlem sürecin hızlandırılmasında büyük bir rol oynamaktadır. Son yıllarda ise derlem çalışmalarının sözlüklerin hazırlanış aşamasında kullanılışı, sözcükleri bir veritabanında toplama işlevinin çok üzerine çıkmaktadır. Bu durum özellikle üstsözlükbilim (*metalexigraphy*) çalışmalarına doğrudan katkı sağlanmaktadır. Sözcüğün derlem içerisinde geçtiği bağlamı göstermek için kullanılan konkordans (*concordance*), makineler tarafından

okunabilecek sözlükler hazırlayabilmek için etiketleme (*tagging*), sözcüklerin dilbilgisi özelliklerinin derlem içerisinden çıkarılmasına yarayan dilbilgisi derleyicisi (*grammar parsing*) vs. gibi uygulamalar bu tür çalışmalara örnek gösterilebilir. Bunlara ek olarak, daha küçük ölçekte, maddenin kendisi için de bir kaynak oluşturmaktadır. Birden fazla anlam içeren sözcüklerin hangi anlamlarının daha çok kullanıldığı konkordans yardımıyla kolayca bulunabilir. Bu işi yapabilecek yazılımlar sözcüğün derlem içerisinde kaç kez tekrarlandığını sayabilir, sözcüğü bağlamı içerisinde gösterebilir ve böylece sözcüğün birden çok anlamı arasında hangi anlamının ilk sırada yer alacağına karar verilebilir. Ancak, burada dikkat edilmesi gereken, derlemi oluşturan içeriğin nasıl elde edildiği, genel geçerliğinin olup olmadığı gibi konulardır. Eğer derlemin büyüklüğü yeterli değilse, çıkan sonuçlar yanıltıcı olabilir. Derlemin evreni temsil edebilecek büyüklükte olması ve güncel tutulması gerekir. Böylesi bir sözlük çalışması hem geçerli hem de güvenilir bir çalışma olacaktır. Bu durumun bir diğer avantajı da sözlük içeriğinin artsüremli olarak izlenebilir hale gelmesi olacaktır. Bu veriler de araştırmacılara başka bakış açıları sağlayacaktır.

3.2.2. Madde yapısı

Madde ögesi mikroyapının en önemli öğelerinden birisidir. Madde içinde birçok alt ögeyi barındırarak sözlük kullanıcılarına sözcükle ilgili bilginin verildiği yerdir. Tek dilli sözlüklerde madde yapısını incelemek için *Türkçe Sözlük* (TDK *Türkçe Sözlük*, 2005, s. xvii) içerisinde yer alan “Sözlük nasıl kullanılmalı?” başlıklı şekilden yararlanabiliriz (bkz. Şekil 1). Genellikle sözlüklerin hepsinde olduğu gibi, okuyucuya sözlüğü nasıl kullanacaklarını anlatmak için sözlüklerin başında bir rehber bulunmaktadır. Burada sözlük içerisinde kullanılan kısaltmalar, şekiller, farklı yazım biçimleri (koyu, eğik, altı

çizili vs.) kullanılarak kullanıcılara, hangi bilgiyi sözlüğün neresinde bulacağı gösterilmektedir.

Şekil 1: TS'de madde yapısının kullanıcıya gösterildiği şekil

Şekil 1'de *bıkmak* sözcüğünün üzerinde yapılan işaretlemelerle, bu madde içerisinde yer alan öğelerin madde içerisinde nerede yer aldığı ve hangi bilgileri verdiği gösterilmektedir. Verilen bilgilerde, sözcüğün geniş zaman eki aldığı anda gösterdiği morfolojik değişim, eylemden önce aldığı durum eki gibi dilbilgisel bilgiler de gösterilmeye çalışılmıştır. Bu ve bunun gibi örneklerden yola çıkarak Özcan (2006, s. 59) maddeyi oluşturan öğeleri modellemeye çalışmıştır. Özcan (2006) modellemesinde maddeyi baş, gövde, örge diye üç ana başlıkta incelemekte ve bu başlıklar kendi içlerinde yeniden budaklanmaktadır (bkz. Şekil 2).

MADDE											
BAŞ						GÖVDE			ÖRGEN		
öncül	m addebaşı	artçıl	değişke	sözcük türü	sesletim	sözcük görevi	açıklama	örnek	eşleştirme	ilişkilendirme	gönderme

Şekil 2 Özcan (2006) madde modellemesi

Şekil 2’de görüldüğü üzere baş adı verilen birincil birim öncül, maddebaşı, artçıl, değişke, sözcük türü ve sesletim adlı altbirimlere, gövde adlı ikincil birim sözcük görevi, açıklama ve örnek adlı alt birimlere ve son olarak örgen adlı üçüncül birim de eşleştirme, ilişkilendirme ve gönderme adlı altbirimlere ayrılmıştır. Madde bütün bir vücuda benzetilerek, alt birimler de yüklendikleri işlevlere göre adlandırılmıştır. Bu çalışmanın en önemli özelliklerinden biri, altbirimlerin bir düzen içerisinde ele alınması ve belli bir düzen içerisinde incelenmesidir. Her ne kadar Özcan’ın (2006) bu madde ayrışması çok dilli öğrenici sözlükleri için yapılmış olsa da, tek dilli sözlükler için de anadili konuşucuları için gerekli olmayan öğeler boş bırakılarak ya da başka öğelerle değiştirilerek kullanılabilir.

Bu sınıflamadan yola çıkarak tek dilli sözlüklerde madde yapısı için aşağıdaki gibi bir budaklanma ve ilgili terimler önerilebilir. Böylece üstsözlükbilim terimlerinde bir birlik sağlanabileceği düşünülmektedir.

- i. **Baş:** Sözcüğe ait yazım, biçimbirimsel ve sesbilimsel özellikleri içerir.
  - a. **Öncül:** Bu altbirim eylemlerden önce gelecek nesnelere hangi durum ekini alacağını gösterir. Şekil 6’da maddebaşından sonra yer alan bu

altbirim, Özcan'da (2006) maddebaşından önce gelmektedir, böyle bir yerleşim altbirimin tümcedeki sözdizimsel konumuna daha uygundur. Örneğin, bıkmak sözcüğünden önce gelen nesne *-den* durum ekini alır, bir şeyden bıkmak gibi. Bu tür bilgiler bu birimde kullanıcıya gösterilir.

- b. **Maddebaşı:** Kullanıcı tarafından aranan sözcüğün kendisi, diğer deyişle madde, bu altbirimde yer alır.
  - c. **Artçıl:** Maddebaşından sonra gelebilecek olan ekler bu birimde belirtilir.
  - d. **Değişke:** Maddenin kendisinde olabilecek tüm değişimler bu altbirimde gösterilir. Ses yumuşaması gibi dilsel özellikler burada belirtilir.
  - e. **Görev:** Maddede yer alan sözcüğün eylem, ad, sıfat gibi tümce içerisinde aldığı görev yer alır.
  - f. **Sesletim:** Sözcüğün nasıl sesletildiğini anlatabilmek için kullanılan şekillerin yer aldığı altbirimdir. Burada nasıl bir işaretleme kullanılacağı editoryal kararlar sonucunda verilebilir. IPA ya da başka bir sesletim imi seçilebilir.
  - g. **Etimoloji:** Sözcüğün köken bilgisinin yer aldığı altbirim. Bu altbirimde dillerin adları genellikle kısaltmalar kullanılarak verilir.
- ii. **Gövde:** Sözcüğün anlamı üzerinde durur, maddenin kimi bağlamlardaki kullanımlarına ait bilgileri verir.
    - a. **Tanımlama:** Bu altbirimde sözcüğün tanımı yapılır.
    - b. **Örnek:** Bu altbirimde tanımı destekleyici örnekler yer alır.
  - iii. **Örgen:** Sözcüğün baş ve gövde bölümlerinde yer alamayan, daha çok sözcüklerin diğer sözcüklerle ilişkilendirilmelerinde ve sözcükler arasındaki göndermeler bu altbirimde gösterilir.
    - a. **Gönderme:** Sözcüğün eşanlamlısının ya da karşıt anlamlısının belirtilmesi bu altbirimde yapılır. Buna ek olarak benzer ya da farklı bir yapı sergileyen başka sözcüklere yapılan göndermeler için de bu altbirim

kullanılır. TS’de *bkz.* ile yapılan göndermeler ya da eşdizilim sergileyen sözcüklere yapılan göndermeler için kullanılan sağ ok iminin (→) yer aldığı altbirimdir.

3.2.3. Tanım ve Tanımlama Biçimleri

Tanım sözcüğün anlamının yer aldığı ve bu anlamın kullanıcıya aktarıldığı yerdir ve bu nedenle de sözlüğün mikroyapısında yer alan en önemli birimlerden biridir. Tipolojik olarak farklılık gösterse de, genel olarak bakıldığında tek dilli sözlüklerde tanımların dört farklı biçimde verildiğini söyleyebiliriz. Bunlar;

3.2.3.1.Eşanlamlı sözcük ile yapılan tanımlama

Maddenin, eşanlamlı bir sözcük ya da sözcükler kullanılarak tanımlandığı durumlardır. Bu tür tanımlar, özellikle tarihi sözlüklerde göze çarpar. Böylesi tanımlamalar, kullanıcıya bir tanım yapmak yerine sözcüğün eşanlamlısını vererek sözcüğün ne anlamda kullanılabileceğini göstermeye çalışır. Günümüzde bu tür tanımlar, tek dilli sözlüklerde tercih edilmezler, çünkü kullanıcının verilen eşanlamlı sözcüğü bilememesi durumunda tanımın amacına ulaşamamasına neden olur. Bu tür tanımlamaların, basılı sözlüklerde yerden tasarruf etmek amacıyla kullanıldığı söylenebilir. Bu tür bir tanıma örnek olarak, TS’de yer alan *ezancı* maddesi örnek olarak gösterilebilir: **ezancı** *a.* Müezzin

3.2.3.2.Öbek yapı ile yapılan tanımlama

Bir özel yapı ya da öbek kullanılarak yapılan tanımlar da, maddenin tanımının yine başka sözcüklerle yapıldığı bir tanımlama türüdür. Eşanlımlı sözcük verilerek yapılan tanımlamalardan farkı tek bir sözcük yerine öbek yapının kullanılmasıdır.

3.2.3.3.Tümce biçiminde yapılan tanımlama

Madde tanımlaması bir ya da birden fazla sözcük yerine bir tümce kurularak yapılır. Ad tümcesi, eylem tümcesi ya da karşılıklı konuşma biçiminde görülebilir.

3.2.3.3.1. Ad tümcesi biçiminde

Verilen tanım tümcesinin ad tümcesi olduğu tanımlamadır. Örneğin: **ezberci a.** Dersini veya herhangi bir konuyu anlamadan sözcüğü sözcüğüne belleğinde tutan kimse

3.2.3.3.2. Eylem tümcesi biçiminde

Verilen tanım tümcesi bir eylem tümcesidir. Örneğin: **ezberlenmek (nsz)** Ezberleme işi yapılmak

3.2.3.3.3. Karşılıklı konuşma biçiminde

Çoğunlukla yabancı dildeki sözlüklerde görülen bu tür tümceler, kullanıcıya tanımları aktarabilmek için maddenin aktarmaya çalıştığı kavramı, karşısında bir dinleyici varmış gibi anlatmaya çalışır. Bunun en güzel örneği COBUILD sözlüğüdür (Sinclair, 2000). Kullanılan tanım türü, bu sözlüğün en önemli özelliklerinden biridir. Tanımlamalar sözlük kullanıcısıyla konuşuyormuş gibi yapılır ve maddenin anlamı karşıdaki kişiye anlatılır. *Neck (boyun)* sözcüğünün örneğinde olduğu gibi;

neck 1. Your neck is the part of your body which joins your head to the rest of your body.

3.2.3.4. Gönderme yaparak tanımlama

Başka bir maddeye gönderme yapılarak tanımlama işi o maddeye yüklenir. Örneğin; **abi** a. (a:bi) bk. ağabey.

Bunlara ek olarak, özellikle İngiliz menşeli sözlüklerde yer alan bir tanımlama özelliği bulunmaktadır. Bu tür tanımlarda tanım içerisinde sadece ve sadece kontrollü tanımlama sözcükleri (controlled defining vocabulary) kullanılarak bir tanım yazılır. Öğrenici sözlükleri için yararlı olabileceği düşünülen bu tanımlama tekniği, anadili konuşucusu sözlüklerde de kullanılmaya başlanmıştır. Bu kontrol listesi ilkece dilde en sık kullanılan sözcüklerden oluşmaktadır. Xu (2012), bu tekniğe bir eleştiri getirmiş ve zamanla bazı sözlüklerin bu tanımlama tekniğini bir pazarlama aracı olarak kullanmaya başladığını ve kontrol sözcük listesinin dışındaki sözcüklerin de bu tür tanımlamalarda kullanıldığını söylemektedir.

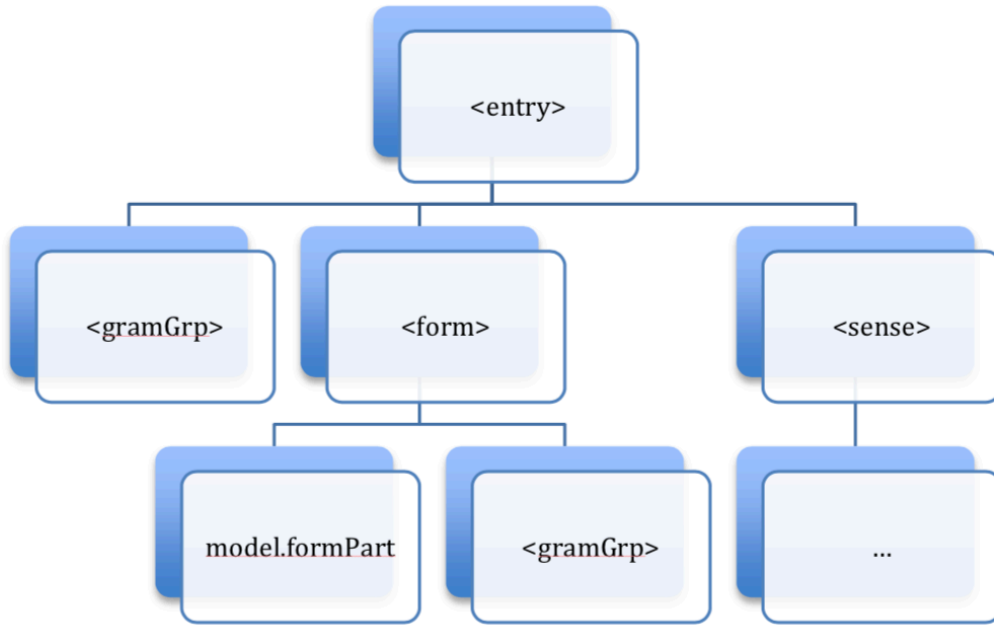

3.2.4. Sözlüksel veri saklama standartları

Sözlüklerin hazırlanmasında kullanılan ilk veritabanları, sözlükçülerin tuttukları notlar olmuştur. Bu notlar sonraları daha sistematik bir biçimde kullanılmaya başlanmıştır. Bu anlamda, James Murray'ın 19.y.y.'ın sonlarında *Oxford English Dictionary*'yi hazırlarken evinin arka bahçesinde kurduğu çalışma ofisinde, özel olarak hazırlanmış raf biçimindeki ufak gözlerde (pigeon-hole) saklanmak üzere kullanılan 4x6 boyutundaki kağıt parçaları bu düzenin bir sonucudur. Bu sistematik çalışma biçimi, Murray'ın geniş kapsamlı bir sözlük hazırlarken en büyük yardımcısı olmuştur. Teknolojinin gelişmesiyle de kâğıtlarda tutulan bilgiler, dijital ortamlara aktarılmaya başlanmıştır. Birçok alanda standartları belirleyen ISO (International Organization for Standardization – Uluslararası Standardizasyon Örgütü) modern sözlük çalışmaları için de standartları belirlemek amacıyla çalışmalar sürdürmektedir. Bu standartlarda belirlenen ilkeler doğrultusunda, sözlük hazırlamak isteyenler için geliştirilen modüller de mevcuttur. ISO çalışma grubunun bu standartları arasında dilsel kaynakların yönetimi – özellik yapıları için ISO 24610-1, dilsel kaynakların yönetimi – Sözlüksel İşaretleme çerçeve programı (Lexical Markup Framework) için ISO 24613 ve sözlükte yer alan maddelerin gösterilmesi ve işaretlenmesi için ISO 1951 standartları yer almaktadır. ISO 1951:2007, TEI konsorsiyumu (Text Encoding Initiative – Metin Düzgüleme Girişimi) ve ISO'nun birlikte vardıkları anlaşma sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu ve bunun gibi standartlar, sözlüklerin hazırlanmasında, saklanmasında, barındırılmasında, güncellenmesinde ve dönüştürülmesinde araştırmacılara hem sistematik hem de ortak bir çalışma ve araştırma alanı yaratırlar, bu nedenle de oldukça önemlidirler. Günümüzde özellikle TEI standardı, büyük dilsel projelerde sözlüksel verilerin tutulmasında ve işlenmesinde kullanılmaktadır. Bu projeler arasında British National Corpus (BNC) da yer almaktadır. TEI'nin 9. bölümü *Sözlükler* başlığı altında sözlüksel verilere ayrılmıştır ve bu bölümde

bir sözlük yapısı içerisinde yer alan birimlerin nasıl işaretleneceği örneklerle gösterilmektedir².

Şekil 3'te TEI'nin *Sözlükler* bölümünde yer alan yapısal iskeleti, hiyerarşik bir düzen içerisinde gösterilmektedir.

Şekil 3 TEI Sözlükler bölümünde yer alan yapı iskeleti

Şekil 3'te yer alan yapı iskeletini Romary (2015, s. 7) aşağıdaki gibi tanımlamaktadır:

- **<entry>**: Bir sözlüğün en temel yapısal elemanıdır ve biçimsel bilgiyi, dilbilgisel bilgiyi, anlamsal bilgiyi ve ilgili diğer maddeleri birleştirir;
- **<form>**: Bir maddeyle ilişkili bir veya birkaç biçimi tanımlamak için kullanılır;

² <http://www.tei-c.org/release/doc/tei-p5-doc/en/html/DI.html>

- **<gramGrp>**: Maddeye bir bütün olarak bağlanabilecek, belirli bir biçime veya hatta bazen bir sözcüğün anlamlarından biri üzerinde kısıtlama oluşturacak biçimde eklenebilecek tüm dilbilgisel özellikleri bir araya getirir;
- **<sense>** tüm anlamsal bilgileri bir araya getirir; tanımlar, örnekler, kullanım bilgileri ve ek notlar gibi.

TEI uyumlu bir XML (Extensible Markup Language) dosyası biçiminde tutulan sözlükler, aynı zamanda makine uyumlu (*machine readable*) sözlükler olarak da tanımlanmaktadır. Bu biçimde hazırlanan bir sözlük ya da sözlük projesi hem içeriğin güncel tutulabilmesi anlamında hem de sözlüksel verinin gösterimi anlamında sözlüğün oldukça esnek bir hale getirilmesine yardımcı olabilir. TEI kılavuzunun 9. Bölümü, ilk hazırlık aşamalarında daha çok basılı sözlüklerin dijital ortama aktarılması göz önünde bulundurularak oluşturulmuş bir standarttır (Romary, 2015), sonraları bu durum değişmiş ve çeşitli güncellemeler üzerine çalışmalar başlatılmıştır. Örneğin, 2007 yılında ISO 1951:2007 olarak güncellenmiş ve bugünkü halini almıştır. XML biçiminde tutulan bir sözlük, çeşitli stil araçlarıyla içeriğin istenilen biçimde devingen olarak, örneğin, bir HTML (Hypertext Markup Language) sayfası üzerinde, gösterimini olanaklı kılar. Bu anlamda, XSLT (Extensible Stylesheet Language Transformations – Genişletilebilir Stil Sayfası Dili Dönüşümleri) dosyaları bu işi kolaylıkla yapar. Çalışma ilkesi olarak XML biçimindeki bir dosyayı yine başka bir XML biçimine ya da HTML biçimine dönüştürür. Böylece sözlüğün içeriği bir web tarayıcısında görüntülenebilecek biçime dönüştürülmüş olur. TEI, 2017 yılında başlayan çalışmalar sonucunda sonradan dijitale çevrilen eski sözlüklerin (*retro-digitized*) TEI dönüşümü sırasında var olan kimi sınırlılıkları aşmak adına TEI-Lex-0 adı verilen yeni bir referans temeli üzerine test çalışmalarına başlamış ve 2018 yılında da bu çalışmaları sonuçlarını vermeye başlamıştır.

3.3.Sözcük nedir?

Sözlüklerin temelinde sözcükler yer alır ve bir sözlüğün var olma nedeni sözcüklerdir. Sözcüklerin tanımlanması, açıklanması ve hatta sınıflandırılması sözlüklerle yapılır. Bu nedenle, genel anlamda sözlükçülük ve sözlükbilim sözcüklerle ilgilendir. Bu altbölümde sözlükçülüğün temel kavramlarını ele almaya çalışılacaktır.

Yazı düzeyinde ele alınırsa “iki ucuna boşluk verilerek yazılan öge”ye sözcük diyebiliriz (N. E. Uzun, 2006, s. 14). Doğal olarak buna yazımsal sözcük (*orthographic word*) adı verilir. Yazımsal sözcükte, sözcüğün belirleyicisi, sözcükler arasında yer alan boşluklardır. Sadece bu boşluklar ele alınarak yapılan ayrımlar yanıltıcı olabilir. Örneğin, *Ali gelmişti* tümcesinde iki yazımsal sözcük bulunurken, *Ali gelmiş idi* tümcesinde üç yazımsal sözcük bulunmaktadır (N. E. Uzun, 2006, s. 14), oysaki her iki tümce anlamsal olarak birbirinin aynısıdır. Sonuç olarak, sadece boşlukları bir ayırım aracı olarak görmek yeterli olmayabilir. Sözcükler ayrıca sesbilim düzeyinde de tanımlanabilir (Uçar, 2009, s. 18). Genel olarak bütün bir öbekten küçük, tek bir ses parçasından büyük yapılara *sözcük* diyebiliriz (Uçar, 2009, s. 18). Sözcüğün ve sözdizimin dışında bulunamayan, kendi iç yapılanmasını gösterebilen ve aynı anlambilimsel sözcüğün (*lexeme/semantic word*) dilbilgisel (*grammatical word*) olarak pek çok farklı biçim ile gösterilebildiği ses dizileri olarak da tanımlanabilir (Saeed, 2003, s. 55). Örneğin, aşağıda yer alan tümcelerde yer alan İngilizce *walks, walking, walked* sözcükleri üç farklı dilbilgisel sözcüktür (*grammatical word*) (Saeed, 2003, s. 56).

- a. He walks like a duck.
- b. He’s walking like a duck.
- c. He walked like a duck.

Benzer bir örnek Türkçe için de verilebilir; *yürür, yürüyor, yürüdü*. Dilbilgisel olarak farklılık gösterdikleri için her bir sözcük farklı bir dilbilgisel sözcük olarak ele alınır. Sesbilimsel sözcük tanımında sözcüğün ünlü uyumları, vurgu gibi sesbilimsel ölçütlere dayanılarak saptanabildiği düşüncesi hâkimdir (N. E. Uzun, 2006, s. 14). Türkçede ünlü uyumu göstermeyen sözcükler ve ünlü uyumuna uymayan ekler bulunduğu için bu ölçütler sözcüğün tanımlanmasında yeterli değildir (Uçar, 2009, s. 14; N. E. Uzun, 2006, s. 19). Böylece sözcükleri genel olarak şu üç biçimde tanımlayabiliriz (Jackson, 2002, s. 2);

- a) yazımsal sözcük; yazıda boşluklarla sınırlanmış harfler dizisi.
- b) sesbilimsel sözcük; konuşma içerisinde geçen sözcük, sesler dizisi (sesbilimsel sözcüklerin sınırları, hece yapısı, vurgu ve bunun gibi kurallarla ile belirlenir).
- c) sözcükbirim; bir dilin söz dağarcığı içerisinde yer alan sözcük; sözlükte başsözcük olarak görünebilir.

3.4.Sözlük Nedir?

Bugüne dek birçok araştırmacı sözlüğü çeşitli biçimlerde tanımlamıştır. Örneğin, Durmuş (2009, s. 398) sözlük sözcüğünün kaynağının Arapça “söz söylemek, boş konuşmak” anlamlarındaki “lağv” kökünden gelen *lügat* sözcüğü olduğunu söyler ve *lügat* bir dilin sözcüklerinden oluşan eserlerin genel adıdır der, ancak, 10.y.y.’a dek lügatler konularına göre adlandırıldıkları için sözlük kavramını karşılayan ortak bir terim henüz bulunmamaktaydı. Lügat sözcüğü, bu dönemlerde “dil, lehçe” anlamında kullanılıyordu. Sözlüklere “*mü’cem*” ve “*kamus*”, sözlüklerle uğraşma işine de “*ilmü’l-luga*” ve “*muce’miyyat*” deniliyordu. Durmuş (2009, s. 398), mu’cem sözcüğü “ucme” kökünden “bilinmezliği giderilmiş söz” anlamında, kamus sözcüğünü de “suya dalmak”

anlamındaki *kams* sözünden türediğini ya da *gavs* sözünden dönüştüğünü aktarmaktadır. Batlamyus, *kamus* sözcüğünün Grekçe *oceanus*'tan (*okyanus*) geldiğini aktarmaktadır (Akçay, 2010, s. 1; İ. Durmuş, 2009, s. 398). Arapça “lügat” ve “kamus” sözcüğü ile Farsça “ferheng” sözcüğü, Türkçede uzun süre birlikte kullanılmış, “sözlük” sözcüğü ise 1932 yılından itibaren Celal Sahir Erozan'ın Türkmencedeki “sözlük” sözcüğünü önermesiyle kullanıma girmiştir. Bugün Azeri, Özbek ve Uygurca “lügat”, Gagauzcada “laflık”, Çuvaş, Tuva ve Hakasçada “slovar”, Yakutçada ise “tılcıt” sözlük karşılığı olarak kullanılmaktadır (Akçay, 2010, s. 1).

Gerek yurtiçinde gerekse yurtdışında belli biçimlerde adlandırılan sözlük, aslında çok da karmaşık bir kavram olmamasına karşın farklı farklı tanımlamalara gidilmiştir. Bunun en büyük nedeni sözlüğün görece yeni bir bilim alanı olması ve yıllar içerisinde evrim geçirerek eskiye oranla daha karmaşık bir hal alması gösterilebilir. Ülkemizin önde gelen dilbilimcilerden olan Doğan Aksan (1995, s. 399), sözlüğü “*bir dilin (ya da birden çok dilin) sözvarlığını, söyleyiş biçimleriyle, yazımlarıyla veren, bağımsız biçimleri temel olarak bunların, başka öğelerle kurdukları söz öğeleriyle birlikte anlamlarını, değişik kullanımlarını gösteren bir sözvarlığı kitabı*” olarak tanımlamaktadır. En genel anlamıyla, bu tanım oldukça doğrudur ve sözlüğün varoluş amacını ortaya koymaktadır. Alan yazında buna benzer birçok tanım yer almaktadır. Bu tanımlardan kimi sözlük kavramına kuramsal, kimi de daha kullanıma uygun olacak biçimde bakmıştır. Bu farklılıkları ve bakış açılarını gösterebilmek için “*sözlük*” sözcüğünün farklı sözlüklerde nasıl tanımlandığına bakmak yararlı olacaktır. Bunu yaparken kimi yerlerde düzeltmeler yapıp bu maddelerdeki yanlışlara değinip düzeltmeye çalışarak genel geçer bir tanımlamanın nasıl olabileceği üzerine düşüncelere de yer verilecektir.

Doğan Büyük Türkçe Sözlük (DBTS) (Doğan, 2005) “*sözlük*” sözcüğünü şöyle tanımlamaktadır.

sözlük. [i.dil.] Bir dile, ilim dalına veya konuya âit kelimelerin tamamına veya bir kısmının tarifleriyle birlikte, ekseriya alfabe sırasına göre toplandığı kitap, lügat, kamûs, leksikon. *Büyük Türkçe Sözlük, Ekonomi Sözlüğü, Havadis Istılahları Sözlüğü, Tasavvuf Terimleri Sözlüğü.*

Bu tanımlama tümcesini parçalara ayırıp inceleyelim. Tanımlama tümcesi “Bir dile...” diye başlıyor ve tümcenin kalanında herhangi bir biçimde başka bir dilden bahsedilmiyor. Oysaki Aksan’da (1995, s. 399) belirtildiği üzere, birden fazla dili barındıran sözlükler de bulunmaktadır. Bu tür sözlüklerde bir dildeki sözcüğün ya da sözcüklerin diğer bir dildeki karşılıkları verilebildiği gibi, bu karşılığa ek olarak bir tanımlamanın da yapılabildiği görülmektedir. Buna örnek olarak, Redhouse Elsözlüğü İngilizce-Türkçe/Türkçe-İngilizce (Redhouse Elsözlüğü, 2000) gösterilebilir. Redhouse’da sözlüğün ilk yarısında, İngilizce sözcüklerin Türkçe, diğer yarısında da Türkçe sözcüklerin İngilizce karşılıkları ya da tanımlamaları yer almaktadır, dolayısıyla bu sözlük tek başına ne Türkçe ne de İngilizce bir sözlük olarak düşünülebilir. Sonuç olarak, bir sözlük sadece tek bir dile ait değil, birden fazla dile ait sözcükleri de içerebileceğinden bu tanımlamanın başlangıcı değiştirilerek sadece tek dilli sözlükleri değil, yabancı dil öğretimi gibi başka amaçlar için kullanılan sözlükleri de kapsayacak biçimde aşağıdaki gibi yeniden yazılabilir: “Bir ya da birden fazla dile ait...”. Tanımlama “...ilim dalına veya konuya âit kelimelerin tamamına veya bir kısmının...” ile devam etmektedir. Buradaki sorun, “ilim dalına” ait sözcüklerden oluşan sözlüklerin genel sözlüğün tanımlamasında kullanılmış olmasıdır. Bir “ilim dalına” ait sözcüklerden oluşan sözlükler, günlük dilde yer alan sözcükler yerine o alana ait terimlerden oluştukları için terminoloji sözlükleri olarak adlandırılırlar (Martin ve van der Vliet, 2003). Buradan yola çıkarak, tanımlamanın terim sözlüklerinin özellikleriyle genel sözlüklerin özelliklerini birbirine karıştırdığını söyleyebiliriz. Genel sözlüklerde terimlere rastlanabilir, ancak bu tür

sözlükler sade terimlerden oluşmaz, aksi durumda tür değiştirerek terim sözlüğü olurlar. Bu ifade yerine, sözlüklerin farklı içeriklerden oluşabileceğinden ve bu türlere göre adlandırıldıklarından bahsedilebilirdi. Tanımlamanın devam eden yerlerinde “...ekseriya alfabe sırasına göre...” denilerek sözlük sözcüğünün tanımında en çok düşülen hataya düşülmemiş, sözlüklerin hepsinde sözcüklerin sadece alfabe sırasına göre dizildiği genel yargısına varılmamıştır. Tematik içeriğe sahip olan sözlükler, bir tema etrafında toplanıp belirlenen başlıklara göre de sıralanabilir ve bu biçimde okuyucuya sunulabilirler.

Tanımlama şu biçimde devam etmektedir; “...kitap, lüğat, kâmus, leksikon.” Tanımlamanın bu bölümünde “sözlük” sözcüğünün eş anlamlıları kullanılarak tanımlamaya yardımcı olmaya çalışılmıştır. Eş anlamlı sözcüklerin tanımlamalar içerisinde kullanımı oldukça yaygın bir tanımlama biçimidir, ancak içerisinde kimi sakıncaları da barındırmaktadır. Dil yetkinliği iyi olmayan kullanıcıların tanımlama anlamamasına ya da farklı anlamasına neden olabilir. Eş anlamlı sözcüklerin tanım içerisinde kullanılmasındaki en sakıncalı durum, eş anlamlı olarak verilen bir sözcüğün sözlüğün içerisinde yer alıp almadığıdır. Örneğin, Doğan’ın (2005) sözlüğünde “*kitap*”, “*lügat*” ve “*kâmus*” sözcükleri sözlükte yer almasına karşın leksikon sözcüğü yer almamaktadır. İlke olarak böylesi bir durum, sözlükte yer alan bir eksikliğe işaret etmektedir. Kimi sözlüklerde olan, ancak kimi sözlüklerde olmayan bu özelliği kısaca şöyle tanımlayabiliriz: tanımlama içerisinde yer alan tüm sözcükler sözlüğün içerisinde yer almalıdır, böylece okuyucu maddenin tanımını okurken karşılaşılabileceği bilinmeyen bir sözcüğü yine sözlükten bakarak öğrenebilir. Bu özelliğin kullanılması için sözlüğün içerisinde geçen tüm sözcüklerin dökümü gerekmektedir ve bu oldukça zahmetli bir iştir. Teknolojinin sözlük alanına girmesinden önce kullanımı çok da yeğlenmemekle birlikte, 90’lı yıllar ve sonlarına doğru, sözlük hazırlamada sıkça bilgisayar programları kullanılmaya başlanarak bu zorluk aşılmıştır. Oysaki, Türkiye’de de gelişen teknolojiye birçok alanda yararlanılmasına karşın sözlüklerin hazırlanışına yönelik özel bir kullanım

bulunmamaktadır, dolayısıyla temel Türkçe sözlüklerde madde tanımlamalarında böylesi bir kısıtlamaya gidilmemiştir şimdiye kadar. Bu durumu daha sonraki bölümlerde detaylı bir biçimde ele alacağız. Diyebiliriz ki, eş anlamlı sözcüklerin birden fazla kullanılması, sözlük okuyucusunda kafa karışıklığı yaratabilir, özellikle bu sözcüklerin anlamlarını bilmeyenler için. Bu ve benzeri nedenlerle, eş anlamlıların madde tanımı içerisinde kullanılması konusunda hassas davranmak gerektiği düşünülmektedir (Hartmann, 1983, 2001; Landau, 2001; van Sterkenburg, 2003; Zgusta ve diğerleri, 1971).

Vardar (1988) sözlüğü şu şekilde tanımlamıştır:

“Bir dildeki sözlüksel birimlerin tümünü ya da bir bölümünü, genellikle abecesel düzene, kimi durumlarda da konular ya da kavramsal alanlara göre tanımları, tanıkları, söylenişleri, kökenleri, kullanımları, dilbilgisi ulamları, eşanlamları, vb. ya da bir başka dildeki karşılıklarıyla sunan yapıt.”

Hartmann ve James (2002) ise Sözlükbilim Sözlüğü’nde (Dictionary of Lexicography) *sözlük*’ü “En genel REFERANS ESERİ” olarak tanımlarlar.

Berg ³ ise sözlüğü şöyle tanımlar: “Bir sözlük belli bir toplumda konuşma alışkanlıklarından derlenen ve yazar tarafından yorumlanan, nitelikli okuyucunun her birinin tek tek anlamını anlayabildiği sosyalleşmiş dilsel biçimlerin sistematik olarak düzenlenmiş listesidir.” Berg’in “sosyalleşmiş” sözcüğünü kullanmasının nedeni dilsel yapıları sosyal olgular olarak görmesinden ileri gelmektedir. Berg bireylerin ifadelerinin zamanla taklit edilerek, aynı koşullar altında kullanılmasıyla sosyalleştiğini

---

³ 1960 yılında UNESCO (Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Organizasyonu) sözlükçülük alanındaki durumu araştırmak üzere CIPSH’ye (Conseil International de la philosophie et des sciences humaines – Uluslararası Felsefe ve Sosyal Bilimler Komisyonu) bir öneri getirir (belge no 866717), CIPSH de bu anlaşmayı Union Académique Internationale’e götürür ve araştırma sorumluluğu ve raporun yazılması işi Leiden Üniversitesinden Prof. C.C. Berg’e verilir. Rapor CIPSH tarafından basılma yeri ve tarihi olmaksızın şu başlıkla bir kitapçık olarak basılır; “International Academic Union tarafından hazırlanan Şimdiye Dek Basılmamış Sözlüklerin Basılması Gerekliği Üzerine Bir Rapor”, sine loco, sine anno. (Zgusta ve diğerleri, 1971, s. 197)

düşünmektedir. Berg'in tanımı, bu kadar geniş ve kapsamlı olsa da belli ölçütlere dayandığı için her tür ürünü sözlük olarak adlandırmaz. Oysaki, Malkiel (1967) "sözlük" denilince sözcükler ya da adlara göre sıralanmış her tür referans kaynağına sözlük denilebileceğini belirtmektedir.

(*Türkçe Sözlük*, 2005a) ise şöyle bir tanımlama kullanmıştır;

“**sözlük, -ğü** *is.* Bir dilin bütün veya belli bir çağda kullanılmış kelime ve deyimlerini alfabe sırasına göre alarak tanımlarını yapan, açıklayan, başka dillerdeki karşılıklarını veren eser, lügat: *Türkçe Sözlük. Tarama Sözlüğü. Fransızca-Türkçe Sözlük. Türkçeden Almancaya Sözlük.*”

Arkadaş Türkçe Sözlük (Püsküllüoğlu, 2005);

“**sözlük** *a.* bir dilin bütün sözcük ve deyimlerini ya da belli bir alandaki sözcüklerini ya da belli bir çağda kullanılmış olan sözcük ve deyimlerini abece sırasıyla vererek anlamlarını açıklayan, tanımlayan ya da başka bir dildeki karşılıklarını gösteren yapıt.”

(*Dil Derneği Türkçe Sözlük*, 2005);

“**sözlük** *a.* Bir dilin bütün ya da belli bir çağda kullanılmış sözcük ve deyimlerini abece sırasına göre alarak tanımlarını yapan, açıklayan ya da başka dillerdeki karşılıklarını veren yapıt, °lügat: *Türkçe Sözlük. Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü. Türkçeden Fransızcaya Sözlük.*”

Temel Türkçe Sözlük (Demiray, 1994);

“**sözlük, -ğü** *a.* **1.** Bir dilin bütün ya da bir çağda kullanılmış sözcüklerini genellikle alfabe sırasına göre sıralayan, karşılarında anlamları aynı dilde ya da yabancı bir dilde veren kitap (*es. eşan. lügat*). **2.** Bir bilim, fen, sanat vb. dalının sözcüklerini topluca veren kitapçık. **canlı sözlük** *tkz.* Bir dilin birçok sözcüğünü bilen kimse.”

Engin Yayınevi Türkçe Okul Sözlüğü (Kavcar, Hengirmen, Koçak ve Tümeçin, 2005);

sözlük, -ğü *is.* Bir dilde ya da bir alanda kullanılan sözcüklerin alfabetik sıra ile dizilip anlamlarının verildiği kitap.

Ötüken Türkçe Sözlük (Çağbayır, 2007);

sözlük, -ğü [söz-lük] *is.* **1.** Bir dilin kelimelerini alfabe sırasına göre toplayan ve bunların tür, köken, tanım ve kullanışları ile ilgili bilgileri veren öğretici kitap; lügat (1935). **2.** Bir dildeki kelimelerin karşılıklarını başka bir dilde veren öğretici kitap. **3.** Bir kitabın sonuna eklenen ve o kitapta geçen uzmanlık alanı ile ilgili kelimelerin tanımlarının verildiği bölüm. **sözlük anlamı**, *dbl. Sözcüklerin ilk oluşturdukları dönemde taşıdıkları anlam; temel anlam.*|| **sözlük bilgisi**, *dbl. Sözlük hazırlama teknikleri, uygulama ile ilgili koşulları ele alan ve sözlük biliminin alt dalı; sözlük bilimine ilişkin bilgiler; leksikografi.*|| **sözlük bilimci**, *dbl. Sözlük bilim uzmanı; leksikolog.*|| **sözlük bilimi**, *dbl. Sözlük hazırlama ve yazma işi; leksikoloji.*|| **sözlük birimi**, *dbl. Sözlükte madde başı olarak yer alması gereken anlamlı söz varlığı; bir sözcüğün çekimsel paradigmadaki bütün biçimlerini kapsayan soyut üst birim; sözcük biçiminin çekimsiz olanı.*

Türkçe Sözlük — Türkiye Türkçesinin En Büyük Sözlüğü (Püsküllüoğlu, 2004);

sözlük *a.* bir dilin bütün sözcük ve deyimlerini ya da belli bir alandaki sözcüklerini ya da belli bir çağda kullanılmış olan sözcük ve deyimlerini abece sırasıyla vererek anlamlarını açıklayan, tanımlayan ya da başka bir dildeki karşılıklarını gösteren yapıt.

Türk Dili Sözlüğü (Hançerlioğlu, 2000);

Sözlük *a.* (*Os. Lügat, Kamûs, Ferheng*) Bir dilin bütün ya da belirli bir çağda kullanılmış sözcük ve deyimlerini abece sırasına göre dizen ve tanımlarını yaparak açıklayan, gerekiyorsa başka dillerdeki karşılıklarını da veren yapıt: *Türk Dili Sözlüğü*.

Farklı kaynaklarda geçen tanımlamalardan da anlaşılacağı üzere, “sözlük” bir dilde kullanılan sözcüklerin bir arada bulunduğu ve bu sözcükler hakkında çeşitli bilgilerin verildiği bir tür kaynak kitaptır. Daha özele inecek olursak, yukarıda çeşitli sözlüklerde verilen tanımlardan yola çıkarak sözlük hakkında şu saptamalara ulaşabiliriz:

- i. Bir dilin bütün ya da belirli bir dönemdeki sözcüklerini ya da deyimlerini kapsayan,
- ii. içerdiği sözcükleri abece sırasına göre dizen,
- iii. bu sözcükleri açıklayan, tanımlayan ve
- iv. “gerekiyorsa” bu sözcüklerin başka dildeki karşılıklarını veren bir yapıttır sözlük.

Bu sayılan özelliklerden (iv), her sözlük için gerekli olmayabilir, bu nedenle (iv) olsun ya da olmasın bir sözlük (i), (ii) ve (iii)'te geçen özelliklerin üçünü de temel özellik olarak içerir. Böylece tek dilli bir sözlük şu özellikleri içerir; (i) bir dilin sözcüklerini kapsar, (ii) bu sözcükleri abece dizinine göre sıralar ve (iii) bu sözcükleri tanımlar.

3.5.Sözlüğün Yapıları

Sözlükler dışından (kapak), içine (madde) belli bölümlerden oluşurlar. Sözlükbilim bu bölümleri aşağıdaki gibi yapısal başlıklar ve bunları oluşturan birimler biçiminde inceler.

3.5.1. Megayapı (*Megastructure*)

Sözlükler içerdikleri bilgilerin özellikleri ve boyutları bakımından değişiklik göstermektedir, bu nedenle de sözlük incelemesi bu farklılıkları göz önünde tutarak her bir birimi farklı alanlara ve alt alanlara ayırarak adlandırmıştır. Bu birimlerin en tepesinde yer alan ve diğer birimleri kapsayan bir megayapı (*megastructure*) bulunmaktadır. Bu yapı, diğer tüm yapıların en tepesinde yer aldığı için oldukça bütüncüdür ve içerisinde iki alt yapı barındırır; makroyapı (*macrostructure*) ve dış içerik (*outside matter*) (Hausmann ve Wiegand, 1989).

3.5.1.1.Makroyapı (*Macrostructure*)

Makroyapı genel olarak tüm referans kaynaklarında, o kaynağın barındırdığı bilgi ya da bilgiler bütününe bulunduğu yapıdır, bu bağlamda mikroyapının da kapsayanıdır. Bu

bütüncül yapı, genel olarak adlandırılırsa bir referans kaynağı içerisinde, bu kaynağı derleyen ve bu kaynağı kullananların tüm birimleri ve bu birimlerin içerisinde yer aldığı yapıları saptayabilmesini sağlar. Makroyapının en bilindik örneği, sözlüklerde yer alan alfabetik sözcük listesidir, ki bu liste sözlüğün en temel bileşenidir (Hausmann ve Wiegand, 1989; Svensén, 1993). Bu liste farklı sözcüklerin art arda belli bir düzen içerisinde sıralanmasından oluşur. Bu sıralama kaynağın hedef okuyucu kitlesine uygun olarak değişiklik gösterebilir. Örneğin, tek dilli genel sözlükler, bu sözcükleri alfabetik olarak sıralar.

3.5.1.2. Mikroyapı (*Microstructure*)

Yukarıda bahsedilen bu liste içerisinde yer alan her bir sözcük madde olarak adlandırılır. Bu liste içerisinde yer alan sözcükler ve bu sözcüklerle ilgili verilen tüm bilgilerin bütünü mikroyapıyı (*microstructure*) oluşturur.

3.5.1.2.1. Madde (*Entry*), Maddebaşı (*Headword*), Başsözcük (*Lemma*)

Madde (*entry*), Hartmann ve James (2002, s. 50) tarafından en basit, en temel referans birimi olarak tanımlanır ve sözlük içerisinde yer alan her sözcüğün ve onunla ilişkili bilgilerin sözlükte kapladığı alan olduğu aktarılmaktadır. Bu alan içerisinde, iki alt birim yer alır, başsözcük (*lemma*) ve açıklama (*comment*). Bu iki alt birim sözlüğün makro yapısıyla, mikro yapısı arasındaki bağın kurulduğu yerdir. Makroyapıda başsözcük okuyucuya sözlük içerisinde maddenin nerede olduğunu gösterirken, mikroyapı da maddenin açıklamasının başlangıç yerini işaretlemiş olur. Böylece okuyucu sözlük

içerisinde aradığı maddeye ve onunla ilgili açıklama ya da açıklamalara erişim sağlamış olur.

Madde kimi zaman tek bir sözcükten, kimi zaman da birden fazla sözcükten oluşuyor olabilir. Maddenin içerdiği her bir anlamın ya da alt anlamın başında bulunan öge maddebaşı (*headword*) olarak tanımlanır. Farklı sözlüklerde farklı tipografiler kullanılarak işaretlenebilir maddebaşı; kimi sözlüklerde koyu harflerle, kimi sözlüklerde içeriden/girinti ya da dışarıdan/çıkıntı başlayarak yazılır. Maddebaşı, o madde için başsözcüğün temsilcisidir. Başsözcük, genellikle temel biçimde, mastar halinde olur, *gel-* eyleminde olduğu gibi. Makro yapıyla mikro yapı arasında köprü görevi görür ve bu bakımdan da önemlidir (Crystal, 2008; Jackson, 1996; Svensén, 1993; Zgusta, 1989).

Buna ek olarak, başsözcük ile maddebaşını aynı kabul eden araştırmacıların bulunduğu da Burkhanov (1998) tarafından aktarılmaktadır.

3.5.1.2.2. Açıklama (*Comment*)

Maddebaşından sonra gelen açıklama, maddebaşıyla ilgili bilginin verildiği yerdir. Genel özellikleri itibariyle iki türe ayrılabilir; biçimsel ve anlamsal açıklama. Biçimsel açıklamada yazım, sesletim, dilbilgisi; anlamsal açıklamada da tanımlama, kullanım, köken bilgisi ve örnek verilir.

3.5.1.2.3. Tanım (*Definition*)

Bir sözcüğün, öbeğin ya da terimin tanımının yapıldığı alandır. Mikro yapının bir parçasıdır. Genel anlamda bir referans kaynağı, özel anlamda da sözlük, içerisinde sözlük hazırlayıcısının sözcük hakkında anlamla ilgili bilgi vermesi bakımından oldukça önemli bir o kadar da olmazsa olmaz işlevlerden birini üstlenir. Tek dilli genel sözlükler, tanımları her bir maddenin başlangıcında yaparlar, bu nedenledir ki bu sözlükler alanyazında aynı zamanda tanımlayıcı ya da açıklayıcı sözlükler olarak da adlandırılır. Açıklanacak sözcükle (*definiendum*) tanımlama (*definiens*) arasında karmaşık bir ilişki vardır. Bu ilişki aynı zamanda tanımın amacına ve tanım stiline dayanır. Bir sözlüksel tanım, bir de ansiklopedik tanım bulunmaktadır. Sözlüksel tanım, genel sözlüklerde kullanılan tanımdır, ansiklopedik tanımsa spesifik konu bağlamında olgusal bilgi sunan tanımdır. Dolayısıyla, bu iki tanım arasında bir ayırım yapmak gerekir. Geleneksel (analitik, klasik, formal ya da mantıksal) tanım formülü şöyledir; A, B kategorisinde yer alan ve diğer kategori üyelerinden X özellik ya da özellikleriyle ayrıştırılabilir diye kurgulanır (Hartmann ve James, 2002, s. 36) ve bu adlar için oldukça güzel işleyen bir tanımdır, özellikle de sınırlı sözcüksel alanı olan sözcüklerin ana öğeleri için. Ancak, eylemler ve sıfatlar ya da daha spesifik kavramlar için çok da uygun değildir (Landau, 1984; Svensén, 1993).

3.5.1.2.4. Örnek (*Example*)

Örnek en basit anlamıyla, sözlükte yer alan maddenin anlamının bağlam, kullanım bilgisi ve sözcüklerle ilgili diğer bilgilerin sözlük kullanıcılarına aktarılmasında kullanılan yardımcı bir öğedir. Maddede verilen bilgilerin nerede, ne zaman, ne ile birlikte ve nasıl kullanıldığının örneği verilmiş olur ve böylece maddenin kullanımı ve anlamı bir nevi

resmedilmiş, tanıtlanmış ve örneklendirilmiş olur (Dolezal, 2000, s. 1). Bu biçimde maddenin kullanımı ve anlamı tamamlanmış, tarihçesi oluşturulmuş ve sosyal-yazınsal bağlam içerisine oturtulmuş olur (Dolezal, 2000, s. 1).

Örnekler çoğunlukla tümce biçiminde olurlar, bu nedenle de alanyazında örnek tümce (*example sentence*) olarak da anılırlar. Örnekler objektif bir kanıtı dayanabilir (derlem ya da alıntı gibi) ya da sözlük derleyicisi tarafından oluşturulmuş (uydurulmuş) olabilir (Bejoint, 1994; Landau, 1984; Laufer, 1992; Svensén, 1993). Buna ek olarak, öğrenci sözlüklerinde rastlanan hibrid (melez) örnekler bulunmaktadır. Derlemden alınan örneğin üzerinde birtakım değişiklikler yaparak yeni bir örnek elde etmek yöntemiyle oluşturulan örneklerdir.

3.5.1.3.Dış İçerik (*Outside Matter*)

Adından da anlaşılacağı üzere dış içerik sözlüğün makro ve mikroyapısı dışında kalan her türlü bilginin yer aldığı yerdir. Madde dışında yer alan bilgilerin genel adıdır. Kapak, içindekiler, önsöz, katkıda bulunanlar, kullanım kılavuzu, kısaltmalar ve dilbilgisi gibi bilgiler ön içerik (*front matter*), madde içerisinde kullanılan illüstrasyonlar/resimler/görseller ya da kimi durumlarda kutu içerisinde verilen gramer bilgileri orta içerik (*middle matter*), adlar dizini, ağırlık ve ölçü birimleri, semboller, sözleşmeler, alıntılar, deyimler ve sözcük dizini de arka içerik (*back matter*) olarak sayılır.

3.6.Sözlük Tipolojileri

Sözlükler yüzyıllar boyunca benzer amaçla kullanılmış olsalar da zaman içerisinde farklı gereksinimleri karşılayabilmek için farklı içerik ya da biçimlerde sözlükler yazılmıştır.

Böylece farklı tipolojilerde sözlükler ortaya çıkmıştır. Hartmann (2001), Zgusta (1971), Landau (2001), Jackson (2002) gibi birçok araştırmacı sözlükleri tipolojik olarak kategorize etmeye çalışmışlardır. Sözlük tipolojilerine bakmadan önce tipolojinin ne olduğundan bahsetmek gerekir.

Genel olarak söyleyecek olursak tipolojiye birden fazla farklı ölçütlere dayandırılmış sınıflama şeması da diyebiliriz. Bu sınıflama şeması sözlüğün fiziksel boyutuna, belli parametrelere ya da sözlüksel olarak “farklılık” yaratacak özelliklere, diğer bir deyişle, bir sözlüğü diğerinden ayıracak özellik ya da özelliklere dayanır. Kimi sözlükçüler ya da sözlükbilimciler kendi çalışmaları doğrultusunda farklı ulamlamalar yapmışlardır, ancak genel geçer, herkes tarafından kabul gören kapsamlı bir ulamdan söz etmek şu an için mümkün değildir. Kısaca özetleyecek olursak tipoloji bir kaynağı tanımlayarak bu kaynağı kendisine benzer diğer kaynaklarla bir gruba dâhil edip mevcut olan tüm kaynakları özelliklerine uygun bir biçimde bu oluşturulan grupların içerisinde gösterme işi olarak tanımlanabilir. Burada esas olan şey kaynakların birbirlerinden farkını ya da birbirlerine benzerliklerini ortaya koyarak ne derece benzediklerini veya ne derece birbirlerinden ayrıldıklarını gösterebilmektir. Böylece her bir kaynağın kendine ait özellikleri ve paylaştıkları özellikleri ortaya çıkacaktır.

Tipolojiler kimi zaman grafiksel olarak diyagramlarla da gösterilebilir (Podhajecka, 2009, s. 154). Tipolojiler arasındaki farklılıklara çok da önem atfedilmemiş, ne zaman bahsi geçse, konunun karmaşıklığı yeterli düzeyde yansıtılmamıştır (Podhajecka, 2009, s. 153). Buna karşın, sözlük tipolojisi hep ilgi duyulan bir konu başlığıdır. Hâlihazırda birçok tipoloji vardır ve bu tipolojiler arasında gözle görülür farklılıklar bulunmaktadır. Bu farklılıklar, önceleri ikili karşıtlıklardan başlar (Scerba, 1940) ve çoklu modellere (Rey, 1970) doğru bir ilerleyiş gösterir ki bu tipolojiler aslında kapsam, sunum ve kullandıkları terimler açısından birbirlerinden farklılaşırlar ve bu fark hiç de

azımsanmayacak bir fark değil, aksine büyük bir farktır. Hüllen'e (1999, s. 3) göre, üstsözlükbilim uygulamalı sözlükbilimle tabir yerindeyse el ele gitmemiştir, çünkü *“sözcük listesiz ve/ya sözlüksüz bir sözlükbilim hiçbir zaman var olmamıştır, ama uzun süreler (şimdi bile) sözlükbilimsiz sözcük listeleri ve/ya sözlükler bulunmaktadır”*. Hüllen (1999) sözlükbilimi bir file benzetir, *“herkese onu kolayca tanır ama familyasına, türüne göre tarif etmek oldukça zordur”* der. Her ne kadar üzerinde uzlaşmış bir sınıflama ya da ölçüt olmasa da (Landau, 2001; Zgusta, 1991) görüngüsel sınıflama esas alındığında biçim ya da içerik (kısaltılmamış [unabridged] sözlük ya da masaüstü [desktop] sözlüğünde olduğu gibi); işlevsel sınıflama esas alındığında eylemin bağlamı (edilgen [passive] ya da etkin [active] sözlük) ve biçimbilimsel tipoloji ele alındığında da formal karakteristik özellikler, örneğin, sözlüğün adı (eşdizimler sözlüğü ya da yabancı sözcükler sözlüğü gibi) sınıflandırmalar için ölçüt olarak kullanılabilir (Podhajecka, 2009, s. 154). Dahası birçok kıyıda köşede kalmış özellik bu amaca yönelik sınıflandırma yaparken kullanılabilir ve bu özellikler azımsanmayacak kadar çoktur. XX. yüzyılın ortalarında sözlük dünyasını kavramsal ve üstdilsel düzeyde biraz daha sistematik hale getirmek için farklı tipolojiler önerilmeye başlanmıştır (Podhajecka, 2009, s. 154). Örneğin, içeriğin kapsamı (genel ve özel sözlükler); sözlüğün ekonomik hedefi (ticari amaç güden sözlükler ya da akademik amaç güden sözlükler); erişim yapısı (kavrambilim ya da adbilim sözlükleri); maddebaşının zorluğu/karmaşıklığı (deyimler sözlüğü ya da eşdizimler sözlüğü) ya da hedef kullanıcının özellikleri (öğrenci sözlükleri ya da anadili konuşucuları için hazırlanmış sözlükler) dikkate alınarak sınıflandırılmıştır. Swanepoel'a (2003, s. 45) göre böylesi tipolojilerin temel amacı muhtemel sözlük kullanıcılarına hali hazırda var olan sözlüklerin belli bir grup özelliğe dayalı bir sınıflandırmasını sunmaktır. Bu özelliklerin şöylesi nitelikleri olmalıdır:

- birbirlerinden farklılık gösteren sözlüklerin çeşitli ulam ve altulamalarını sistematik olarak tanıtmak;

- her bir temel ulam ve alt ulamın en ayırt edici özelliklerinin ne ya da neler olduğunu göstermek;
- her bir (alt)sınıflama içerisindeki farklı sözlüklerin birbirleriyle olan bağlantılarını ve farklılıklarını anlatabilmek.

Böylesi sınıflamalar sonucunda oluşan çeşitli ulamlar ve altulamlar sözlük tiplerini, diğer bir adıyla sözlük türlerini oluşturur. Aslında *sözlük türü* demek uzmanlık terimi olarak algılanabileceği için daha uygun durmaktadır, çünkü edebiyat çalışmaları (‘edebî türler’), müzikoloji (‘müzik türü’) ya da sinema çalışmaları (‘film türü’) gibi köklü bir geleneğe sahip olan çalışma alanlarında ‘tür’ sözcüğü üstsözlükbilime daha yakın duran bir terim olarak göze çarpmaktadır. Oysaki, ‘tip’ sözcüğü, hem uzmanlar hem de uzman olmayanlar tarafından kullanıldığı için daha çok sözlüksel bir gösterimde bulunur (Podhajecka, 2009, s. 154).

Bu araştırmacılara ek olarak, yayınevleri de kendilerince kimi yeni tipolojiler üretmişler ve böylesi bir ayırmamayı farklı içerikleri birleştirerek ya da var olan içeriği bölümleyerek, çoğunlukla da ticari kaygılardan yola çıkarak yapmışlardır. Ancak, şu da bir gerçektir ki, her yeni çıkan sözlük kendinden önce yazılan sözlüklerden gerek içerik, gerekse biçimsel olarak etkilenir. Bu etkilenişi Hartmann (1986, s. vii) şöyle özetler:

“Birçok sözlüğün öncülü vardır ve tüm bu öncül eserlerin bir taklitçisi de vardır: işte bu nedenle akademik sözlükbilim çalışmalarının ilerleyebilmesinin ön koşullarından biri de sözlük yazmanın tarihi temellerinden biri olarak bu gerçekliğin anlaşılmasıdır.”

Bu nedenle, sözlüklerin yazılmaya başlandığı ilk zamanlardan bugüne dek biçimlerinde çok da çığır açıcı bir değişim yaşanmamıştır. Bir sözlüğün içeriğine genel olarak bakacak olursak, aşağıdaki gibi bir görünüm ortaya çıkacaktır.

1. Önsöz (ya da Sunuş)
2. Kısaltmalar
3. Kullanım hakkında notlar/Açıklamalar
4. Madde listesi ve tanımlamaları

Buradaki sıra ve/veya adlar kimi zaman farklılık gösterse de genelde bu tip bir sıralanış ve adlandırma sergilenmektedir. İlk sırada yer alan “*Önsöz (ya da Sunuş)*” adından da anlaşılacağı üzere, yazarın sözlük okuyucusuna iletmek istediği mesajı içeren önsözden oluşur. İkinci sırada yer alan “*Kısaltmalar*” bölümünde sözlükte kullanılan kısaltmaların ne anlama geldiği açıklanır. Üçüncü sırada yer alan “*Kullanım hakkında notlar/Açıklamalar*” kısmı ise bize sözlüğün nasıl kullanılması gerektiği ve madde gösterimi hakkında bilgi verir. Bu biçimsel gösterimde önceki bölümde yer alan kısaltmaların sözlük içerisinde maddeyle nasıl beraber kullanıldığı hakkında bilgi verilir. Okuyucunun sözlüğü kullanırken aradığı bilgileri bulabilmesini kolaylaştırır. Son sırada yer alan “*Madde listesi ve tanımlamaları*” bölümünde ise okuyucuların bir sözlüğü kullanırken en çok etkileşime geçtikleri bölümdür. Bu bölümde maddeler ve tanımlarının yanı sıra madde hakkındaki diğer bilgiler yer alır; dilbilgisi, kullanım alanı, ekli biçimler vs. gibi.

Geçmişten günümüze birçok dönemde sözlükler için tipolojiler önerilmiş ve sözlük ile ilgili kitaplarda da bu konuya yer verilmiştir (Hartmann, 2001; Landau, 2001; Sebeok, 1962; Svensén, 1993; van Sterkenburg, 2003; Zgusta ve diğerleri, 1971). Hartmann (1992, s. 155), şu ana dek güvenilir bir tipolojinin alanyazında yer almadığını aktarır,

çünkü neredeyse her farklı amaç için farklı biçimde bir sözlük yazılabilir: genel sözlükler, yabancı dil sözlükleri, özel alan sözlükleri vs. gibi. Sözlük tipolojileri bugüne dek olgusal sınıflandırma – biçim ve içerik – ya da işlevsel sınıflandırma – eylem bağlamları – açısından ele alınmıştır (Hartmann, 2001, s. 69). Bu en genel sınıflandırma biçimidir, buna ek olarak, başka sınıflandırmalar da yapılmıştır. Bunun en belirgin nedeni, neredeyse her bir amaca ya da hedef kitleye uyacak bir sözlük yazılması olgusu olduğunu düşünebiliriz. Bu sınıflandırmalar, her ne kadar sayıca çok değilmiş gibi görünse de her amaç bir kategori yaratacak olsa ne kadar çok sözlük kategorisi olabileceğinin farkına varabiliriz.

Hartmann (2005, s. 195) sözlük tipolojisini “*var olan bunca çeşitli sözlüğü ve diğer referans çalışmalarını çizgileri belirlenmiş tipler ve türlere ayırarak sınıflandırmak için yapılan çalışma*” olarak tanımlasa da son birkaç on yıllık zaman dilimi göze alındığında tüm sözlük tiplerini içerecek kapsayıcı bir tipolojik ayırımın yapılmadığını görmekteyiz. Böylesi bir sınıflamanın yapılamamış olması kapsayıcı bir sınıflamanın yapılamayacağını anlamına gelmemektedir. Kimi araştırmacılar bu kadar geniş kapsamlı ve evrensel bir sınıflamaya kuşkuyla bakmaktadırlar. Bu kuşkularında haksız da olmadıkları, günümüzdeki sınıflamaların başarısızlıklarından çıkarılabilmelidir. Gün geçtikçe artan melez (*hybrid*) sözlüklerin, sözlükbiliminin karakteristik bir özelliği halini almış olmasıdır. Melezleme (*hybridization*) her zaman uygulamalı sözlükbilimin başlıca ögesi olmuştur ve her bir sözlük-yazma geleneğinde karma türden referans çalışmaları bulunmaktadır. Türlerin belli belirsiz sınırlarıyla, kesin çizgilerle belirlenmiş, her tür sözlüğü kapsayan, bir sınıflandırma bir nevi hayal olarak görülebilir, hatta ve hatta yeni sözlük formatları (CD ortamındaki sözlükler, İnternet sözlükleri ya da tablet gibi elektronik aygıtlar üzerindeki sözlükler) bu ülküyü gerçekleştirmeyi daha da güç kılmaktadır. Çünkü tüm bu yenilikler daha önce denenmemiş kimi özellikleri de beraberinde getirmekte ve sözlük içerisine dâhil etmektedir. Durum böyle olunca, sadece

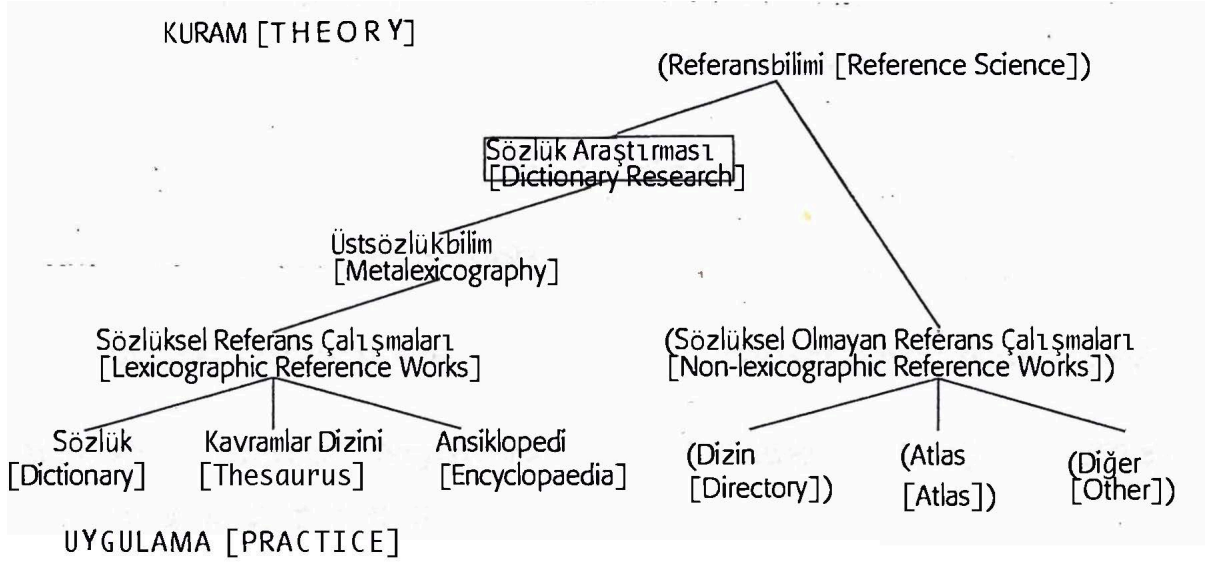
basılı sözlüklere dayalı yapılan tipolojik ayırım ya da ayrımlar bu yeni mecra ya da mecraların kullanımıyla hali hazırda var olan tipolojinin eksik kalmasına neden olacaktır. Buna ek olarak, yeni tür sözlüklerin uygulamada karşılaşılabilecekleri sorunlar da bu yeni türlerin gerçekten yeni bir tür mü yoksa sadece bir deneme mi olduğunu sadece kullanıcıların kullanımından sonra gelen yorumlardan anlamak mümkün olacaktır. Dolayısıyla, yeni teknolojiler sözlük tipolojisi çalışmalarını kolaylaştırmak yerine kimi zaman zorluğa bile düşürdüğü söylenebilir. Burada içerisine düşülen zorluk, tipolojinin kendisinden değil, uygulama biçiminden kaynaklanacağı düşünülmektedir.

Bu konuda sözlüklerin hazırlanmasında göz önüne alınmaya başlanan yeni bazı ölçütlerin de rolü olduğunu unutmamak gerekir. Sözlükler ilk yazılmaya başladıklarında kullanıcılarıyla aralarında çift taraflı bir iletişim olduğunu söylemek pek de olanaklı değildir, sözlük yazılır ve kullanıcılar da bu sözlüklerden yararlanırlar. Sözlük yazarları en doğru dili bulup onu sözlüğe eklerler, bu nedenle sözlük içerisinde yer alan her bilginin doğru ve otoriter olduğu düşünülür. Dolayısıyla, sözlükle kullanıcısı arasındaki iletişim, sözlükten kullanıcıya doğru tek yönlüdür. Sözlük kullanıcısının, sözlüğü kullanırken nelere ihtiyaç duyduğundan çok, sözlüğün kullanıcıya vereceği dille ilgili bilgi ya da bilgiler bütünü önemlidir. Eski sözlüklerde yer alan, sözlük yazarlarının okuyucularına seslendikleri bir nevi önsöz niteliğindeki yazılardan da anlaşılabilen üzere sözlük yazarı oldukça bilgili ve sözlük kullanıcısı da bu bilgiye sahip olmayan kişidir. Bu açıdan bakıldığında, iletişim tamamen tek taraflıdır. Böylesi bir bağlam içerisinde okuyucuların geri dönütü sözlüğün hazırlanmasında anahtar bir rol üstlenememektedir. 1970'lerden başlayarak, sözlüğün hazırlanmasında kullanıcıların bakış açıları ve rolü dikkatleri çekmeye başlamış ve özellikle Amerika'da Barnhart, bu tür tek taraflı iletişimin yerini, kullanıcıların görüşlerinin değer kazandığı, sözlüğün hazırlanmasında dahi kullanıcının bir biçimde rol aldığı bir yöntemi benimsenmeye başlamıştır (Yong ve Peng, 2008, s. 29). Bunun sonucunda, kullanıcıların sözlükle bir etkileşim/iletişim içerisine girmeleri söz

konusu olmuştur. Son olarak, diyebiliriz ki, sadece bunlar değil geleneksel üstsözlükbilimsel kategoriler bile, çok farklı biçimde yorumlanmaktadır (Landau, 2001, ss. 28-32; Zgusta ve diğerleri, 1971, ss. 216-217). Örneğin, boyut kavramı, kısaltılmamış sözlükler, okul sözlükleri, masaüstü sözlükler, cep sözlükleri, küçük sözlükler ya da minyatür sözlüklerin üretilmesinin arkasında yatan tek ölçüttür. Boyut, aynı zamanda bir sözlüğün fiziksel ölçüleri, içerdiği madde listesi (detay derecesi) ya da madde içerisinde verilen bilginin miktarı (ya da bilgi yoğunluğu) anlamını da taşıyabilmektedir (Hartmann ve James, 2002). Yukarıda adlarını andığımız küçük sözlükler ve minyatür sözlükler birer genel terim olarak dikkate alınmamıştır, çünkü Podhajecka'ya (2009, s. 156) göre sınıfsal ayırım, hiçbir zaman sözlükler arasında kesin olarak bir fark yaratmamış, özellikle çok dilli sözlüklerde ve kültürlerarası bağlamda “sözlük türü”, söz konusu uygulamada tam olarak ayırıcı bir özellik olmamıştır.

Görüldüğü üzere, farklı araştırmacılar sözlüğü farklı açılardan ele aldıklarında, farklı ayrımlara gidebilmektedirler. Bu nedenle, sözlük çalışmaları büyük oranda devingenlik gösterir. Sözlük hangi açıdan ele alınırsa, araştırmacısına o açıdan bir dönüt verecektir. Elbette ki bu durum, araştırmacılar açısından bir zenginliktir, çünkü alanın farklı açılardan ele alınması, tartışmalara açık olması, bilimsel olarak gelişimi de beraberinde getirmiştir. Böylece sözlük çalışmaları, uygulamanın yanı sıra, kuramsal alanda da varlığını göstermeye başlamıştır. Hartmann (2001), sözlüklerin sadece uygulamadan ibaret olmadığını, aynı zamanda kuramsal çalışmalardan da oluştuğunu belirtmektedir. Hartmann (2001) genel olarak sözlüklerin kuramsal çalışma alanını üstsözlükbilim (*metalexigraphy*) ve bu kuramsal çalışma alanının altında da sözlüksel referans çalışmalarının yer aldığını söyler. Tüm bu çalışmalar ise referans biliminin altında yer alan sözlük araştırmasının içerisinde yer alır. Sözlük ve diğer sözlüksel referans çalışmalarının, sözlüksel olmayan referans çalışmalarıyla arasındaki ilişkiyi göstermek adına Hartmann (2001) aşağıdaki gibi bir gösterimi benimser (bkz. Şekil 4).

Şekil 4 Hartmann (2001)'de sözlükbilimin referans bilimleri içerisindeki yeri

Şekil 4'e göre, bir ürün olarak sözlük kuramdan uygulamaya doğru yapılan bir çalışmanın sonucudur. Dolayısıyla, sözlükler kuramsal olarak bir artalan gerektiren çalışmalardır. Bu bölümde, farklı araştırmacılar tarafından yapılan farklı tipolojilere değinerek gerek kuramsal bir tabandan hareketle gerekse uygulama tabanlı sözlük tipolojilerine ele alınacaktır.

3.6.1. Scerba'nın (1940) Tipolojisi

Lev Scerba'nın *Opyt obščej teorii leksikografi* (1940) adlı çalışması sözlük tipolojileri üzerine yapılan ilk ciddi çalışmadır (Hartmann, 2001, s. 70; Zgusta, 1991, s. 38). Alanyazında zaten var olan sözlük türlerini tamamen deneysel bir temele dayanarak altı birbirine zıt birim kullanarak yeniden sınıflamıştır. Bu zıt birimler aşağıdaki gibidir:

- Akademik-kuralcı (*academic-normative*) ile gönderimsel-eğitici (*reference-informative*)
- Ansiklopedik (*encyclopaedic*) ile dilsel (*linguistic*)
- Örnek tabanlı (*example-based*) ile açıklama tabanlı (*explanation-based*)
- Biçim tabanlı (*form-based*) ile kavram tabanlı (*concept-based*)
- Tanımlayan (*defining*) ile çeviren (*translating*)
- Tarihsel (*historical*) ile tarihsel olmayan (*non-historical*)

Her ne kadar bu karşıtlıkların pek azı kullanışlı bulunsa da sözlüklerin yapısı ve işlevi konusunda sistematik bazı görünüşleri sezinlemesi ve bunları ortaya çıkarması açısından Scerba oldukça önemli bir görev üstlenmiştir. Günümüz alan yazınında bu terimlerin bir kısmı ad değiştirmiş olarak karşımıza çıkar. Akademik-kuralcı yerine “standart dilin genel-betimlemeci sözlüğü”, gönderimsel-eğitici yerine “özel amaçlı teknik sözlük”, biçim tabanlı/kavram tabanlı yerine “kavram bilim (tanımlamacı) sözlük”/“adbilim (öğretiler) eşanlamlılar sözlüğü” (Hartmann, 2001). Scerba’nın (1940) bu tipolojisinin, sözlük alanına önemli etkiler yaptığı anlaşılmaktadır. Hala birçok araştırmacı tarafından referans gösterilen önemli tipolojik çalışmalardan biridir.

3.6.2. Malkiel’in (1967) Tipolojisi

Yakov Malkiel “*A Typological Classification of Dictionaries on the Basis of Distinctive Features*” (1967) adlı makalesinde dilbilimdeki ‘ayırt edici özellikler’ yaklaşımını İspanyolca sözlükleri biçimleri ve içerikleri açısından inceleyerek kapsam, bakış açısı ve sunum özellikleri gibi üç geniş ve ayırt edici ana başlık altında bir sınıflama yapmıştır. Malkiel (1967) sesbirimleri sınıflamada sesletim ve fonolojik karakteristik özelliklerini kullanmıştır. Bu çalışmada kullandığı üç temel özellik ‘hacim (*range*)’ (madde sayısı,

diller ve bilgi kategorileri), ‘bakış açısı’ (eşsüremlî, artsüremlî ya da biçimsel yönelim olduğu kadar organizasyon prensipleri de) ve ‘sunum’dur (tanımlama türleri/çeşitleri, sözlü ve resimli örnekler ve etiketler). Bu üç başlık da aşağıda inceleneceği gibi kendi içerisinde yine alt başlıklara ayrılmaktadır (Landau, 2001, s. 7; Podhajecka, 2009, s. 154).

Malkiel kendi çalışmasında ilk üst başlık olarak sözlükleri kapsamları açısından kategorize eder. Bu kapsam, sözlüğün içerisinde barındırdığı dil ya da diller ve verdiği bilgi ile edindiği hacimdir. İlk alt başlık olan hacim ile anlatılmak istenen sözlüğün ne kadar sözcük içerdiği ve bu içeriğin nasıl belirlendiğidir, kısacası sözlüğün dilin tüm sözcüklerini ne derecede kapsadığıdır. Malkiel bunu nitelik yoğunluğu olarak adlandırmaktadır. Bir sözlüğün dilde yer alan tüm sözcükleri içermesini bekleyemeyiz, ancak belirli bir kaynağa dayandırılmış sözcük dağarcığıyla (*lexicon*) sınırlandırılan sözlük dilin genel özelliklerini gösterimsel olarak ortaya koyabilecek bir hacme sahip olmalıdır. Diğer bir deyişle hacimce dilin özelliklerini yansıtabilecek kadar kapsamlı olmalıdır. Elbette ki, bu hacmi nasıl ve neye göre belirlediğimiz önemlidir. Sözlük çalışmalarının tarihine bakılacak olursa, geçmişten günümüze dek hazırlanan sözlüklerin genellikle kendinden önceki sözlükleri dayanak noktası olarak almaya devam ettiği birçok araştırmacı tarafından kabul edilen bir gerçektir. Yeni sözlüklere esin kaynağı olan bu tarihsel sözlüklerin hangi ölçütlere göre hazırlandıklarının araştırılması ve incelenmesi üzerinde durulması gereken bir konudur. Malkiel’e göre diğer bir kapsam belirteci sözlükte kullanılan dil ya da dillerdir. Sözlüklerin içeriğinin tek dilli, çift dilli ya da çok dilli gibi kapsadığı dil sayısına göre yapılan ayırımdır. Bazı sözlüklerde madde ve tanım ayrı dilleri yansıtabilecek biçimde hazırlanırken, bazı sözlükler daha karmaşık bir yapıya sahip olabilirler. Longman-Metro Büyük İngilizce – Türkçe – Türkçe Sözlük’te (*Büyük İngilizce - Türkçe Türkçe Sözlük*, 1993) ve Metro Collins Cobuild Essential Dictionary İngilizce – İngilizce – Türkçe Sözlük’te (*Essential Dictionary - İngilizce - İngilizce - Türkçe*, 1994) olduğu gibi, tanım ile maddebaşı aynı dilde olabilir veya maddebaşı başka

bir dilde ikinci bir tanım ya da eşanlamlı bir sözcük de içerebilir. Madde bir ya da iki dilli olabileceği gibi aynı zamanda çok dilli de olabilir. Üçüncü alt başlık ise sözlüğün verdiği dilsel bilginin kapsamıdır. Malkiel bu alt ayırmda madde tanımlamalarının verdikleri bilgilerin kapsamına göre yapmaktadır. Genel sözlükler adlarından da anlaşılabilceği üzere, tanımlamalarında ansiklopedik bilgiden çok, genel bilgi/anlam vermeyi tercih ederler, ancak bazı sözlük gelenekleri, Kuzey Amerika geleneğinde olduğu gibi, tek dilli sözlüklerde ansiklopedik bilgiye yakın bilgiler verirler, buna en güzel örnek Webster's (*Webster's encyclopedic unabridged dictionary of the English language*, 1996) sözlükleridir.

Malkiel'in ikinci üst kategorisi sözlükleri bakış açısı bakımından ayrımlar. Bu üst başlığın altında sözlüklerin geniş bir zaman dilimi (artsüremlî) ya da belli bir dönemle sınırlandırılmış (eşsüremlî) sözcükleri içerip içermemesine göre yaptığı alt ayırım yer alır, eşsüremlî ya da artsüremlî. Bir diğeriye madde diziminin ayırıcı etmen olarak kullanıldığı alt başlıktır. Bu alt başlık altında alfabetik ya da diğeri adıyla abece sırasıyla dizilen sözlükler, birden fazla maddenin tek bir kavram çatısı altında toplandığı kavramsal sözlükler, maddelerin sesletimlerine göre sıralandığı uyak sözlükleri ya da madde harflerinin tersten sıralandığı ters sözlükler yer alır. Bu üst başlığın son alt başlığında ise sözlükte kullanılan dil ayırıcı bir etmen olarak kabul edilir. Sözlük tanımlamalarında kullanılan dilin objektif, öğretici (didaktik) ya da alaycı olup olmadığına göre yapılan gruplamadır.

Malkiel'in son üst başlığı sözlüğün sunum özelliklerine göre yaptığı ayrımdır. Bu başlık altında maddenin tanımının nasıl sunulduğu ya da diğeri bir deyişle madde tanımlarının yapılış biçimine göre yapılan ayrımdır. Genel olarak bir dili anadili olarak konuşanlar için yazılan sözlükler öğrenici sözlüklerine kıyasla daha ayrıntılı bir tanımlama tümcesi içerir. Oysaki, öğrenici sözlüğünde tanımlamalar daha kısa ve öz yapılıdır. Bu farklılık Malkiel'in

bu alt ayrımı yapmasının en önemli gerekçesidir. Bir diğer alt başlıkta maddeler içerisinde örnek tümce verilip verilmediğine ya da verilen örneğin nasıl verildiğine göre yapılan ayırmadır. Ayrıca, maddelerin tanımlamalarına yardımcı olabilmek için sözlükte yer alan grafik gösterim (resim) ve benzeri türde yardımcı öğelerin kullanılıp kullanılmadığına göre yapılan ayırım yer almaktadır. Tüm bunlara ek olarak, sözlüğü diğer sözlüklerden ayırt edecek, farklılık yaratmasına neden olacak özelliklerin bulunup bulunmamasına göre yapılan son bir alt ayırım daha bulunmaktadır. Bölgelere ya da sosyal statülere verilen yerel bilgiler buna örnek olarak gösterilebilir.

Yukarıda tek tek sayılanlar dışında sözlüğün maddelerinin sesletimleri ve kullanım bilgileri de sunum içerisinde dikkate alınır. Bu tipolojinin kayda degecek kadar önemli olmasının en büyük nedeni hem olumlu hem de olumsuz yorumlara neden olmasıdır. Geeraerts (1984, s. 38) Malkiel için sözlük türleri arasında hiyerarşiye dayalı karmaşık bir yapı sunup “faktör analizi” yaptığını söylerken Landau (2001, s. 8) “öğretici bir araç” olarak kullanılmayacağını belirterek eleştirmektedir.

3.6.3. Sebeok’un (1962) Tipolojisi

Thomas Sebeok’un (1962) sınıflaması Çirmiş (Mari) dili sözlükleri üzerine yapılan küçük çaplı bir anketten ortaya çıkmıştır. Bu tipoloji kendi içerisinde 3 alt kümeye ayrılabilen 17 ayırt edici özellik üzerine kuruludur. Birinci alt küme sözlüğe dâhil edilmesi planlanan sözcüklere ait listelerin kendi içlerindeki ilişkiyle ilgilidir. Bu ilişkiye ek olarak kaynak içerisinde seçimin nasıl yapıldığı ve kaynağın kendi karakteristik özellikleriyle de ilgilidir (Sebeok, 1962, s. 364). Sebeok’a (1962) göre sözlükler ya sözlükbilimci tarafından “*üretilebilir*” (derlenebilir) ya da metinlerden (metinlere dayalı olarak) “*çıkarılmış*” ve çıkarılması söz konusu olduğunda derlemin sınırlılıkları ve içerisindeki

karşıtlıklar ek bir ölçüt olarak düşünölmelidir. İkinci alt küme ise, madde içerisinde yer alan birimler arasındaki ilişkiyi ele alır; örneğın, hedef dilin tekil biçimle (dizimsel gösterim) ya da çoğul biçimle (dizisel-paradigmatik düzen) gösterilmesi gibi. Bunlardan sonuncusu, çoğul biçimle gösterim ise, biçim (kökdeş sözlüklerde olduğu gibi) ve anlam (eş anlamlılar sözlüklerinde olduğu gibi) arasındaki ayrımla ilgilidir. Üçüncü alt küme, sözlük içerisindeki maddelerin biçime ya da anlama uygun olarak düzenlenmesiyle ilgilidir. Diğeri özellikler ya “kaynağın özellikleriyle yakından ilgilidir” ya da “sözlüğün bir tür olarak tanımlamasına dâhil değildir”. Sebeok’un (1962) tipolojisi, üstsözlükbilime ait düşüncelerin gelişmesi açısından önemli bir çalışmadır, ancak sınırlılıklar barındırmaktadır. Her şeyden öte, az sayıda sözlükten oluşan bir örneklemden yola çıkmış ve sadece sözlükler arasındaki ilişki ve bu sözlüklerdeki metinlerin kaynakları ile madde birimlerinin arasındaki ilişkiler gibi belirli ölçütleri göz önüne almış diğeri sözlükbilimsel görünümlere el sürmemiştir.

3.6.4. Rey’in (1970) Tipolojisi

Bunların dışında daha karmaşık ve özelleştirilmiş tipolojiler de geliştirilmiştir. Rey’in (1970) “*kalımsal (genetik) tipolojisi*” o tarihe dek geliştirilmiş en ayrıntılı sınıflama şemasıdır (Bejoint, 1994, s. 36 Dubois ve Dubois içinde; Hartmann, 2001, s. 71). Rey’in (1970) bu tipolojisi sözlükbilimcinin sözlüğü planlama ve hazırlama aşamasında verdiği yedi karar kümesini oluşturan sorular bütünü üzerine kuruludur ve bu kararlar bütünü tipolojinin en önemli özelliğidir. Karar alma safhalarını yeterince açıklayabilmek için Rey (1970) “observed dictionaries” ve “observed and generated dictionaries” açık ve üstü kapalı analiz, işlevsel ve işlevsel olmayan bilgi gibi ayrımlar ortaya koymuştur. Bu yeniliklere ek olarak, diğeri tipolojilerde kullanılan birtakım ölçütleri de katmıştır kendi tipolojisine, örneğın, sözlüksel birim ile sözlüksel olmayan dilbilimsel birim;

maddebaşlarının kavramsal dizilimi ile geleneksel dizilimi, üstdil ile hedef dil gibi. Hartmann'ın (2001, s. 71) da belirttiği gibi derlem kanıtları doğal olarak sezgilerle de birleştirilebilir bu nedenle dilbilimsel ve ansiklopedik bilgi birbirlerinden kolaylıkla ayrılamaz.

Rey'in (1970) "*genetik tipoloji*" adını verdiği tipoloji çalışmasında sözlük yazarının/editörünün vereceği yedi karar setine göre bir sınıflandırmaya gider ve aşağıdaki şu soruları sorar;

- Derlem verileri mi yoksa editör içgüdüleri mi temel alınacak?
- Dilbilgisi birimleri maddebaşı olarak kullanılacak mı?
- Tüm sözcük haznesi mi kullanılacak yoksa seçme bazı bölümler mi?
- Maddeler alfabetik mi yoksa tematik mi sıralanacak?
- Dilbilimsel bilgilere mi yoksa ansiklopedik bilgilere mi ağırlık verilecek?
- Etimolojik ve diğer iletişim dışı özellikler sunulacak mı göz ardı mı edilecek?
- Örneklerde diğer eserlerden alıntı mı yapılacak yoksa yeni örnekler mi türetilen?

Bazı araştırmacılar bu tipolojinin yeni bir şey önermediğini aksine "*gereksiz biçimde kullanışsız*" olduğunu ileri sürmektedirler (Al-Kasimi, 1983, ss. 16-17; Geeraerts, 1984, s. 40). Elbette ki, Rey'in bu tipolojisinde bazı eksikliklerden söz edilebilir. Derlemden yararlanırken editörün aynı anda içgüdülerinden de yararlanmasını buna örnek olarak gösterebiliriz. Tipolojilerin böylesine kesin çizgilerle ayrılması kimi sorunların yaratıcı biçimde çözüme kavuşturulmasını engelleyebilir.

3.6.5. Zgusta'nın (1971) Tipolojisi

Zgusta (1971) ünlü eseri *Manual of Lexicography*'de (*Sözlükbilim El Kitabı*) “en önemli sözlük türleri”ni birkaç değişkeni bir arada kullanarak ayırt etmeye çalışmıştır:

1. Dilbilimsel ve ansiklopedik veri (ör: dilbilimsel ve ansiklopedik sözlüklerde kullanılan verilerde olduğu gibi);
2. Zaman aralığı (ör: eşsüremlî ve artsüremlî sözlüklerdeki gibi);
3. Bütünlük derecesi (genel sözlükler ve kısıtlanmış/indirgenmiş sözlüklerde olduğu gibi);
4. Kullanılan diller (ör: tek dilli ve iki dilli sözlükler);
5. Sözlüğün amacı
6. Sözlüğün boyutları (büyük, cep sözlüğü).

3.6.6. Landau'nun (1984) Tipolojisi

Landau (1984)'te, Zgusta (1971)'dekinden daha ayrıntılı bir çalışma sunulmuştur. Ancak, Landau'nun (2001, s. 8) kendisi bile kitabının gözden geçirilmiş baskısında, önceki sınıflaması için bütüncül bir yaklaşıma sahip olmak yerine, sadece “*sözlükler arasında gözle görülür farklılıkların altını çizmenin pratik bir yolu*” olduğunu söyler. Bu sınıflandırma, farklı ülkelerde, farklı çağlarda, farklı dillerde ve farklı geleneklerde basılan sözlüklerden yola çıkılarak varılmıştır ki, bu bizlere dünya gerçekliğine daha yakın bir sınıflandırma sunmaktadır. Adı geçen bu sınıflandırma, 11 ölçütten oluşmaktadır. Bu sınıflandırmanın ilki “dilsel sınıflandırma”dır. Bu sınıflandırmaya göre, sözlük kullanıcısının ayırında olduğu ve genel olarak çokça bilinen *tek dilli*, *çift dilli* ve *çok dilli* sözlükler için yapılan ayırımdır. Birçok alt alanı ve melez ürünleri olmasına karşın

anadil konuşucusu için hazırlanan genel açıklayıcı ya da tanımlayıcı sözlük – *New Oxford Dictionary of English (NODE)*, *American Heritage Dictionary (AHD)* ya da *Deutsches Universal Wörterbuch (DUDEN)* gibi – ile diller arası (çift dilli ve çok dilli) sözlükler – *Collins-Robert* gibi – arasındaki fark, tanımlamaların çeviri karşılıklarıyla değiştirilmiş olmasında yatmaktadır. Eğer “yön” kavramının biçimleri göz önüne alınacak olursa (ana dile çeviri ya da “çözümleme” ile yabancı bir dile çeviri ya da “kodlama” gibi) olgusal nedenler kadar işlev nedenler de tipolojinin parçası haline gelebilir. Diğer bir sınıflama sözlüğün genel finansmanı ile ilgilidir. *Bilimsel sözlükler* (akademik çevrelerce hazırlanan ya da maddi olarak desteklenen) ile *ticari sözlükler* (yayın evleri tarafından basılan) arasında her ne kadar sözlüksel özellikler açısından kesin bir çizgi çekmek kolay olmasa da finansmanları birbirlerinden oldukça farklıdır. Ticari sözlüklerin basım amaçları bilimsel sözlüklere oranla daha fazla maddi kaygı içerir ve bu nedenle gerek içeriği gerekse yayına hazırlanma süresi daha kısa olabilir. Buna karşılık bilimsel sözlüklerin hazırlanması daha zor ve basım süreci daha uzun olabilir. Hem akademik hem de tarihi *Oxford English Dictionary*'nin ikinci basımını yapan ticari bir kurumdur ve bu duruma gösterilebilecek iyi bir örnektir. Sözlüğün hazırlanmasında masrafları kimin karşılayacağı içeriğine müdahale olasılığını da beraberinde ne yazık ki getirebilir. Bir diğer sınıflandırma da sözlük kullanıcılarının hedeflendiği yaştır. Bunun en güzel örnekleri olarak çocuklar için hazırlanan sözlükler ya da *okul sözlükleri* düşünülebilir. Sözlüklerin boyutu da sınıflandırmada kullanılan bir ölçüttür. Kimi sözlükler, Oxford, Collins, Webster ya da Le Robert'te olduğu gibi, “sözlük ailesi” biçiminde tek bir yayınevi tarafından basılırlar. Büyük boy baskıdan gündelik kullanım için tasarlanan masaüstü sözlüğüne, genişletilmiş baskıdan cep sözlüğüne kadar, hatta Langenscheidt'in mini sözlüğüne dek, farklı farklı boyutları vardır, ancak aynı adı taşırlar. Sadece fiziksel boyut değil, içerdiği konuların genişliği de ayırt edici bir etmen olarak Landau'nun sınıflandırmasında yer almaktadır, sınırlı kullanıcı grupları için hazırlanan özel “teknik” sözlükler gibi. Sözcüksel kapsamın genişliği de bir sınıflama aracı olarak kullanılır.

Sınırlı bilgi kategorisi için çeşitli, özelleştirilmiş “parçasal” sözlükler meydana getirir. Örneğin, *ağız sözlükleri*, *etimoloji sözlükleri*, *sesletim sözlükleri*, *eşanlamlılar sözlüğü*, *argo sözlüğü* ve *yenilikçi (neologism) sözlükler* gibi. Sözlük maddelerinin ne kadar karmaşık ya da ne kadar basit olması da bir sınıflama aracı olarak kullanılmıştır. Anılan birimlerin, biçimbirim ve sözcükten başlayıp birleşik sözcük, sözcük grubu, deyim, atasözü ve aktarma sözcüklere dek uzanan dilbilgisel duruma dayalı türlerin oluşmasına neden olur. Bu özel durumlar şunlardır: *dizin* (bir metinde geçen belli birimleri geçtikleri yerle beraber gösteren liste), *konkordans* (bazı birimleri ya da tüm birimleri bir metin derlemi içerisinde sözcüksel bağlamı ile birlikte gösteren liste), *kısaltmalar sözlüğü* ve *eşdizimliler sözlüğü*. Bunlara ek olarak hedef kitlenin birincil dili de bir sınıflandırma ölçütüdür. Landau'ya göre *anadil sözlükleriyle* “yabancı”lar için hazırlanan sözlükler aralarında doğal bir ayrımı gerektirir. Ayrıca, sözlüğün kapsadığı tarih aralığı da bir diğer ölçüt olarak kullanılır. Artsüremlî çalışmalar (*dönem sözlükleri*) ile eşsüremlî çalışmalar (genellikle ticari amaçlı *genel sözlükler*) arasındaki farklılık bu ayrımı ortaya koymaktadır. Sözlüklerin dilsel yaklaşım farkları da bir ölçüt olarak kullanılır. Her ne kadar aralarındaki ayrım kesin bir çizgiyle belirlenemese de *kullanım kılavuzu* üslup açısından sözlük derleyicisinin dile karşı tutumunu “kuralcı” ve “betimleyici” olarak nitelemesinden ötürü yine bir ölçüt olarak kullanılmaktadır. Son olarak maddeye erişimin farklılığı bir ölçüt olarak ele alınmaktadır. *Alfabetik sözlük*, *tematik sözlük* (kimi zaman *sistematik* ya da *kavram sözlüğü* ya da *eşanlamlılar sözlüğü (thesaurus)* olarak da adlandırılırlar), *resimli sözlük*, *sıklık sözlüğü*, *kronolojik sözlük* gibi yapısal farklılıklar bu ölçütün gerekçesi olarak düşünülebilir.

Saydıklarımıza toparlayacak olursak, Landau'da (2001) on bir başlık altında topladığı ve daha çok uygulamaya dönük bir tipoloji önermektedir.

1. **Kullanılan dil açısından:** Tek dilli, çift dilli ya da çok dilli sözlükler örnek olarak gösterilebilir. Bu tür sözlüklerin birden çok alt kategorisi ve melez (*hybrid*) biçimi olmasına karşın genel olarak anadili konuşucuları için hazırlanan genel açıklayıcı (*explanatory*) sözlükler ya da tanımlayıcı (*defining*) sözlükler ve çiftdilli ya da çok dilli sözlükler arasındaki tek fark, çok dilli sözlüklerin ilk anılan sözlüklerin çevirilerini içermesidir.
2. **Finansman:** Sözlüğün akademik ya da ticari sözlük olup olmadığına göre yapılan ayırımdır. Akademik sözlüklerin herhangi bir kâr endişesi olmadığı için gerek basım ücretlerinin sponsorlar tarafından karşılanması gerekse içerik ve sunum açısından herhangi bir satış endişesi taşıması açısından ticari sözlüklerden ayrılmaktadır. Genelde bu tür sözlükler basım evleri tarafından ticari kâr amacı gütmektedirler.
3. **Kullanıcıların yaşları:** Sözlük kullanıcılarının yaşına uygun basılan sözlüklerdir. Çocuk sözlükleri ya da okul sözlükleri örnek olarak gösterilebilir.
4. **Boyut:** Sözlüğün boyutunun ön plana çıktığı tipolojik ayırımdır. Cep sözlüğü, büyük sözlük, vb. sözlükler örnek olarak gösterilebilir.
5. **Kapsadığı konu alanı:** Kimi teknik sözlükler kapsadıkları konular itibarıyla sadece kapalı bir grup okuyucuya hitap edebilir.
6. **Sözcüksel içerik açısından:** Eş anlamlılar sözlüğü, ağız sözlükleri, etimoloji sözlükleri, argo sözlükleri, sesletim sözlükleri, vb. sözlükler örnek olarak gösterilebilir.
7. **Maddenin karmaşıklığı:** İçerdiği sözcüklerin morfemlerinden yola çıkıp bileşik sözcüklere, öbek, deyim, atasözü ve alıntıya dek dilbilgisel durumun özelliklerinin verilmesi gibi. Dizin (*index*), bağlamlı dizin (*concordance*) ya da kısaltmalar sözlüğü ya da eşdizimlilik sözlükleri bu ayrıma örnek olarak gösterilebilir.

8. **Piyasa dili:** Landau (2001) anadili konuşucuları için yazılan sözlüklerle yabancılar için yazılan sözlükler (yabancı dil, ikinci dil sözlükleri) için bu ayrımı önermektedir.
9. **Kapsanan tarih aralığı:** Dönem sözlükleri gibi artzamanlı ya da genel sözlükler gibi eşzamanlı sözlükleri kapsar.
10. **Dilbilimsel yaklaşım:** Genellikle sözlük yazarı tarafından öngörülen yola özgü olarak ‘betimleyici (*prescriptive*)’ ya da ‘tanımlayıcı (*descriptive*)’ içeriğe sahip sözlüklerdir. Özellikle de *kullanıcı el kitabı* gibi türlerde bu ikisi arasında ayırım yapmak güçtür.
11. **Erişim aracı:** Alfabetik sözlükler, tematik sözlükler (sistematik, kavramsal ya da kavram dizini olarak da anılabilir), resimli sözlükler, sıklık sözlükleri gibi sözlükler örnek olarak gösterilebilir.

3.6.7. Hausmann’ın (1989) Tipolojisi

Hausmann’ın (1989) tipolojisi oldukça basittir, çünkü sınıflamasını sadece tek bir boyutla sınırlandırmaktadır, o da sözlüğün içeriğinin kullanıcıya kaç ciltte sunulduğudur; tek ciltli sözlükler (*Einbänder*), iki ciltli sözlükler (*Zweibänder*) ve üç ciltli sözlükler (*Dreibänder*). Hartmann (2001, s. 70), Hausmann’ı bu kadar basit bir sınıflama yaptığı için olumsuz bir biçimde eleştirerek böylesine bir sınıflamanın yetersiz olduğu kadar kolayca kaçmak olduğunu belirtmektedir. Bu bakımdan Hartmann haklıdır. Sınıflamalarda birimler arasındaki farklılıkları göz önünde tutmak doğru bir yoldur, ancak sözlükleri sınıflamak için sadece cilt sayılarına bakmak, bütüncül bir yaklaşım olarak düşünülemez.

3.6.8. Aksan'ın (1995) Tipolojisi

Aksan (1995) sözlük tipolojilerini üç temel ulam altında ele alır. Bunlardan ilki sözlüğün içerdiği dil sayısı, ikincisi maddelerin sıralanışı düzeni ve sonuncusu da içeriğin niteliğidir. Bu ulamlamaya göre yapılan tipoloji şöyledir.

- 1) Bir ya da birden çok dilin sözvarlığını işleme bakımından:
  - a. Tekdilli
  - b. Çokdilli
- 2) Abece sırasının temel alınıp alınmamış olmasına göre:
  - a. Abecesel sözlükler
  - b. Kavram (ya da kavram alanı) sözlükleri
- 3) Ele alınan sözvarlığının niteliğine göre:
  - a. Genel sözlükler (ortak dil, yazı dili sözlükleri, ansiklopedik sözlükler).
  - b. Lehçebilim sözlükleri.
  - c. Eşanlımlı, eşadlı, ters anlamlı ögeler sözlükleri.
  - d. Yabancı ögeler sözlükleri.
  - e. Tarihsel sözlükler.
  - f. Kökenbilgisi sözlükleri.
  - g. Uzmanlık alanı sözlükler (terim sözlükleri)
  - h. Argo sözlükleri
  - i. Deyim ve atasözü sözlükleri
  - j. Anlatımbilim sözlükleri
  - k. Sanatçı ve metin sözlükleri
  - l. Yanlış yerleşmiş öge sözlükleri
  - m. Tersine sözlükler ve başka sözlük türleri.

Görüldüğü üzere Aksan'ın tipolojisi pratik ve akılda kalıcı olduğu kadar kapsayıcıdır.

3.6.9. Atkins ve Rundell'ın (2008) Tipolojisi

Atkins ve Rundell (2008, ss. 24-25) sözlükleri var olan sözlüklere ait özellikleri bir ölçüt olarak değerlendirdikleri ve buna uygun bir tipolojik çözümlenmeye gitmişlerdir. Bu çözümlenme daha çok uygulamaya yönelik gereksinimleri ön plana çıkarmaktadır. Çözümlenme için kullanılan sormaca soruları aşağıdaki gibidir:

1. Sözlüğün dili: sözlük
  - a. Tek dilli mi,
  - b. Çift dilli mi, (Eğer öyle ise bu çift dillilik)
    - i. Tek yönlü mü (*unidirectional*) yoksa
    - ii. Çift yönlü mi? (*bidirectional*)
  - c. Çok dilli mi?
2. Sözlüğün kapsamı: sözlük
  - a. Genel dili mi,
  - b. Ansiklopedik ve kültürel öğeleri mi,
  - c. Terim ya da alt dil öğelerini mi (hemşirelik, hukuk, futbol terimleri gibi),
  - d. Dilin özel alanlarını mı (deyimler, ikilemeler, eylemler veya atasözleri gibi) kapsıyor?
3. Sözlüğün boyutu nasıl?
  - a. Standart (ya da üniversiteler için) boyut mu,
  - b. Temel sözlük boyutu mu,
  - c. Cep sözlüğü boyutu mu?
4. Sözlüğün sunuluş biçimi/yer aldığı ortam: sözlük
  - a. Basılı mı,
  - b. Elektronik ortamda mı (CD/DVD ya da cep bilgisayar biçiminde)
  - c. İnternet'te mi (web tabanlı)?

5. Sözlüğün düzeni
  - a. Sözcük ve sonrasında anlam mı (en çok kabul görmüş olan),
  - b. Sözcük, anlam, sonrasında yine sözcük mü (bir sözcüğün anlamına bakarken anlamsal olarak sözcükle ilgili başka maddelere gönderme yapılması)
6. Kullanıcının kullandığı dil
  - a. Aynı dili kullanan bir grubun kullanımını için mi yazılmış,
  - b. Dil konuşucularından iki özel grubun kullanımını için mi,
  - c. Sözlüğün dilini öğrenen tüm dünyadaki öğrenciler için mi yazılmış?
7. Kullanıcıların becerileri
  - a. Dilbilimciler ya da dille uğraşan diğer profesyonel kullanıcılar mı,
  - b. Okur-yazar yetişkinler mi,
  - c. Çocuklar mı,
  - d. Dil öğrencileri mi?
8. Sözlüğün kullanım amacı
  - a. Çözümleme amaçlı mı?
  - b. Bir sözcüğün anlamını öğrenmek mi,
  - c. Yabancı dilde yazılmış bir metni başka bir dile çevirmek için mi?
  - d. Kodlama amaçlı mı?
9. Bir sözcüğün uygun bir biçimde kullanabilme
  - a. Kendi dilindeki bir sözcüğü yabancı bir dile çevirebilme
  - b. Dil öğretimi

Atkins ve Rundell (2008, s. 24) kullandıkları bu sormacadan yola çıkarak var olan sözlükleri kategorize etmeye çalışmışlardır. Bu kategorizasyonu kullanarak yapılan sözlük analizine bir örnek verecek olursak, (*Collins English Dictionary (CED-8)*, 2006,

Oxford Dictionary of English (*ODE-2*), 2010, American Heritage Dictionary (*AHD-4*), 2000) sözlükleri için aşağıdaki çözümlene elde edilir;

1a (tek dilli)

2ab (ansiklopedik ve kültürel içerikleri de barındıran genel dil)

3a (standart basım)

4a (basılı)

5a (sözcükten anlama)

6a (Anadili İngilizce olan konuşucular)

7b (okur-yazar yetişkinler)

8a(b) (kimi çözümleri de içeren kodlama)

Atkins ve Rundell'in (2008) kullandığı bu sormacaya dayalı tipoloji aslında sadece var olan sözlükleri betimlemeyi amaç edinmektedir. Bu ayrımların ve özelliklerin yazarlar tarafından anlatılmasının ardından, yeni bir sözlük yazmak isteyenler için dikkat edilmesi gereken noktalara da değinilmektedir. Kısacası bu tipoloji, kuramsal bir arkaplana dayanmak yerine daha uygulamaya yönelik olarak sözlüklerin özelliklerine odaklanılmakta olan bir çeşit kategorizasyondur.

3.6.10. İlhan'ın (2009) Tipolojisi

İlhan (2009) sözlük tipolojisini "işledikleri ürünler, malzemenin kaydedildiği ortam ve yazılış biçimleri"ne göre üç temel başlık altında ele almaktadır. İlhan (2009) bu temel başlıklara göre sözlükleri şöyle sınıflamaktadır:

1. İşledikleri ürünler açısından sözlükler
  - a. Yazı dili sözlükleri

- b. Ağız sözlükleri
2. Malzemenin kaydedildiği ortam açısından sözlükler
  - a. Basılı/kitabi sözlükler
  - b. Elektronik sözlükler
3. Yazılış biçimleri açısından sözlükler
  - a. Manzum sözlükler
  - b. Mensur sözlükler

Genel olarak bakıldığında başka tipojilerde gördüğümüz her türden sözlüğü bir sınıf olarak ele almak yerine bu türlerin ortak özelliklerini bir araya getirerek daha sade ve basit bir sınıflama getirdiği söylenebilir, ancak sınıflamanın bazı sözlük türlerini kapsayamayacağı görülmektedir. Örneğin, birinci başlık içerisinde sadece yazı dili ve ağız sözlükleri alt ulam olarak belirlenmiştir. Oysaki, işaret dili sözlükleri bu alt ulamlar arasında yer almamaktadır. İkinci başlık genel olarak birçok sınıflama içerisinde yer alan genel bir ayırım olduğundan dışarıda kalan bir tür bulunmamaktadır. Üçüncü başlık yazılış biçimlerini temel almaktadır ve kullanılan dil Arap sözlükçülüğünden esinlendiğini göstermektedir. Böylesi bir bakış açısına sahip olduğu için günümüzde var olan kimi sözlük türlerini ayırlamada çok yardımcı olamayacağı düşünülmektedir. Bu sınıflama daha çok tarihi sözlükler için kullanılması uygun olur, zira Türkçe tarihi sözlüklerin çoğu Arap sözlükçülüğünden oldukça çok etkilenmiştir.

Tüm bu yukarıda belirtilen tipoloji denemeleri, Hartmann'ın (2001) da dediği gibi, maalesef tüm olasılıkları ele alamamıştır. Kısacası günümüzde, tüm olasılık dâhilindeki sözlük tipolojilerini sınıflamaya yarayan bir çalışmadan bahsedemeyiz. Bunun en temel nedeni, bu önerilerin çoğundaki sorun farklı farklı kategorilerin birbirleriyle çakışmalarıdır. Ya çok 'görüngüsel (*phenomenological*)' olurlar (Landau'nun (2001) sınıflandırmasında yer alan 4, 5 ve 6'daki gibi ayrımlar ve belli bir ölçüye dek Malkiel'in

(1967) sınıflandırması) ya da Landau'nun 3, 7 ve 8'indeki ile belli bir ölçüye dek Scerba'nın (1940) çalışmasındaki gibi) 'işlevsel' olurlar. Ya (Landau'nun 1'indeki gibi) 'dilbilimsel', (yine Landau'nun 2, 9 ve 10'undaki ve bir dereceye kadar Rey'inki (1970) gibi) 'sunumsal-yapısal' ya tamamen kullanışsız ya da herhangi bir tiplmeye dâhil olamayacak kadar nevi şahsına münhasır olabilir.

Tüm bu tipolojilerde eksik kalan tek bir sözlük vardır, o da işaret dili sözlüğüdür. Zwitterlood (2010, s. 443) işaret dili sözlüklerinin çok da bilinmeyen bir tür olduğunu ve şimdiye kadar basılan işaret dili sözlüklerinin bireysel çalışmalar sonucu oluştuğunu belirtmektedir. Bunun başlıca nedenleri arasında işaret dili için ölçünlü bir "yazı sistemi"nin henüz oluşturulmamış olmasıdır. Şu anda birçok dil için kullanılan birden fazla yazı sistemi bulunmaktadır, ancak dillerin kendi içerisinde de bu yazı sistemleri çokluk göstermektedir. Buna ek olarak, yazı sisteminden hariç kullanılan resimler de sayı bakımından oldukça çoktur. Zira, hareketi iki boyutlu bir ortamda anlatabilmek için resimlerin ya da çizimlerin sayısı birden çoktur. Böyle bir durumda, kullanılan resimler ya da çizimler sözlük içerisinde çok fazla yer tutacaktır. Şu ana dek basılan sınırlı sayıdaki sözlüklere ek olarak yayınlanan çevrimiçi sözlükler ya da elektronik sözlükler bu sorunu video kullanarak çözmüşlerdir. Bu alandaki boşluğa dikkat çekebilmek için Boğaziçi Üniversitesi, Bilgisayar Mühendisliği, Algısal Zekâ Laboratuvarı'nda yürütülen "İşaret Dili Eğitmeni" projesinden elde edilen verilen ışığında basitçe hazırlanan Türk İşaret Dili Sözlüğü ("Türk İşaret Dili Sözlüğü", t.y.) video kullanmaktadır. Buna ek olarak, Güncel Türk İşaret Dili Sözlüğü (Makaroğlu ve Dikyuva, 2017) de videodan yararlanmaktadır. Ayrıca, 2015 yılında MEB tarafından basılan Türk İşaret Dili Sözlüğü (*Türk İşaret Dili Sözlüğü*, 2015) ve basılı biçimde yayınlanan çift dilli "Dictionary of British Sign Language/English (DBSL), (Scott-Gibson, 1993)" sözlüğü de işaret dili sözlüklerine örnek olarak gösterilebilir.

Bundan hariç, bir de kullanım hatalarından doğan yanlışlıklar göze çarpmaktadır. Gelişmekte olan disiplinlerde kimi terimler birbirlerinin yerine ya da yanlış durumlarda kullanılmaktadırlar. Tarp (2011), pedagojik sözlükbilim/sözlükler, öğretsel sözlükbilim/sözlükler, okul sözlükleri ve öğrenci sözlüklerinin kullarımdaki hatalardan yola çıkarak bu hatalar silsilesinin neden olduğu sorunlara eğilmiş ve içerik ile özelliklerden yola çıkılarak adlandırılan tipolojilerin birbirlerinden açıkça ayırt edilemediğini ve tanımlamalarda sorunlar çıktığından bahsetmektedir. Birçok kaynakta bu terimlerin farklı anlamlarda kullanıldığını ve bu kullanımların yazardan yazara, ülkeden ülkeye ve kültürden kültüre değişebileceğini belirtmektedir. Hatta pedagojik sözlüklerin genelde dil öğrenmek için kullanılan sözlükler olarak tanımlanmasına rağmen Güney Afrika'da çokdilli bilim sözlüklerinin amacının dil öğretmek yerine o alan hakkında bilgi vermek olduğundan bahsedilmektedir. Bu kimi tanımlamaların farklı kültürlerde farklılık gösterebileceğini ve genel yargının aksine pedagojik sözlüklerin dil öğrenmek dışında da kullanılabileceğini göstermektedir. Bu nedenle doğru bir tipolojinin ne kadar önemli olduğunu göstermeye çalışmaktadır (Tarp, 2011).

3.7.Sözlük Türleri

Bu alt bölümde sözlük tipolojilerinden yola çıkılarak ve var olan sözlüklerin türleri de göz önüne alınarak sözlüklerin türleri ve bu türlerin altında yer alan sözlüklere yer verilecektir.

- i. **Genel sözlükler:** Bu tür sözlükler anadili konuşucuları için hazırlanan sözlüklerdir. Dilin genel özelliklerini barındırır.

- ii. **İçerdiği dil(ler)e göre:** Bu tür sözlüklerde genellikle içerdikleri dillerin sayısı göz önüne alınarak ayrıştırılırlar.
- Tekdilli sözlük:** İçeriğinin tek bir dilden oluştuğu sözlükler.
  - Çift dilli sözlük:** İçeriğinin iki dilden oluştuğu sözlükler.
  - Çokdilli sözlük:** İçeriğinin ikiden fazla dilden oluştuğu sözlükler.
- iii. **Resimli sözlük:** Maddelerin yazı yerine resimlerle tanımlandığı sözlüklerdir. Kimi zaman tek bir dil için hazırlandıkları gibi birden fazla dil için de hazırlanabilirler. Dil öğrencilerinin tercih ettiği bir sözlük türü olduğu için içerisinde alıştırmalara ve sözcüklerin sesletimine yer verilir. Sözlüğün içeriğinin anadil konuşucusu(ları) tarafından seslendirildiği CD ya da CD'ler barındırabilir. Tercih edilen sesletimi içermesi bakımından pedagojik sözlükler içerisinde de yer alabilir.
- Tek dilli:** İçerisinde her bir resim için tek bir dilde karşılık yazılan tür
  - Çift dilli:** İçerisinde her bir resim için iki dilde karşılık yazılan tür
  - Çok dilli:** İçerisinde her bir resim için ikiden fazla dilde karşılık yazılan tür
- iv. **Pedagojik Sözlükler:** Öğretmen ve öğrencilerin ihtiyaçları göz önünde bulundurularak hazırlanan özel sözlüklere verilen genel addır. Genellikle anadili konuşucuları için “okul sözlüğü” adını, yabancı dil konuşucuları içinse “öğrenci sözlüğü” adını alır, bu bakımdan hazırlanış biçimleri farklılık göstermektedir.
- Okul sözlüğü:** Okul çağında olan öğrencileri hedef aldığı için adı okul sözlükleri olarak geçer. Madde sayıları genel sözlüklere oranla azaltılmış, buna karşın örnek tümceler eklenmiştir.
  - Öğrenci sözlüğü (*learners' dictionary/pedagogical dictionary*):** Bir dili yabancı dil olarak öğrenenler düşünülerek hazırlanan sözlüklerdir. Madde sayıları yine okul sözlüğünde olduğu gibi genel sözlüklere oranla daha azdır, ancak madde hakkında okul sözlüklerine göre daha fazla bilgi

verilmektedir. Bu bilgiler; dilbilgisi, yazım kuralları, ses değişmeleri, sesletim vs. gibi olabilir. Okuyucunun anadili olmayan bir dil hakkında öğrenmesi gereken ya da ihtiyaç duyacağı bilgilerin yer almasına çalışılır. Yine maddelerin örnek tümcelerle desteklenmesi yolu tutulmuştur. Bunlara ek olarak, dili yeni öğrenen okuyucunun tanımlamalarda ya da örnek tümcelerde bilmediği sözcüklerin geçebileceği düşüncesinden yola çıkılarak madde açıklamaları ve örnek tümceler belli bir sözcük listesinde yer alan sözcüklerden seçilerek hazırlanır. Çok da kolay olmayan bu iş için derlem ya da bilgisayar destekli düzeneklerden yararlanılmaktadır. Böylece okuyucu madde tanımlamasını ve örnek tümceleri rahatlıkla anlayabilecektir.

- v. **Cep sözlüğü:** Genel sözlüklerin madde sayısı azaltılmış ve boyutu fiziksel olarak küçültülmüş biçimleridir. Sadece bununla da kalmayıp madde açıklamalarında da yerden kazanmak amacıyla bazı kısıtlamalar ve kısaltmalardan yararlanılmaktadır.
- vi. **Deyimler sözlüğü:** Bir dildeki deyimlerin yer aldığı sözlük formatındaki kitaplardır.
- vii. **Atasözleri sözlüğü:** Bir dildeki atasözlerinin yer aldığı sözlük formatındaki kitaplardır.
- viii. **Argo sözlüğü:** Bir dilde yer alan argo sözcüklerin sözlük formatında yer aldığı, tanımlamalarının yapıldığı ve gerekirse argo sözcük ya da kalıpların bir bağlam ya da tümce içerisinde sunulduğu sözlüklerdir.
- ix. **Ansiklopedik sözlük:** Genel sözlüklere oranla maddeyle ilgili daha kapsamlı bilgi veren ve bu bilgilerin gerekirse belge, tanık ya da grafikler/resimlerle desteklendiği sözlüklerdir.
- x. **Tarihi sözlükler:** Maddelerin tarih içerisinde geçirdikleri anlamsal, biçimsel ya da kullanımsal değişlikleri kronolojik sırayla ya da belli döneme bağlı kalarak

tanımlarının, yazılış biçimleri ya da kullanım biçimleriyle birlikte verildiği sözlüklerdir.

- xi. **Etimoloji sözlüğü (kökenbilim):** Maddede yer alan sözcüğün kök ya da köklerini gösteren, alıntı sözcüklerin hangi dillerden geldiğini bu dillerdeki kullanımlarını gösteren sözlüklerdir.
- xii. **Sıklık sözlükleri:** Belli bir derlem içerisinde yer alan sözcüklerin derlem içerisindeki sıklıklarının belirtildiği sözlüklerdir. Bu tür sözlükler özellikle genel sözlüklerdeki maddelerin birden fazla anlam içermesi durumunda hangi anlamın maddenin kaçınıcı sırasında yer alacağını belirlemede kullanılmaktadır. Bunun dışında belli dönemlerde yer alan dönem sözcüklerinin belirlenmesinde de kullanılmaktadırlar.
- xiii. **Tarama sözlüğü:** Başta gösterilen sözcüğün hangi devirlerde hangi gramer şartları altında kullanıldığı ve orada gösterilen mananın hangi bağlamlardan çıkarıldığını kendi gözüyle, kendi anlayışıyla kontrol imkânı veren sözcüklerdir (Tietze, 1993, s. 267).
- xiv. **Öz Türkçe sözlük:** Dile yerleşmiş ya da yerleşmekte olan başka dillerden alıntı sözcükler yerine kullanılacak öz Türkçe sözcüklerin önerildiği sözlüklerdir. Dilde özleşme ve sadeleşme çalışmalarının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu tür sözlüklerin bazılarının adlarını “sözlük” sözcüğü yerine “kılavuz” sözcüğünü kullanmayı yeğlediği görülür, çünkü sözcükler tanımsız olarak verilir. Bu bakımdan bağlamdan kopukturlar ve kullanımları kimi zorluklara yol açabilir.
- xv. **Kafiye sözlükleri:** Kafiye ya da diğer adıyla uyak, koşukta (nazım), dize (mısra) sonlarında yer alan harfler arasındaki ses benzerliğidir. Bu tür sözlüklerde sözcüklerin tersten abecesel dizini verilir. Belli bir sözcüğü arayan kullanıcı o sözcüğün son harfine sağdan sola doğru bakarak sözcüğü bulabilir. Türk Dilinin Uyak (Kafiye) Sözlüğü (Erkmen, 1983) hedefindeki kullanıcıları öğrenciler, öğretmenler, metin yazarları (reklamcılar), şairler, şiir yazmaya hevesli gençler,

mizah yazarları, bulmaca meraklıları, sözcük oyunları meraklıları, dilciler, şarkı sözü yazarları ve çevirmenler olarak tanımlar.

xvi. **Anlamına göre**

a. **Eş anlamlılar sözlüğü:** Maddedeki sözcüğün eşanlamlısının gösterildiği sözlüklerdir. Bu sözlüklerde genelde madde ile ilgili bilgi verilmek yerine sözcüğün benzer ya da çok yakın bağlamlarda tercih edilebilecek diğer sözcük ya da sözcükler önerilir.

b. **Karşıt anlamlılar sözlüğü:** Maddedeki sözcüğün karşıt anlamını veren sözcüğün gösterildiği sözlüklerdir. Bu sözlüklerde genelde madde ile ilgili bilgi verilmek yerine sözcüğün kullanıldığı bağlamın tam karşıtında kullanılabilecek diğer sözcük ya da sözcükler önerilir.

xvii. **Mecazlar sözlüğü:** Mecazların yer aldığı sözlüklerdir.

xviii. **Yabancı sözcükler sözlüğü:** Bir dilde kullanılan yabancı sözcüklerin yer aldığı sözlüklerdir. Genel sözlükten tek farkı içeriğinde sadece o dile başka dillerden giren sözcüklerin yer aldığı bir sözlük olmasıdır.

xix. **Yanlış ya da yanlış yerleşmiş öğeler (galatât) sözlükleri:** Galat sözcüğü bir dile başka dillerden giren sözcük veya sözcük gruplarının yanlış bir biçimde kullanılması sonucu oluşan farklılıklar için kullanılır (H. Yıldız, 2009, s. 128). Bu sözcüğün çoğulu da galatâttir. Örneğin, *çaydanlık* sözcüğünde Farsça “-dan” ekiyle Türkçe “-lık” ekleri aynı işlevi görmektedirler, ancak her iki ek de sözcüğün içerisinde yer almaktadırlar. Bu tür yanlış kullanımlar yaygınlaşarak herkesçe kullanılmakta olduğu için galat-ı meşhur olarak anılır. Tamamen benimsenmemiş, ancak birkaç defa kullanılmış olanları da galat-ı fâhiş olarak adlandırılır. Örneğin, *malumu ilan etmek* gibi (H. Yıldız, 2009, s. 128).

xx. **Ad sözlükleri:** Türk Dil Kurumu İnternet sayfasında bu sözlükler şu biçimde tanımlanır: “Kişi Adları Sözlüğü erkek ve kız adlarının çeşitli kaynaklardan taranmasıyla hazırlanmış bir sözlüktür.” Türk Dil Kurumu’nun bu sözlüğünde

erişim tarihinde 3612 kız, 7230 erkek olmak üzere toplam 10842 ad bulunmakta olduğu belirtilmiştir.

- xxi. **Metin sözlükleri:** Metin sözlüğü belli bir yapıtın sözvarlığını sunmaktadır. Örnek olarak TDK tarafından yayımlanan Anayasa Sözlüğü gösterilebilir.
- xxii. **Sanatçı sözlükleri:** Yazarlar, oyuncular, ressamalar gibi sanatçılar hakkındaki bilgilerden oluşan sözlüklerdir. Ali Püsküllüoğlu'nun "Yaşar Kemal Sözlüğü" gibi.
- xxiii. **Söyleyiş sözlükleri:** Konuşma dilinde görülen çeşitliliğe karşı toplumda konuşmada uzlaşmayı yansıtan ve gerekli durumlarda söyleyişte birleştirici olma niteliği taşıyan ölçünlü söyleyişi özendirmek ve yol gösterici olmak için ölçünlü söyleyiş kurallarının gösterildiği sözlüklerdir (Ergenç, 2002). Bu tür sözlüklerde genellikle yeryüzündeki dillerin seslerini yazı üzerinde göstermek için kullanılan IPA (International Phonetic Alphabet, 1951) sesbilim abecesi kullanılır. Buna ek olarak vurgu da sözcükler üzerinde gösterilir.
- xxiv. **Tersine sözlükler:** Bu tür sözlüklerde adların, sıfatların, eylemlerin vs. hangi eklerle bittiğini, bu eklerin çeşitlerini, sayısını kolaylıkla belirleyebilir ve herhangi bir ekle biten bir sözcüğü ya da örnekleri çok rahat bir biçimde bulabilirler. Örneğin, Türkçedeki eylemleri araştıran bir araştırmacı bütün eylemleri, eylemlerin çeşitlerini, yapılarını ve özelliklerini bu sözlük sayesinde bir arada bulabilecektir. "Bu sayede dil konusunda çalışmaları daha da hızlandıracak, pratik ve zevkli halet getirecektir ve zaman kaybını önleyecektir" (Zengin, 2009, s. viii).
- xxv. **Tarihsel sözlükler:** Tarihsel olarak önem kazanmış sözlüklerdir. Güncelliklerini yitirmiş de olsalar, artsüremlî dil çalışmalarına ışık tutmaları açısından oldukça önemlidirler. Bu tür sözlükler, yeni sözlüklere de örnek olması açısından yol göstericidir.
- xxvi. **Lehçe bilimi sözlükleri:** Dilin lehçelerine ait bilgilerin yer aldığı sözlüktür.

- xxvii. **Terim (uzmanlık alanı) sözlükleri:** Belli uzmanlık alanlarında kullanılan terimlerin bir arada bulunduğu ve terimin anlamının açıklandığı kimi zaman da sözcüğün kökeninin hangi dilden geldiği ve ne olduğunun açıklandığı sözlük türüdür. Bu tür sözlüklerin konularına ait listeyi (Eminoğlu, 2010, s. 116) Tablo 3'te bulabilirsiniz.
- xxviii. **İşaret dili sözlükleri:** İşaret dili kullanıcıları için hazırlanan sözlüklerdir. Basılı olanlarında genellikle sözcüğün işaret dilinde karşılık gelen hareketinin yapılışı resimlerle anlatılır. Web gibi etkileşimli ortamlarda durağan resimlerin yerini hareketli resimler ya da videolar alabilir. Böylece kullanıcı sözcük için kullanılacak el ve mimikleri daha kolay biçimde görme şansı yakalamış olur.

Tablo 3 Terim Sözlükleri Konu Listesi

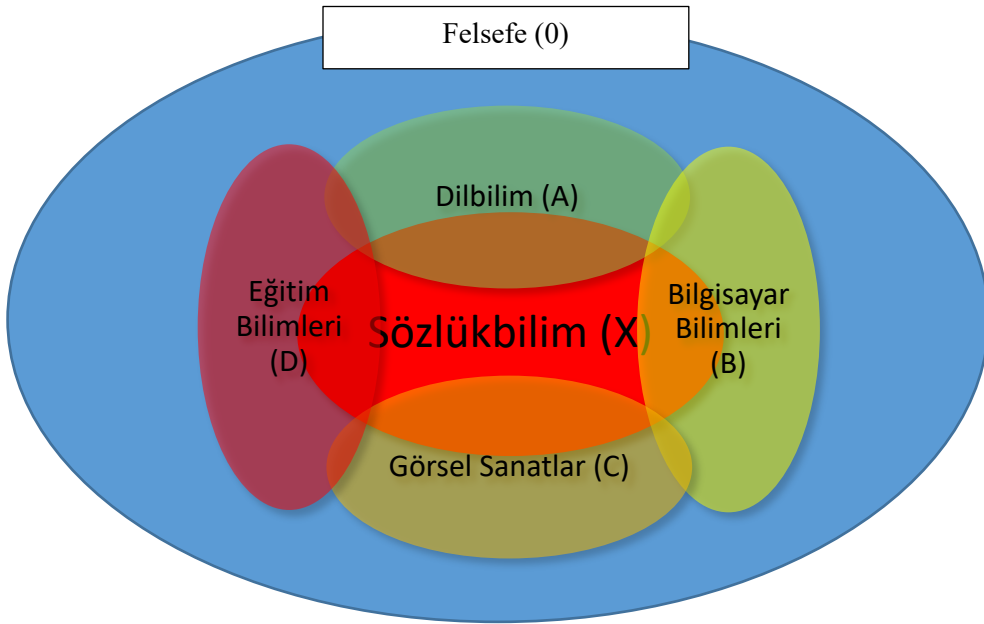
Ağaç İşleri	Ahlak Bilimi	Anlatım	Antropoloji
Arapça	Arkeoloji	Arşivcilik	Asalak Bilimi
Askerlik	Astronomi	Avrupa Birliği	Aydınlatma
Bale	Bankacılık	Baraj	Basın
Beslenme	Bilgi-İşlem, Bilgisayar, Bilişim	Bilim Kurgu	Bitki Bilimi
Bilim ve Teknoloji	Biyoloji	Botanik	Coğrafya
Çeviri	Çevre Bilimi	Çilingirlik	Denizcilik
Dilbilgisi	Dilbilim	Din-İnanç-İlahiyat	Döşem (Tesisat)
Düşünce Tarihi	Edebiyat	Eğitim	Ekonomi
El Sanatları-Zanaat	Enerji	Felsefe	Fen Bilimleri
Fotoğraf	Gıda	Giyim Kuşam	Gümrük
Haber	Halkbilimi	Haritacılık	Havacılık

Heykel	Hukuk	Radyoloji	Yönetim Bilimi
İlahiyat	İletişim	İnşaat (Mimarlık)	İstatistik
İşlemecilik ve Nakışçılık	İtfaiye	Kalite Kontrol	Kambiyo
Kamu Yönetimi	Kentbilim	Kozmetik	Kuyumculuk
Madencilik	Makine	Mantık	Mekanik
Meslek	Metafizik	Metalürji	Meteoroloji
Motor (Otomobilcilik)	Muhasebe	Mutfak	Müzik
Nüfus Bilimi	Nüvizmatik (Para Bilimi)	Ormancılık	Pedagoji (Eğitim)
Politika (Siyaset)	Psikiyatri	Psikoloji	Radyoloji
Reklam	Resim	Sağlık Bilimi (Tıp)	Sanat
Seramik	Sınai Mülkiyet	Sigorta ve Sigortacılık	Sinema-Televizyon (İletişim)
Sosyal Bilimler	Sosyal Güvenlik	Sosyoloji-Toplum Bilimi	Spor
Su Bilimi	Su Ürünleri	Şehircilik	Tarım: a) Ziraat b) Zooloji
Tarih	Tasavvuf	Teknik	Tekstil
Tesisat	Ticaret	Tiyatro	Toplum Bilimi (Sosyoloji)
Trafik	Turizm	Ulaşım	Uluslararası İlişkiler

Uzay Bilim	Vakıf	Veterinerlik	Yabancı Terimler
Yayıncılık	Yazı	Yer Bilimi: a) Jeoloji b) Toponomi	Jeomorfoloji
Yönetim Bilimi	Yöntem Bilimi		

3.8.Sözlükbilim ve Etkileşim İçerisinde Olduğu Alanlar

Sözlükbilim gerek kuramsal olarak beslendiği alanlar olsun, gerekse bir ürün olarak çıktıları göz önüne alınınca başka alanlarla da etkileşim içerisine girer. Aşağıda yer alan diyagramda (bkz. Şekil 5), sözlükbilimin etkilendiği alanları ve bu alanların birbirleriyle olan etkileşimleri görülebilir.

Şekil 5 Sözlükbilim ve etkileşim içinde bulunduğu alanlar

Bu diyagramda da görüldüğü üzere sözlükbilim; eğitim bilimleri, dilbilim, bilgisayar bilimleri ve görsel sanatlar ile bir etkileşim içerisindedir. Ayrıca, bu alanlar birbirleriyle de etkileşim içerisinde bulunabilirler. Sözlükbilimin, dilbilimle kesiştiği alan (diyagramdaki XA ilişkisi) sözlükler açısından birincil etkileşim alanıdır, çünkü dilbilim sözdizim, biçimbilim, anlambilim ve sesbilim gibi alt alanlarıyla sözlüğün hem makro hem de mikroyapısına birincil derecede etki ederler. Kısacası ister basılı olsun, isterse elektronik olsun bir sözlüğün iskeleti dilbilimin alt alanlarının yardımıyla oluşur ve kullanıcıya sözlükte sunulan en birincil birimler dilbilimin bu alt alanlarının çıktlarıyla oluşturulur. Bu bakımdan dilbilim, sözlükbilimin olmazsa olmaz paydaşlarından biridir ve en önemlisidir.

Bunun yanında, bilgisayar bilimleri de özellikle 1990'lerden itibaren sözlükler için önemli bir paydaş olmuştur (XB ilişkisi). Bilgisayarlar derlemelerin oluşturulmasında ve derlem dilbilim çalışmalarında önemli bir rol üstlenmiştir. Günümüzde, özellikle de İngiltere'de, neredeyse yayınlanan tüm sözlükler derlem tabanlı olarak hazırlanmaktadır. Modern sözlükbilim çalışmalarında derlemelerin gerek sözlüğün hazırlanma gerekse yayından sonra düzeltilmesinde ve güncellenmesinde önemli bir yeri vardır. Bu kesişimlerin sözlükbilim dışında kaldığı durumlarda da (AB ilişkisi) alanların kendi aralarındaki paydaşlıkları söz konusudur. Örneğin, doğal dil işleme – DDİ (*natural language processing – NLP*) ya da metin madenciliği (*text mining*) gibi. Bu alanların kendi kesişim noktaları da araştırmaların çıktılarını elde edildikçe XAB ilişkisine de destek olmaktadır. Sözlükbilim, dilbilim ve bilgisayarların kesiştiği yerde (XAB ilişkisi) elektronik sözlüklerin oluşturulması süreci yer alır. Yabancı alanyazında *e-sözlükbilim (e-lexicography)* adıyla son beş yılda bir terim olarak da kullanılmaya başlanmıştır (Bothma, Gouws ve Prinsloo, 2016; Caruso, 2013; Fuertes Olivera ve Bergenholtz, 2013). Bu kesişim noktasında hem sözlüğün hazırlanması süreci hem de sözlüğün veritabanının güncel tutulması noktasında hem de veritabanında yer alan metinlerin bilgisayar

yardımla analizi ve hatta doğal dil işleme çalışmalarıyla sözlükbilime katkıda bulunulur.

Sözlükbilimin kesişim içerisinde olduğu bir diğer alan görsel sanatlardır. Birincil olarak resimli sözlüklerde kesişen bu iki alan sözlüklerin içerisinde yer alan diğer şekil, grafik ya da çizimler gibi her türlü görsel malzemenin kullanımı noktasında bir etkileşim içerisinde bulunurlar (XC ilişkisi). Görsel sanatlar sözlüğün kapağı gibi dış içeriğinin kullanıcı tarafından algılanan imge açısından önemli bir rol oynar. Sözlüğün dışı sadece kozmetik unsurlardan oluşan bir öge olarak düşünülmemelidir, sözlüğün hem içi hem de dışının bir bütünlüğü gibi ele alındığı çalışmalar da bulunmaktadır (Klosa ve Gouws, 2015, ss. 144-149). Buna ek olarak sözlüğün dış görüntüsünün de sözlüğün albenisi üzerindeki etkisi yadsınmaz. Bu alanların kendi içlerindeki kesişimlerine baktığımızda (BC ilişkisi) bilgisayarların görsel sanatlarda kullanımını görmekteyiz, dijital yayıncılık ve animasyon gibi içeriklerin oluşturulması buna örnek olarak gösterilebilir. Sözlükbilim, bilgisayar bilimleri ve görsel sanatların kesişim noktasında ise (XBC ilişkisi) elektronik sözlükleri ve bu sözlüklerin kullanıcıya sunumu karşımıza çıkmaktadır. Son yıllarda sayısı her geçen gün artan web tabanlı elektronik sözlükler artık sadece basılı sözlüklerin bir web sayfası biçimine dönüştürülmüş durağan hallerinden çok etkileşimi artırılmış biçimde sunulmasına olanak tanır. Devingen içeriğe sahip web tabanlı elektronik sözlükler kullanıcıların kendi tercihlerine göre özelleştirilmiş sözlük yapılarını ve bu içeriğin kullanıcıya sunumu bakımından oldukça tercih edilmektedirler.

Bir diğer kesişim noktası olan eğitim kendisini öğrenci sözlüklerinde öne çıkarmaktadır (XD ilişkisi). Öğrencilerin öğrenme sürecine katkısı olacak biçimde hazırlanan bu tür sözlükler gerek makroyapılarında gerekse mikroyapılarında pedagojik ilkeler doğrultusunda içeriği sözlük kullanıcılarına iletmeye çalışırlar. Görsel sanatlar ile eğitimin kesiştiği noktada sanat eğitimi karşımıza çıkmaktadır (CD ilişkisi). Görsel sanatlardaki

kavramların bir sözlük içerisinde toplanması ve görsel öğelerle desteklenmesinde de her üç alanın kesiştiği görebiliriz (XCD ilişkisi).

Eğitimle dilbilimin kesiştiği noktada (DA ilişkisi), dilbilimin öğretimi, dil eğitiminin dilbilimsel açıdan ele alınması gibi alanlar gözlemlenebilir. Eğitim, dilbilim ve sözlükbilimin kesiştiği noktadaysa (XDA ilişkisi), dilbilim eğitiminde kullanılmak üzere hazırlanan sözlükler yer alır, dilbilim terimleri sözlüğü gibi.

Tüm bu ilişkiler yumağını sarıp sarmalayan bir ilişki örüntüsü daha bulunmaktadır, o da bütün bu alanların artalanında barınan felsefedir. Hangi alan olursa olsun mutlaka felsefeyle içiçe olacaktır. Bu bağlamda felsefenin, sözlükbilimle olan ilişkisi (OX ilişkisi) ortaya çıkacak olan ürün üzerinde etkin role sahiptir. Bu ilişki hem sözlüğün makroyapısında hem de mikroyapısında niteliksel bir etki yaratmaktadır. Bu felsefe özellikle sözlüğün mikroyapısında tanımlama açısından önemlidir. Bir kavramın tanımlanması sözlükbilimin olduğu kadar felsefenin de çalışma alanına girer ve tanımın kendisi felsefenin bir çalışma alanıdır. Bu bakımdan felsefe tüm bu disiplinlerle ilişki içerisinde (X0ABCD ilişkisi).

3.9.Değerlendirme

Genel olarak tipoloji üzerine çalışan, emek veren tüm araştırmacıların vardığı genel kanı; daha geniş, kapsamlı ve daha devingen bir tipoloji çalışmasının yapılması gerektiğidir. Eğer sözlükler, okuyucularının ihtiyaçlarını karşılamak için üretiliyorsa, o halde, sözlük içeriklerinin belirgin özellikleri doğrultusunda bir kategori oluşturmalıdırlar. Örneğin, bu önerilere göre bir sözlük aynı anda hem çok dilli hem de tek dilli olamaz. Her ne kadar ilk bakışta garip gelse de böyle bir düzenleme mümkündür. Kullanıcının

sadece istediği bir dildeki bilgiye erişip diğerine bakmadığı durumda, sözlük o kullanıcı için zaten tek dilli bir sözlük işlevi görür. Bu durumun tersi geçerli değildir; tek dilli bir sözlüğü çift dilli bir sözlük olarak kullanamazsınız. Benzer biçimde, şu anda var olmayan bir ortam, belki bundan yıllar sonra ortaya çıkacak ve şu anda sözlüğün bulunduğu ortama göre belirlenen tipolojiler eksik kalacaktır. Her sözlük yazarının bildiği gibi, bir sözlüğün içerisinde ne kadar çok bilgi kullanıcıya sunulursa, kâğıt üzerinde fiziksel olarak o kadar çok yer tutar ve bu tutulan yer basılı sözlükler açısından maliyeti arttırır. Bu nedenle, bu tür geniş kapsamlı sözlüklerin elektronik ortamda yayınlanması, bu maliyetleri düşüreceği gibi sözlüğe erişimi de kolaylaştıracaktır. Unutmamalıdır ki, elektronik ortamda yer alan karmaşık/sonsuz içerik de aynı biçimde bazı sorunlara neden olabilecektir. Ayrıca, kullanıcı açısından sorun yaratmaması için mutlaka içeriğin arayüzünün devingen ve kullanıcının ihtiyaçlarına uygun olarak belli bir esnekliğe sahip olması gerekmektedir. Tüm bu süreç içerisinde, başka alanlarla bir etkileşim içerisine girilir ve paydaşlık sağlanır. Böylece, okuyucunun sadece o anda ihtiyacı olan içeriğe erişimini sağlamak için birden çok paydaş bir bütün biçiminde hareket eder.

4. SÖZLÜKLER

Sözlükler tarih boyunca insanoğlunun birincil başvuru kaynağı olmuştur. Gerek öğrenme ortamlarında gerek kütüphanelerde, kişisel kitaplıklarda, halk kütüphanelerinde, sözlükler birer referans kaynağı olarak oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Bilinmeyen sözcüklerin, kavramların ya da sözlerin anlaşılmasında birincil başvuru kaynağı olarak kullanılması, sözlüklerin her dönemde ihtiyacı duyulan bir kaynak olmasına neden olmuştur. İlk sözlükler, özellikle dini konularda bilinmeyen sözcüklerin anlamlarını vermek, dini kavramları açıklayarak insanları bilgilendirmek amacıyla yazılmaya başlanmıştır. Örneğin, batı dünyasında, zamanının en büyük sözlüğünü yazan Cawdrey (1604), *Table Alphabeticall* adlı yapıtını yazma amacı olarak bireylerin kutsal kitapta, vaazlarda ya da başka yerlerde okudukları ya da duydukları zor sözcükleri daha kolay anlayabilmelerini sağlayabilmek olduğunu belirtmektedir. Benzer biçimde, Kuran'da geçen kavramları ve sözcükleri açıklamak amacıyla spesifik ve tematik sözlükler kaleme alınmıştır. Bunların içinde en önemlisi, Türkler tarafından Kuran'ın daha kolay okunup anlaşılmasını sağlamak için hazırlanmış olan ve Ferište İbni Melik tarafından M.Ö. 1392'de kaleme alınan *Ferişteoğlu Lügati*'dir (Muhtar, 1993; Yavuzarslan, 2004). Bu amaçlarla hazırlanan kaynaklar, sadece bilinmeyen sözcük ya da kavramları listelemeye çalışmış, zaten bilinen sözcükleri sözlüğe eklememiştir. Dönemin ihtiyaçları doğrultusunda hazırlanan sözlükler için böyle bir uygulama gerekli görülmemiştir. Batı sözlükçülüğünde, önceleri bir liste biçiminde hazırlanan sözlükler ilk olarak Cawdrey ile beraber bugünkü anlamda anladığımız sözlük biçimine bürünmüştür ve dahası sözlüklere bilinmesi muhtemel sözcükler eklenerek sözlüğün hacmi genişletilmiştir. Artık, sözlüklerde gündelik dilde yer alan sözcükler de yer almaya başlamıştır. Durum böyle olunca, sözlük yazarları birden çok konuya ait sözcükleri bir araya toplamaya başlamışlar ve sözlüklerin kapsadığı sözcük sayısı, hangi sözlüğün daha iyi olduğunu ispatlamak için bir ölçüt olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu ölçüt, halen bir pazarlama stratejisi olarak

kullanılmaktadır. Dolayısıyla, o dönemdeki sözlük yazarlarının birçok konu hakkında bilgi ve görgü sahibi olan kişiler olması gerektiğini düşünebiliriz. Benzer bir durum, günümüz için de geçerliliğini devam ettirmektedir.

Tarihte bilinen en eski sözlükler, M.Ö. 3000’li yıllarda Samilerce yazılmıştır (Akçay, 2010, s. 2; İ. Durmuş, 2009, s. 398). Akçay (2010, s. 2) bu en eski sözlüğün kil tabletler üzerine Sümerce ve Akkadca yazılan kimi parçalardan oluştuğunu ve bu parçaların British Museum’da bulunduğunu aktarmaktadır. İlk sözlük çalışmaları arasında kabul gören diğer bir çalışmanın M.Ö. 1000’li yıllarda Bawetshi’nin hazırladığı 40,000 sözcük içeren Çince bir sözlük olduğu da aktarılmaktadır (Akçay, 2010, s. 2 içinde Zeydan, 1985, s. 354). Aksan (1995) ise ilk sözlüğün yabancı dil öğrenme amacıyla hazırlanmış olabileceğini, ancak nerede ve hangi dili temel aldığıyla ilgili bir bilginin olmadığını söylemektedir. Bazı kaynaklarda, İskenderiye Müzesi kütüphanecisi Bizanslı Aristofanes’in (yaklaşık olarak M.Ö. 2.-1.y.y.) hazırladığı *Lekseis* (λέξεις) ya da *Glossai* (Γλώσσαις) adlı eserin bugünküne benzer ilk sözlük olarak anıldığından bahsedilmektedir (Akçay, 2010, s. 2; D. Aksan, 1995, s. 393; İ. Durmuş, 2009, s. 398). Aristofanes’in bu çalışması Yunancada seyrek kullanılan ve açıklanması güç kimi sözcükleri bir araya getirmiş ve tanımlara yer vermiştir (D. Aksan, 1995, s. 69). İskenderiye Kütüphanesinin ilk yöneticisi Zenodotos’a ait *Ethnikai Lekseis* (Εθνικαί Λέξεις – Etnik Deyimler) sözlüğü, Neoptolemos’a ait *Peri Glosson Homerou* (Περὶ Γλωσσῶν Χωμερου – Homeros Sözlüğü), Philetas’a ait Homeros’ta geçen nadir sözcükleri ve çeşitli lehçeleri içeren *Atakta Glossai* (Miscellanea) (Ἀτακτα Γλώσσαις (Μισκίλλανεια)) adlı sözlüğü, Rodoslu Simnias’a ait üç ciltlik *Glossai* (Γλώσσαις) adlı eseri, Antigonos’a ait *Peri Lekseos* (Περὶ Λέξεως – Sözlükler Üzerine) adlı çalışma, Khryssippos’a ait *Etimologika* (Ετυμολογικά), İskenderiyeli Didymos’a ait dram konulu sözlükler eski Yunan’ın ilk sözlük örnekleri olarak gösterilebilir (N. Yıldız, 1998, ss. 194-195). Buna ek olarak, M.S. 1. y.y.’da İskenderiyeli Pamfilus’un kendinden önceki çalışmalara dayanan ve 95 kitaptan oluşan

Yunanca sözlüğü, İskenderiyeli Apollanus'un *İlyada ve Odise*'de yer alan sözcüklerden oluşan eseri (Zeydan, 1985, s. 354), Valerius Harpocraton'un eski Yunan yazarların kullandıkları sözcüklerden oluşan *On Hatibin Sözlüğü (Lexicon of Ten Orators - Λεξικὸν τῶν Δέκα Πητόρων)* ("Harpocraton, Valerius", 1911), Jullius Pollux'un eski Yunanca eşanlamli sözcükleri ve deyimleri konu başlıklarına göre sıraladığı 10 ciltlik eseri *Onomasticon (Ὀνομαστικόν)* ("Julius Pollux - Wikipedia", t.y.; Zeydan, 1985, s. 354), 6. – 5.y.y.'da yazılan *Etymologikon to Mega (Ετυμολογικὸν το Μέγα)* adlı etimoloji sözlüğü ve Hesykhios'un yazdığı *Synagoge pason lekseon kata stoikheion (Συναγωγή πασῶν λέξεων κατὰ στοιχείων)* adlı eseri Eski Yunan'daki ilk sözlükler arasında anılması gereken çalışmalardır (Barnhart, 1968, s. 88; Dilaçar, 1968, s. 188). Latincenin hâkim olduğu Roma dönemindeki önemli sözlükler arasında Marcus Verrius Flaccus'un 20 ciltlik yapıtı *Verborum Significatione (Sözcüklerin Anlamı Üzerine)* ile Seviyalı İsidor'un 600-625 yılları arasında yayınladığı *Kökenler (Origines)* olarak da bilinen *Latincenin Etimoloji Sözlüğü (Etymologiae)* (Barney, Lewis, Beach ve Berghof, 2006; Dilaçar, 1968, s. 188) ve Veron'un 6 ciltlik sözlüğü (Zeydan, 1985, s. 354) yer alır. Latince sözlüklerin en eskilerden biri de Marcus Terentius Varro (M.Ö. 116-27) tarafından kaleme alınan *De Lingua Latina*'dır (Latin Dili Üzerine). Roma'daki halk kütüphanesinin başında yer alan Varro'nun bu eseri M.Ö. 47-45 yılları arasında yazılmış ve etimolojik incelemeler içermesi bakımından da sözlükçülük çalışmaları için önem taşımaktadır (N. Yıldız, 1998, s. 198). Yine aynı çağda biyografik sözlükler de kaleme alınmıştır; Tranguillus'un on ciltten oluşan ansiklopedik sözlüğü *Prada*, Suetonius'un *De Viris Illustribus (Ünlü Kişiler Üzerine)* ve *Duedecim Caesarum (On İki İmparatorun Hayatı)* başlıklı eserleri dönemin biyografik sözlükleridir (N. Yıldız, 1998, s. 201). Erken Roma döneminde ise Eirenaios, Demetrios, Calactel gibi sözlük yazarları tarafından hazırlanan etimolojik sözlük çalışmalarına ek olarak M.S. 2. y.y.'da Dionysius, Vestinus ve Phyrnykhos gibi bilginlerin kapsamlı sözlük çalışmalarına rastlanılmaktadır (N. Yıldız, 1998, s. 199).

Latince karşılığı “*dictionarium*” olan “*sözlük*” teriminin ilk kez 1225 yılında John Garland tarafından kullanıldığı çeşitli araştırmacılar tarafından aktarılmaktadır (D. Aksan, 1995; Boz ve Gülsevin, 2006, s. 11; Erverdi, 1998, s. 44; L. Uzun, 1999, s. 7). Jackson (1996, s. 112) 1553 yılında yayınlanan John Withals’ın *Shorte Dictionarie for Young Begynners* (Genç Yeni Başlayanlar için Kısa Sözlük) adlı İngilizce-Latince leksikonunun ilk baskılarından birinde kullanılan Latince *dictionarium* sözcüğünün, 16.y.y.’dan ödünç alınma bir sözcük olduğunu belirtmekte ve İngiliz sözlükçülüğünün başlangıcı olarak sayılabileceğini aktarmaktadır. Doğu dünyasında ise, 10.y.y.’da Farab’lı İsmail Cevheri, *Sihah* adında Arapça bir sözlük yazmıştır. Arap coğrafyacıları, Eski Yunancadan gelen *okeanus* (*ωκεανός*) sözcüğünü Arapçalaştırmış ve “Bahrü’l-Ukiyanusi’l-Mühit”, arzı kuşatan deniz, diğer adıyla Atlas Okyanusu, olarak kullanmışlardır. 10.y.y.’ın ortalarından itibaren de bazı Arap yazarlar sözlüklerine *deniz* adı verme geleneğini oluşturmuşlar ve Sahih bin Abbad (El-Mühit), İbni Sede (El Muhkem ve’l-Mühitü’l-A’zam) ile başlayan bu gelenek daha sonradan 18.y.y.’da Türkçeye çevirisi Mütercim Asım tarafından yapılan, Firüzabadi’nin *El Kamusü’l Muhit* (Okyanus Sözlüğü) adını verdiği eseriyle devam etmiştir. Bu sözlüğün bilim dünyasındaki etkisi öylesine güçlü olmuştur ki, ardından kaleme alınan eserlerde *kamus* sözcüğü *sözlük* yerine kullanılmaya başlanmıştır (Akçay, 2010, s. 1; D. Aksan, 1995, s. 394; İ. Durmuş, 2009, s. 398). Bu sözlüğün Türkçe çevirisinin diğer bir özelliği de Mütercim Asım’ın başka yazarların çeviri sözcüklerle açıkladıkları maddeleri Türkçedeki doğru karşılıklarını göstermeye çalışarak açıklamasıdır. Kuşkusuz Türkçe için çok önemli olan kaynaklardan biri de 11.y.y.’da Kaşgarlı Mahmud’un yazdığı *Divan ü Lügat-it Türk*’tür. *Divan ü Lügat-it Türk*, Arapça olarak Türkçenin sözcüklerini inceler. Bunu yaparken de sözcüklerin yer aldığı yazınsal metinleri gösterir ve tüm bunlara ek olarak bir dilbilgisi kitabı niteliği de taşır, bu nedenle oldukça önemli bir yapıttır (D. Aksan, 1995). Türkçede 1930’lu yıllara dek *sözlük* sözcüğü yerine, *lügat* ya da *kamus* sözcükleri kullanılmış, daha sonrasında 1932’de Türk Dili Tetkik Cemiyeti (şimdiki adıyla Türk Dil

Kurumu) kurulduktan sonra “Lugat Istilah kolu başı” Celal Sahir (Erozan)’ın önerisiyle *sözlük* sözcüğü öneri olarak sözlüklere girer ve kullanılmaya başlar (Ölmez, 1998a).

J. C. Adelung’un J. S. Vater ile birlikte 1806-1817 arasında hazırladıkları 4 ciltlik *Mithridates (Mithridatis)* 500 kadar dilde belli başlı duaların karşılıklarını içermektedir (D. Aksan, 1995, s. 395; Dilaçar, 1968, s. 193). Batı dünyasının tek dilli modern sözlüklerinin ilk örnekleri arasında Robert Cawdrey’nin 1604 tarihli *A Table Alphabeticall* (Alfabetik Döküm) adlı sözlüğü, Henry Cockeram’ın 1623 tarihli *The English Dictionarie* (İngilizce Sözlük) adlı eseri, İtalyan Crusca Akademisinin 1612’de hazırladığı *Vocabulario* (Sözcük Hazinesi) adlı yayını, İspanya Kraliyet Akademisinin 18.y.y.’da altı cilt olarak yayımladığı *Diccionario de la Lengua Cestallana* (Kastilya Dili Sözlüğü) adlı sözlükleri yer almaktadır. Yine Batı dünyasında örnek olabilecek çok dilli sözlüklerden Alman gezgin Pallas’ın 1878 tarihli *Linguarum Totius Orbis/Vocabularia Comparative* adlı sözlüğü anılabilir (Akçay, 2010, s. 4; D. Aksan, 1995, s. 70). Aksan’ın (1995, s. 394) aktardığına göre Rusya’daki dillerden yardım alarak 285 kavramı temel alıp bu kavramların 200 Asya ve Avrupa dilindeki karşılıklarını vermiştir ve daha sonraki baskısına Afrika ve kimi Amerika dilleri de eklenmiştir. Buna ek olarak, 1669’da İngiliz Edmund Castell tarafından kaleme alınan yedi Sami dili üzerine hazırlanmış *Lexicon Heptaglotton* (Yedi Dil Sözlükçesi) adlı eser de anılması gereken eserler arasında yerini alır (Akçay, 2010, s. 4; D. Aksan, 1995, s. 71; Dilaçar, 1968, s. 193).

Şüphesiz, sözlüklerden bahsederken Grimm kardeşlerden söz etmeden olmaz. Bunun en büyük nedeni sözlükte yer alan sözcüklerin en eski kaynaklardan başlayıp o sözcüğün yer aldığı metinlerdeki kullanım biçimlerini, anlamlarını, farklı lehçe ve dillerdeki kullanımlarını, içerisine alan söz öbeklerini dahi göstermesidir. Bu açıdan bakılınca Grimm kardeşler çalışmalarıyla 19.y.y.’da sözlükbilimin kurulmasına büyük katkı sağlamış ve alanda oldukça saygın bir yer edinmişlerdir. Grimm kardeşlerin hazırladığı

bu sözlüğün ilk cildi 1854 yılında Leipzig’de *Deutsches Wörterbuch (Almanca Sözlük)* adıyla basılmıştır. 16 cilt olarak tasarlanan bu ansiklopedik sözlük 1961 yılında bitirilebilmiştir (Akçay, 2010, s. 4; D. Aksan, 1995, s. 71). XIX. yüzyılın bir diğer önemli sözlüğü Emile Littré’nin 1873’te Paris’te basılmış olan *Dictionnaire de la Langue Française (Fransızca Sözlüğü)* adlı sözlüğüdür. Bu sözlük de Grimm kardeşlerin sözlüğü gibi geniş bir sözlüktür ve maddeleri derinlemesine inceler.

Saydığımız bu sözlükler oldukça emek ve zaman isteyen çalışmaların sonucunda hazırlanmıştır ve birçok sözlükte olduğu gibi tamamlanmaları yıllar sürmüştür. Örneğin, James Murray hazırladığı *The Oxford English Dictionary (Oxford İngilizce Sözlüğü)* için 1 Mart 1879 tarihinde Oxford Üniversitesi Yayınevi’yle bir anlaşma imzalamış ve proje çerçevesinde İngilizce konuşulan ülkelerde o güne kadar kullanılan tüm İngilizce sözcükleri ve bu sözcüklerin her birinin kullanımını içerecek, 4 ciltten oluşan çok geniş kapsamlı bir sözlüğü 10 yıl içerisinde tamamlamayı planlamıştır. Murray, 1915 yılında hayatını kaybedince, hazırlamakta olduğu sözlük ancak 1928 yılında bitirilebilmiştir (Winchester, 2003). Sözlük bittiğinde, toplam cilt sayısı 12’yi bulmuş, projenin bitmesi ise yaklaşık olarak elli yılı bulmuştur.

Doğu dünyasındaki ilk sözlük çalışmaları ise Kuran’da anlamı bilinmeyen sözcükler hakkında sahabenin sorduğu sorulara İslam peygamberinin verdiği cevaplarla başlamıştır. Sahabe devrinde, bu tür çalışmaların artarak devam ettiği ve dönemin ileri gelen bilginlerinin bu soruları cevaplandığı görülür (Akçay, 2010, ss. 4 içinde Katip Çelebi, Keşfü’z-Zünün, C.II, 1203). Atâ bin Ebu Rebâh tarafından derlenen ve Kuran’da anlamı bilinmeyen sözcüklerin ne anlama geldiklerine dair, İbn Abbas’tan aktarılan rivayetlerin bulunduğu *Garîbü’l-Kur’an* adlı eser, Kuran’da Kureyş dışındaki kabilelerin dil ve lehçelerine ait sözcüklerin açıklandığı, yine İbn Abbas tarafından hazırlanan, *El-Lugat fi’l-Kur’an*, Harici lideri Nâfi bin Ezrâk’ın Kuran’da geçen 200 kadar “garîb” (anlamı

pek bilinmeyen) sözcüklerle ilgili hazırladığı *Mesâilü Nâfi bin El-Ezrâk* adlı çalışmalar Arap sözlükçülüğünün ilk örnekleri olarak kabul edilir (Akçay, 2010, s. 4; İ. Durmuş, 2009, s. 399). Bu eserlerden de anlaşılacağı gibi Arap sözlükçülüğündeki ilerleme özellikle İslamiyet'in yayılmasıyla paralellik göstermiştir. Fetihler ve ticari ilişkiler ile büyüyen İslam coğrafyası, yabancı unsurları bünyesine dâhil etmesiyle birlikte Arapçada kullanım ve konuşma hataları yaygınlaşmıştır. Bu nedenle dönemin bilginleri doğru ve yanlış olan sözcükleri derlemeye başlamışlardır. Halil bin Ahmed, Halef el-Ahmer, Kisâi, Asmâî, Ebu Zeyd El-Ensârî, İbn Düreyd ve Cevherî gibi bilginler ilk derleme çalışmalarının öncüleridir (Akçay, 2010, 2011). Öncelikle belli bir sınıflama amacı gütmeyen işitme ve kayıt sırasına göre derlemeler yapılmış, ikinci aşamada derlenen malzeme konularına göre sınıflanarak tek konuyla ilgili sözcükleri içeren, *Kitâbu'n-Nevâdir*, *Kitabü'l-Esmâ*, *Kitâbü'l-Ef'âl*, *Halku'l-İnsan* gibi isimlerle, yüzlerce sözlük risalesi oluşturulmuştur (Akçay, 2010, s. 5; İ. Durmuş, 2009, s. 399). Bu küçük lügat risalelerinin ilk örneği ise Asmâî tarafından kaleme alınmıştır (Bergsträsser, Kılıç ve Tanrıverdi, 2006, s. 123). Bu eserler Arap dilciliğinin de bir sisteme kavuşmasında temel oluşturmuşlardır. Böylece Ebu Esvad Dueli ile başlayan Arap dil çalışmaları, 7. ve 8.y.y.'da Basra ve Kûfe ekollerini oluşturmuş ve Arapça dil çalışmaları kuramsal bir yapıya bürünmüştür (Akçay, 2010, 2011). Akçay (2011) Halil bin Ahmed El-Ferâhîdî'nin (718-791) hazırladığı *Kitabü'l-Ayn* adlı sözlüğün Arap sözlükçülüğünün ilk örneğini olduğunu aktarmaktadır.

İran'da Farsça ilk sözlük Ebu İsa bin Ali İsa bin Davud tarafından hazırlanmıştır. Diğer bir sözlük ise 11.y.y. şairlerinden Katrân-ı Tebrîzî'dir. Bu eser, daha sonra yazılan Sürûrî Kâşânî'nin *Ferheng-i Sürûrî* (1599) ve Encû-yi Şîrâzî'nin *Ferheng-i Cihangiri* (1596/1608) adlı eserlerinin temelini oluşturmuştur (Akçay, 2011; Yazıcı, 2009, s. 401).

İlk kapsamlı Farsça sözlük, Esedî-i Tûsî'nin *Lugat-ı Fûrs/Ferheng-i Esedî* adlı eseridir. Sözlükte son harf sistemi esas alınmıştır. Diğer kapsamlı bir sözlük ise Muhammed Nahcivânî'nin *Şihâhü'l-Fûrs* (1328) adlı eseridir ve sözlükte de sözcükler son harf sistemine göre düzenlenmiştir. (Yazıcı, 2009, s. 401).

Şems-i Fakrî Isfahânî'nin *Mi'yâr-ı Cemâlî* adlı sözlüğü Akçay'ın (2011) aktardığına göre Esedî-i Tûsî'nin *Lugat-ı Fûrs*'ü örnek alınarak hazırlanmıştır. Bu eserin sözlük kısmı, Carl Saleman tarafından *Şams-i Fachrii Ispahanensis Lexicon Persicum* adıyla 1887 yılında basılmıştır (Öz, 1996, s. 31). Bu sözlük daha sonra Sâdık Kiya tarafından hicri 1337 tarihinde Tahran'da da basılmıştır (Yazıcı, 2009, s. 401).

Günümüze kadar gelen Farsçanın en eski ve ilk sözlükleri *Lugat-ı Fûrs*, *Şihâhü'l-Fûrs* ve *Mi'yâr-ı Cemâlî* olarak kabul görmektedir (Ateş, 1968, s. 262).

Fars sözlükçülüğü ile Arapça sözlükçülüğü birlikte ilerlemiştir. Hatta birçok Arapça sözlüğün yazarı Fars kökenlidir (Haywood, 1960). Edip Kürdî Nişâburî'nin *El-Bulgatü'l-Mütercem fi'l-Lugat* (1046) adlı sözlüğü Arapça-Farsça ortak sözlük çalışmalarının ilk örneğidir. Bunun dışında Ebu Abdullah Hüseyin Netanzî'nin hazırladığı düşünülen *Mirkât* (1103) bulunmaktadır. İlk Kuran sözlüğü⁴ kabul edilen Kadı Hüseyin bin Ahmed ez-Zevzenî'nin *Tercemân-ı Kur'an* (1093) ve yine Kuran sözlükleri olan Hubeyş Et-Tiflîsî'nin *Cevâmiu'l-Beyan* ve *Kitâbü Vücûhi'l-Kur'an* adlı eserleri, Ebu Cafer Ahmed bin Ali El-Beyhâkî'nin *Tâcü'l-Mesâdir*, konu başlıklarına göre maddelerin düzenlendiği Ahmed bin Muhammed El-Meydânî'nin *Es-Sâmî fi'l-Esâmî* ve Mahmud bin Ömer Mahmud Kadı Zencî'nin yirmi sekiz bölümden oluşan *Mühezzebü'l-Esmâ'* adlı sözlükleri de Arapça-Farsça sözlüklerin ilk örnekleri arasında yerlerini alırlar (Yazıcı, 2009, s. 401).

---

⁴ Kuran içerisinde geçen bilinmeyen sözcüklerden oluşan özel amaçlı sözlük.

İranlı sözlükçülerin Farsçanın yaygın olarak kullanıldığı yerlerde de sözlük çalışmalarını gerçekleştirdikleri bilinmektedir (Akçay, 2011, s. 288). Özellikle Hindistan’da yürütülen Farsça sözlük çalışmaları oldukça çoktur. Bu coğrafyada yazılan ilk hacimli Farsça sözlük Fahreddin Mübarekşâh Kavvâs’ın *Ferheng-i Kavvâs* adlı eseridir (Yazıcı, 2009, s. 401). Muhammed bin Kıvâm Belhî’nin *Bahrü’l-Fezâil fi Menâfi’il-Efâzil*, önsözünde kimi Türkçe eklerin açıklamalarına değinen İbrahim Kıvâm’ın *Şerefnâme-i Münyeri* ve bu eserin kısaltılmış biçimi olan *Ferheng-i Mirzâ İbrahim*, Dihlevî’ye ait Arapça-Farsça, Farsça-Farsça, Türkçe-Farsça olmak üzere üç bölümden oluşan *Mü’eyyidü’l-Fuzalâ*, Feyzî-i Sirhindî’ye ait olan *Medârü’l-Efâzil* (1592), Abdürreşit bin Abdulgâfur Tettevî’nin hazırladığı *Ferheng-i Reşîdî*, Gıyaseddin Muhammed Rampûrî’ye ait *Gıyâsu’l-Lugat* ve 12.y.y.’da Muhammed Hüseyin bin Halef-i Tebrîzî tarafından kaleme alınan ve Mütercim Asım tarafından da daha sonraları Türkçeye çevrilen *Burhân-ı Kâtî* adlı sözlükler Hindistan yarım adasında yayımlanan Farsça sözlüklere örnek olarak gösterilebilir (Yazıcı, 2009, s. 402).

Farsça sözlüklerin Batı dillerindeki yansımaları ise Avrupa ülkeleri ve İran arasındaki ilişkilerin başladığı döneme denk gelir. Christian Ravis’e ait *Specimen Lexici Arabico-Persici-Latini* (1645), Angelus a S. Joseph’e ait olan *Gazophylacium Linguae Persarum-Triplici Linguarum* (1684), Timoteo Agnellini’nin *Proverbii in lingua Araba, Persiana, et Turca* (1688) adlı sözlükler Batılı kaynaklarda geçen Farsça sözlüklerdir (Akçay, 2011; Marsden, 1796; Yazıcı, 2009). İçerdiği diller arasında Farsça-Arapça-İngilizce olan ilk sözlüklerden biri de sözlük John Richardson’ın *A Dictionary, Persian, Arabic, and English* (1777) adlı sözlüğüdür (Marsden, 1796, s. 57). 19.y.y.’ın ikinci yarısında August Vuller’ın *Lexicon Persico-Latinum (Farsça-Latince Sözlük)* adlı eseri gelişmiş bir sözlük olarak dikkat çekmektedir. 1892’de F. Steingass’ın yazdığı *Persian-English* adlı sözlük ise Farsça-İngilizce sözlük çalışmalarının önemli bir örneği olarak gösterilebilir (Yazıcı, 2009, s. 402).

Türk sözlükçülüğüne de kısaca değinecek olursak, karşımıza elbette ki Kaşgarlı Mahmut ve ünlü eseri *Divanü Lugati't-Türk* (DLT) çıkar. Yazarın kendisinin yazmış olduğu bir *Divanü Lugati't-Türk* kopyası bulunmamaktadır. Eldeki tek kopya Şam'lı Mehmet adında usta bir hattat tarafından yazılan ve İstanbul, Fatih'teki Millet Kütüphanesinde 4189 sayı numarasıyla kayıtlı olan kopyadır (Akalin, 2010; “Dîvânü Lugati't-Türk - Vikipedi”, t.y.; Yazıcı, 2009). DLT'de sadece sözcüklerin anlamlarını vermekle yetinilmemiş, aynı zamanda dönemin yazı diline ait dilbilgisi kurallar, dilin söz varlığı ve kültürel bilgiler de eser içerisinde kendisine yer bulmuştur (Akalin, 2010). Bu bakımdan ansiklopedik bir sözlük olma niteliği de taşır.

Kaşgarlı Mahmut, eserinin adında geçen “divan” sözcüğünü *sözlük* anlamında kullanırken “lugat” sözcüğün *dil, her kavmin konuştuğu dil*, anlamında kullanmıştır (Akalin, 2010, s. 277; Akçay, 2011, s. 289). Kaşgarlı Mahmut'un bu kullanımı, sözlüğün içerisinde birden fazla dile (Türk topluluklarının konuştuğu dillere) ait örneklerin olduğunu göstermektedir. Yirmi sekizinci sayfadan itibaren başlayan sözlük metni, isimler ve fiiller olmak üzere iki bölümde düzenlenmiştir (Akalin, 2010). Türkçe sözcükler Arapça tanımlanmış, örnek tümcelerde de hem Arapça hem Türkçe kullanılmıştır (Akçay, 2010, s. 8).

Çağatay dönemine bakıldığında, *Abuşka Lugati*'nin önemli sözlükler arasında yer aldığı görülmektedir. Eserin gerçek adı bilinmemekle birlikte *abuşka* sözcüğüyle başladığı için *Lugat-ı Abuşka, Kitabü Lugati Abuşka*, Ali Şîr Nevâî'nin eserlerinde geçen sözcükleri açıklamak amacıyla yazıldığı için kimi kaynaklarda *Lugat-ı Nevai, Lugat-ı Mir Ali Şîr Nevai* olarak, Çağatay Türkçesinin özelliklerini anlattığı için de *Çağatay Sözlüğü* olarak geçmektedir (Sertkaya, 2009, s. 313). Bu sözlüğün çok sayıda yazma kopyası mevcuttur, Londra, Berlin, Paris'te bulunan kopyalara ek olarak İstanbul Üniversitesi, Süleymaniye,

Nuruosmaniye, Akreoloji Müzesi, Topkapı Sarayı Müzesi ve Üsküdar Hacı Selim Ağa Kütüphanelerinde kayıtlı birer kopya olmak üzere Türkiye’de birçok kütüphanede kopyaları mevcuttur (Sertkaya, 2009, s. 313). Sözlük metni içerisinde iki bin kadar sözcük yer almaktadır ve metindeki sözcükler Arap alfabetik sistemine göre düzenlenmiştir (Akçay, 2011, s. 289).

Akçay (2011, s. 290) Türk sözlükçülük tarihini Kıpçak, Çağatay ve Osmanlı olmak üzere üç sahaya ayırmaktadır. Kıpçaklar (Kumanlar) Karadeniz’in kuzeyinde yaşamışlardır (Akalin, 2010, s. 278). Bu sahadaki en önemli sözlük *Codex Cumanicus*’tur. 13.y.y.’ın sonlarıyla 14.y.y.’ın başlarında yazılmış olan ve 82 varaktan oluşan bu sözlüğün İtalyan tüccarlar ve Alman Fransiskan rahipleri tarafından kaleme alınan tek yazma kopyası Venedik’te Saint-Marcus Kütüphanesinde (Akçay, 2011, s. 290). Sözlüğün ilk bölümünde Kıpçak Türkçesinin söz varlığı ve dilbilgisi kuralları verilir (Akalin, 2010, s. 278). İtalyanlar tarafından hazırlanmış olabileceğinden dolayı İtalyanca bölüm olarak adlandırılan ilk bölüm 55 varaktan oluşur (Akalin, 2010, s. 278; Akçay, 2011, s. 290). Kıpçak Türkçesi sözcüklerin Latince ve Farsça karşılıkları üç sütun halinde sıralanarak verilmiş, 27 varaktan oluşan ve sözcüklerin anlamlarına göre dizildiği ikinci bölüm ise Almanlar tarafından hazırlandığı için Almanca bölüm olarak adlandırılır (Akalin, 2010, s. 278). Alfabetik ve kavramsal iki bölümden oluşan bu eserde Kuman (Kıpçak) Türkçesiyle İncil’den dualara, ilahilere ve bilmecelerle, atasözlerine yer verilir (Akalin, 2010, s. 278; Akçay, 2011, s. 290). Sözlüğün tamamı Budapeşte’de 1880 yılında Latince olarak G. Kuun tarafından yayınlanmıştır (Demiray, 1994).

Bu sahada hazırlanan sözlüklere, *Codex Cumanicus* dışında, Memlükler döneminde rastlanır. Bunlar arasında 1343 yılında Konyalı Halil bin Muhammed bin Yusuf tarafından kaleme alınan *Kitâb-ı Mecmu-ı Tercüman-ı Türki ve Acemî ve Mogolî* yer alır (Akalin,

2010, s. 278). Martin Theodor Houtsma tarafından 1894'te yayınlanan eser 76 varak ve dört bölüm olarak yayımlanmıştır (Akçay, 2011, s. 290).

1312 yılında Kahire'de Ebu Hayyan tarafından yazılan *Kitâbü'l-İdrâk Li Lisâni'l-Etrak* Araplara Türkçeyi öğretmek için kaleme alınmıştır. Selanikli Mustafa Efendi tarafından yayınlanan eser, 1931 yılında Ahmet Caferoğlu tarafından diğer kopyalar incelenerek yeniden yayımlanmıştır (Akçay, 2011, s. 290).

14.y.y.'da Mısır'da kaleme alınan *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lugati't-Türkiyye*, dilbilgisi ve sözlük olmak üzere iki bölümden oluşur. Arapça sözcüklerin Türkçe anlamlarının alfabetik olarak düzenlendiği eser 39 varaktan oluşmaktadır. Bayezid Kütüphanesinde 3092 numarayla kayıtlı kopya eserin tek kopyasıdır. Tıpkıbasımı 1942'de, T. Halasi Kun tarafından yapılan eser, 1945'te Besim Atalay tarafından Türkiye Türkçesine aktarılarak yeniden yayımlanmıştır (Akçay, 2011, s. 290). Tek kopyası Paris'teki Bibliotheque Nationale'de bulunan *Kitabü Bülgâtü'l- Müştak fi Lugati't-Türk ve'l-Kıfçak* Memlükler zamanında yazılmıştır. Eser 71 varaktan oluşmaktadır (Akçay, 2011, s. 290).

Batı dünyasında 19.y.y.'a kadar yayınlanan sözlükler arasında, Türkçe ile ilgili sözlükler de bulunmaktadır (Dilaçar, 1953, ss. 677-680). Alman Arnold von Harff'ın 1496-1499 yılları arasında yaptığı gezilerinde aldığı notlarında yer alan Arapça ve Türkçe sözcüklerin, kısa tümce ve ifadelerden oluşan liste anılan ilk çalışmalar arasında değerlendirilebilir (Kononov, 2006, s. 22). Bir başka çalışma ise Filippo Argenti tarafından 1533 yılında kaleme alınan *Regola del parlare turcho (Türkçe konuşma kuralları)* adlı çalışmadır. Bu çalışmada dönemin İstanbul'unda konuşulan Türkçenin bazı özelliklerinden bahsedilir. Bu eserin en önemli özelliği, Osmanlı Türkçesinin bir sistem içerisinde ele alınması ve Argenti'nin bunu yapan ilk Avrupalı olmasıdır (Merhan, 2005, s. 116). 1938 yılında Alessio Bombaci tarafından *La "Regola del parlare turcho" di Filippo Argenti* adıyla yayımlanmıştır (Kononov, 2006, s. 23; Merhan, 2005, s. 116).

1592 yılında Graz’da, Alman tarihçi Hieronymus Megiser’in kaleme aldığı *Dictionarium Quatuor Linguarum* (*Çok Dilli Sözlük*) isimli ilk Slovence çok dilli sözlüğünde Türkçe sözcüklere de yer verilmiştir. Megiser, 1612 yılında 4 bölümden oluşan *Institutionum Lingua Turcica* adlı bir eser yayınlamıştır. Bu eserin ilk iki bölümünde Türkçe dilbilgisi, üçüncü bölümü Türkçe deyimler ve son bölümde Türkçe-Latince bir sözlük bulunmaktadır (Kononov, 2006, s. 24; Megiser, 1612). Bu sözlük içerisinde 2460 Latince sözcüğün Türkçe karşılığı, 2440 Türkçe sözcüğün ise Latince karşılıkları yer almaktadır (Kononov, 2006, s. 25). 1641 yılında Giovanni Molino ise Latin harflerini kullanarak *Dittionario della Lingua Italiana-Turchesca* adında İtalyanca-Türkçe ve Türkçe-İtalyanca bir sözlük yazmıştır (Kononov, 2006, s. 27; Kurtböke, 1994, s. 538). Antonio Mascis, Toskana Düğü 3. Cosimo’nun himayesinde, 1677 yılında *Vocabolario Toscano e Turchesco* (*Toskanca-Türkçe Sözlük*) adlı eseri yazmış ve eserinde sesletim için bir kılavuz, dilbilgisi kuralları, sayılar, haftanın günleri, aylar ve kronolojik olarak Osmanlı padişahlarının listesine yer vermiştir (Kononov, 2006, s. 29; Kurtböke, 1994, s. 540).

F. Meninski’nin 1680’de kaleme aldığı, *Thesaurus linguarum orientalium Turcicae-Arabicae-Persicae=Lexicon Turcico-Arabico-Persicum* (Türkçe-Arapça-Farsça Sözlük) zamanına göre oldukça kapsamlı bir çalışmadır ve bugün de Türk sözlükçülüğü için ve dönemin Türkçesini yansıtmaları açısından önemli bir kaynaktır. Bir diğer önemi ise, Türkçe sözcükleri Latin harflerine aktarmış olmasıdır (Kononov, 2006, s. 29; Kurtböke, 1994, s. 540). *Thesaurus*’un tıpkıbasımı, Ölmez tarafından 2000 yılında Simurg yayınlarından yapılmıştır. 1870 yılında Quatremere’nin kaleme aldığı Doğu Türkçesi Sözlüğü, Çağatay sözvarlığının Batı Avrupa’daki ilk örneğidir (Kononov, 2006, s. 35). 1870 yılında, Paris’te basılan Abel Pavet de Courteille tarafından kaleme alınan *Dictionnaire Turk-Oriental* adlı eser ise Çağatayca’nın önemli bir sözlüğüdür (Akçay, 2011, s. 292). 1871 yılında yayımlanan, J. D. Kieffer ve T. X. Bianchi’nin *Dictionnaire Turc-Français* (Türkçe-Fransızca Sözlük) adlı sözlüğü 19.y.y.’ın en çok yararlanılan

sözlüklerinden biri olmuştur (Kononov, 2006, s. 35). Almanya’da yayınlanan, J. T. Zenker’in *Dictionnaire turc-arabe-persan* (Türkçe-Arapça-Farsça Lugat) adlı çalışması yaklaşık 2.000 sözcüğü içeren 2 ciltlik bir sözlüktür. Sözlüğün 1. cildi 1866 yılında, 2. cildi ise 1876’da Leipzig’de yayınlanmıştır (Akçay, 2011, s. 292; Yavuzarslan, 2004, s. 190). 1857’de yayınlanan William Redhouse’un, İngilizce-Türkçe ve Türkçe-İngilizce olmak üzere iki bölümden oluşan *An English and Turkish Dictionary* (İngilizce ve Türkçe Bir Sözlük) sözlüğü önemli sözlükler arasında yerini almıştır. 1851 yılında, Belgrad’da yayınlanan Penço Radov’un *Kratkij tursko-bolgarskij* (Türkçe-Bulgarca Kısa Sözlük) adlı Türkçe-Bulgarca sözlüğünde, Türkçe sözcükler Kiril alfabesiyle yazılmış, Bulgarca sözcükler ise modernize edilerek Bulgarcanın yazımına uygun olarak kullanılmıştır (Stankiewicz, 2016, s. 74). Bunların dışında, 1828-1829 yılları arasında ilk Fransızca-Türkçe sözlüğü hazırlayan Georges Rhasis yer alır (Tziovas, 2017, s. 48). Alexander Kasimovich Kazembek’in 1854’te kaleme aldığı *Study Manual for Turkish Language Courses* (Türk Dili Dersleri için Çalışma Kitabı) adlı eserinde 6700 sözcükten oluşan ve o güne kadarki en zengin sözcük listesini barındıran bir Rusça-Türkçe sözlüğe yer vermiştir (Akçay, 2011, s. 293).

Radloff’un *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei Zweite Lieferung: Die Denkmäler von Koscho-Zaidamm Glossar, Index und die Chinesische Inschriften* adlı Orhun Türkçesinin ilk sözlüğü, 1894 yılında St. Petersburg’da yazılmıştır. Radloff’un bu sözlüğü, sözcükleri karşılaştırmalı olarak ele alması bakımından önemli bir çalışmadır (Ölmez, 1998b, s. 119).

Kutadgu Bilig’in Uygur harfli kopyasına dayanarak, Julius Klaproth’un 1820 yılında ve Hermann Vambery’nin 1870 yılında yaptıkları çalışmaların sonucunda Uygurca sözcük listelerine de yer verilmiştir (Ölmez, 1998b, s. 122).

Meyer-Lübke'nin 1911 yılında kaleme aldığı *Romanisches etymologisches Wörterbuch* (*Roman Dilleri Kökenbilgisi Sözlüğü*) ve Peter Bergman'ın hazırladığı *The Concise Dictionary of 26 Languages* adlı eser ise İngilizcedeki 1000 sözcük esas alınarak sözcüklerin 26 dilde karşılıklarının verildiği bir sözlüktür. Alfabetik olarak düzenlenen sözlüğün sonunda dillere göre dizinler hazırlanmıştır (D. Aksan, 1995, s. 77).

Görüldüğü üzere sözlükler başlarda çok dilli yazılmış sonraları tek dilli ya da çift dilli sözlüklerin sayısı artmıştır. Basit karşılıkların sunumunda sözcüklerin açıklanmasına, oradan da sözcüğün kökenini göstermeye yarayan etimoloji sözlüklerine doğru bir geçiş yaşanmıştır. Bu bağlamda denilebilir ki, sözlük kullanıcılarının ihtiyaçları değiştikçe sözlüklerin içerikleri de paralel bir biçimde bu değişikliği yansıtmıştır. Sözlükleri toptan değerlendirecek olursak diyebiliriz ki birçok amaç için çeşitli sözlükler yapılagelmiştir; genel sözlükler, lehçebilim sözlükler, eşanlamlı, eşadlı ya da ters anlamlılar sözlükleri, yabancı sözcükler için sözlükler, tarihsel sözlükler, etimoloji sözlükleri, terim sözlükleri üstbaşığında argo sözlükleri ile deyim ve atasözleri sözlükleri, anlatımbilim üstbaşığında sanatçı ve metin sözlükleri, galatâ sözlükleri ve tersine sözlükler gibi birçok türde sözlüğe rastlanmaktadır ve sözlükler bu işlevleri doğrultusunda adlandırılmıştır (D. Aksan, 1995, ss. 75-76). Bu türlere örnek olarak Aydın (2017, ss. 11-12) şu sözlükleri sayar: genel sözlükler için *Kamus-i Türki* (Şemsettin Sami) ve *Türkçe Sözlük* (TDK); lehçebilim sözlükleri için *Derleme Sözlüğü* ve *Türk Lehçeleri Sözlüğü*; eşanlamlı, eşadlı, ters anlamlılar sözlükleri için *Türkçede Yakın Anlamlı Kelimeler Sözlüğü* (Mehmet Ali Akay); yabancı öğeler sözlükleri için *Türkçede Yabancı Kelimeler Sözlüğü* (T. N. Özön); tarihsel sözlükler için *Grimm Sözlüğü* (*Wörterbuch*), *Tarama Sözlüğü* (TDK); kökenbilgisi sözlükleri için *Dictionnaire Etymologique de la Langue Turque* (Bedros Keresteciyan, 1912), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish* (Clouston, 1972), *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü* (İsmet Zeki Eyüpoğlu, 1988), *Sözlerin Soyağacı: Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü* (Sevan Nişanyan, 2002),

Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügatı (Andreas Tietze, Cilt 1, A-E); argo sözlükleri için *Türk Argo Sözlüğü* (Ferit Develioğlu); deyim ve atasözü sözlükleri için *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü* (Ömer Asım Aksoy); sanatçı ve metin sözlükleri için *Yaşar Kemal Sözlüğü* (Ali Püsküllüoğlu), *Anayasa Sözlüğü* (TDK).

Bir sonraki alt bölümde tarihi sözlüklerden bazılarını ele alacağız ve ardından da dünya dillerinde sözlük çalışmalarını incelemeye çalışacağız.

4.1.Tarihi Sözlükler

Bu alt bölümde sözlük tarihinde adı çokça geçen bellibaşlı ve önemli sözlüklere değinilerek bilgiler verilecektir.

4.1.1. Divan-ı Lügat-it Türk (Kaşgarlı Mahmud)

Türk dilinin, edebiyatının ve kültürünün en önemli eserleri arasında her zaman adı anılan Divan-ı Lügat-it Türk gelir. 11.y.y. Türk dünyasının dil, edebiyat, kültür ve sosyal durumuyla ilgili birçok bilgi vermesiyle bu ününü kazanmış aynı zamanda da alanyazında oldukça adı geçen ve incelenen bir sözlük olmuştur. Yazarı Kaşgarlı Mahmud olan Divan-ı Lügat-it Türk (DLT) saydığımız bu özelliklerinin yanı sıra Türkçenin ilk sözlüğü olarak kabul edildiği için de ayrı bir öneme sahiptir (Kültürel, 2009, s. 806). Kaşgarlı Mahmud eserini yazmaya 1 Cemâziyelevvel 464'te (25 Ocak 1072) başlamış ve 12 Cemâziyelevvel 466'da (12 Şubat 1074) tamamlamıştır (Kültürel, 2009, s. 805). Bu bilgi eserin sonunda şöyle desteklenmektedir: “*Kitaba 464 senesinin Cemaziyel evvel başlarında (gurreesinde) başlandı ve dört kere yazıldıktan ve düzenlendikten sonra 466*

senesinin Cemaziyel ahirinin 12nci günü bitmiştir.” (Yelten, 2008, s. 52). Ancak, eserde yer alan *“Biz bu kitabı yazdığımızda sene 690 idi.”* tümcesi sözlüğün yazım tarihi konusunda bir belirsizlik yaratmaktadır (Yelten, 2008, s. 52). Kaşgarlı Mahmud’un DLT’yi yazmaktaki asıl amacı Araplara Türkçe öğretmektir (Adalıoğlu, 2008, s. 40; Alkan, 2013, ss. 561-562; Coşar ve Güneş, 2011, ss. 209, 223; Eker, 2008, s. 71; Kültürel, 2009, s. 807; Özbay ve Melanlıoğlu, 2008, ss. 53, 56; Yelten, 2008, ss. 54, 59). Kaynaklara göre Kaşgarlı Mahmud 1074 yılında sözlüğü bitirdikten sonra 1077 yılında DLT’yi dönemin halifesine sunmuştur. Bunu yapmasındaki temel neden daha önce de belirtildiği gibi yazılış amacı Araplara Türkçe öğretmek olan DLT’yi Arap dünyasının lideri ve aynı zamanda etnik köken olarak Arap olan halifeye sunmak istemesidir (Adalıoğlu, 2008, s. 31). Kimi araştırmacılar sözlüğün halifeye sunulmasının o dönemde eser için bir nevi telif hakkı almak olduğunu söylemektedirler (Kültürel, 2009). Kaşgarlı Mahmud’un kaleme aldığı DLT Araplara Türkçeyi öğretmek amacına hitap edebilmek için Arap harfleri kullanılarak yazılmıştır. Maddebaşlarını Arap harfleriyle yazılmış Türkçe sözcükler oluşturur. Tüm bunlara karşın aynı özel adı kimi zaman Türkçe, kimi zaman Arapça, kimi zaman da Farsça yazdığı da görülmektedir (Maḥmūd Kāshgarī, 2008, s. 12). İçeriği açısından bakılınca ansiklopedik bir sözlük olan DLT, günümüz eğitsel sözlükleriyle aynı özellikleri taşımamasına karşın, amaç açısından Türkçenin yabancı dil olarak öğretilmesi görevini temel alan ilk sözlüktür. DLT bu amacı doğrultusunda, diğer Arapça sözlükler gibi, Arapça alfabe sırasına göre dizilmemiştir. Divan içerisinde yer alan bölümlerin yazımı sırasında takip edilen yol genel olarak, küçük değişiklikler ve eklemeler dışında, Farabi’nin 10.y.y.’da yazdığı *Divanü’l-Edeb* adlı Arapça lügatinde oluşturduğu sınıflamaya dayandırmış ve aynı dilbilgisi terimlerini kullanmıştır (Turan, 2008). Bu sınıflama şu biçimdedir; birincisi *“Hemze kitabı”*, ikincisi *“Salim Kitabı”* (illetli harf olmayan sözcükler), üçüncüsü *“Muzaaf Kitabı”* (bir sözcükteki iki benzer harfe denir), dördüncüsü *“Misal Kitabı”* (ilk harfi illetli), beşincisi *“Üçlüler*

Kitabı”, altıncısı “*Dörtlüler Kitabı*”, yedincisi “*Gunne Kitabı*” (içerisinde genizden gelen harf bulunan sözcükler), sekizincisi “*İlk Harekesiz Harfin Birleşmesi Kitabı*”.

Kaşgârlı Mahmud “*Ben bu kitabı hikmet, seci, atalar sözü, şiir, recez, nesir gibi şeylerle süsleyerek hece harfleri sırasınca tertip ettim*” diyerek sözlüğün içeriğini ve sıralanış biçimini anlatır (Parlatır, 2000). DLT’de maddebaşları Türkçe olarak verilmiş, açıklamalar Arapça yapılmış, buna karşın konusu Türkçe ve Türk lehçeleri üzerinedir. Kitabın amacının sadece Araplara Türkçeyi öğretmek değil aynı zamanda Türkçenin de Arapça kadar önemli bir dil olduğunu kanıtlamak olduğu çeşitli kaynaklarda yer almaktadır (Caferoğlu, 1972).

Yelten (2008, ss. 65-66) DLT’yi yazıldığı döneme ait sözcükleri içermesi bakımından *dönemsel*; bu sözcükleri sınıflandırma yapmadan sergilemesi bakımından *genel*; Türklerin yaşayışı, siyasi ve idari yapıları, kültür ve medeniyetleri hakkında bilgi vermesi bakımından *ansiklopedik* sözlük olarak nitelemiş, buna ek olarak DLT’nin sekiz bölümünün sekiz ayrı sözlük gibi düşünüldüğünü belirtmiştir.

DLT’nin şu anda dünyada var olan tek nüshası İstanbul, Fatih’te bulunan Millet Yazma Eser Kütüphanesi’nde Ali Emiri Arabi Koleksiyonu, 4189 kayıt numarası ile saklanmaktadır (Akalin, 2010, s. 277; Karaman, 2008, s. 374; Kültürel, 2009, s. 805; Maḥmūd Kāshgarī, 2008, s. 9; Yelten, 2008, s. 66). Eldeki bu kopya Kaşgarlı Mahmud’un asıl eserinden 1266’da çoğaltılmış ve 319 varaktan (638 sayfa) oluşmaktadır ve büyük tek bir cilt halindedir (Yelten, 2008, s. 66). 1990 yılında Kültür Bakanlığı’nın yayınladığı bir tıpkıbasımı bulunan DLT, Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi, Açık Erişim web sayfası üzerinden dijital olarak kullanıcılara sunulmaktadır⁵. DLT ile ilgili

---

⁵ <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/31>

yayınlanan kitaplar, tezler, bilimsel makaleler vb. yayınları içeren bir bibliyografya için Türk Dil Kurumunun dipnotta yer alan linkine⁶ bakılabilir.

4.1.2. Kamus-i Türki (Şemsettin Sami)

1901 yılında Şemsettin Sami tarafından yazılan Kamus-i Türki, adında “Türkçe” sözcüğü geçen ilk sözlüktür (Parlatır, 1995, ss. 5-6). Daha önce basılan sözlüklerde, özellikle Batılı yazarların hazırladıklarında, “Türk” ya da “Türkçe” adı kullanılmıştır, ancak bu sözlükler Kamus-i Türki gibi, dil olarak Türkçeden Türkçeye değil, yabancı bir dilden ya da dillerden Türkçeye hazırlanan sözlüklerdir. Bu bakımdan, Kamus-i Türki’nin Türk sözlükçülüğünde ayrı bir yeri ve önemi vardır. Bu iki önemli özelliğine ek olarak, Şemsettin Sami bazı maddelerde yabancı sözcüklere, yaygın olarak kullanılmasa da, Türkçe karşılıklarını önermiştir (Bingöl, 2006, s. 203). Sözlükte toplam 29.000 sözcük vardır ve Türk Dil Kurumu sözlüğünün 1945’teki birinci baskısında yer alan yaklaşık 32.000 sözcük yer aldığını düşünürsek Kamus-i Türkî (KT)’nin zamanına göre oldukça hacimli bir sözlük olduğunu söyleyebiliriz. Bu 29.000 sözcükten 11.000’i Türkçe, 13.000’i Arapça, 3.700’ü Farsça, 1.300’ü de Batı kökenli dillere ait sözcüklerdir. Çiçek (2009), Ş. Sami’nin kimi sıfat-fiilleri maddebaşı olarak kullandığını aktarmaktadır. Bu duruma örnek olarak *ağlamış* maddesini gösterebiliriz. Bu ve bunun gibi örneklerden yola çıkarak sözcük sayısının neden fazla olduğuna dair bir fikir yürütebiliriz, çünkü sözlük derleyicilerinin genel eğilimi bu tür sözcükleri maddebaşı olarak eklememektir. Ş. Sami diller arasında gerçekleşen ödünç almaları doğal bir olay olarak görmekte ve bu sözcükleri artık Türkçeleşmiş olarak kabul etmekte olduğundan, KT’de Türkçe kökenli sözcüklere ve Arapça ya da Farsça sözcüklerin sadece yazılı dile girenlerine yer verilmiştir. Buna ek olarak, sözlükte Doğu Türkçesi ve Anadolu Türkçesine ait sözcükler

⁶ http://www.tdk.gov.tr/?option=com_dlt&view=dlt&kategori1=kasgarli2

de yer almaktadır. Bu nedenle, birçok araştırmacı modern Türkçe sözlük çalışmalarını KT ile başlatırlar. KT'nin bir diğer önemi de yabancı kökenli sözcüklere Türkçe karşılıklar önermesidir. Örneğin, Fransızca *revolver* sözcüğü için *altı patlar* sözcüğü kullanılmıştır. Ş. Sami diğer bir eseri olan Kamus-i Fransevi'de, sözcüklerin orijinal biçimleriyle beraber kendi önerilerini de sunmuştur; *küvet* (Fr. *Cuvette*: leğen, oluk hazinesi) gibi. Ş. Sami Batı sözlük geleneğinden oldukça etkilenmiş ve bunu da yapıtlarına yansıtmıştır.

4.1.3. Table Alphabeticall (Robert Cawdrey)

Table Alphabeticall, Robert Cawdrey tarafından 1604 yılında yazılmış ve Londra'da basılmıştır. Daha önce de anıldığı gibi, sözcük ve kavram listeleri yerine bugünkü anlamda sözlük biçiminde basılan ilk sözlüktür. Sadece 120 sayfadan oluşan sözlük içerisinde 2543 sözcük bulunur. Bu sayı o gün kullanılan sözcüklerin %5'ine denk gelir (Dickson, 2018). Cawdrey (1604) sözcükleri çoğunlukla eş anlamlarından yararlanarak tanımlamaya çalışır ve bu bakımdan tanımlamaların kimi durumlarda anlaşılabilir ya da belirsiz olmasına neden olmuştur. Sözlüğün hazırlanış amacını Cawdrey önsözde şöyle dile getirmektedir: “*Table Alphabeticall kadınlar, hanımefendiler ve diğer tecrübesiz kişilerin yararlanabilmesi için bir araya getirilen basit İngilizce sözcüklerin tercümeleriyle İbranice, Yunanca, Latince ya da Fransızcadan ödünç alınan zor İngilizce sözcüklerin anlaşılmasını sağlar ve bu sözcüklerin doğru yazımlarını içerir ve öğretir. Böylece Kutsal Kitap'ta, vaazlarda ya da herhangi bir yerde duydukları ya da okudukları pek çok zor İngilizce sözcüğü kolaylıkla ve daha iyi anlayabilirler ki kendileri de kullanabilir hale gelirler*”. Bu önsöz günün koşullarını yansıtmakta ve sözlüklerin basılma ve kullanılma amaçlarını açıkça belirtmektedir. Cawdrey 1609'da ikinci, 1613'te üçüncü ve 1617'de de dördüncü baskısını yapar sözlüğünün ve 2543 olan sözcük sayısı dördüncü baskıyla beraber 3264'e yükseltir. Basıldığı zamanın şartlarına göre oldukça

yenilikçi bir sözlük olduğu düşünölmektedir, çünkü o tarihe dek böylesine kapsamlı bir sözlük, İngilizce için yayınlanmamıştır. Günümüz sözlükleriyle karşılaştırıldığında eksikleri bulunduğunu da belirtmek gerekir. Bunların en başında tanımlamaların çoğunun eşanlamlılar kullanılarak yapılması gelir. Ayrıca, “W” harfiyle başlayan hiçbir madde bulunmamaktadır. Bu ve bunun gibi gözlemlerden yola çıkarak, sözlüğün hedef kitlesinin belli bir eğitim almış kişiler olduğunu ve önsözden yola çıkarak da bu kitlenin sadece erkeklerden oluştuğunu söyleyebiliriz. Dönemin sözlükçölük uygulamalarını yansıması açısından da önemli bir çalışma olduğu görölmektedir.

4.1.4. Deutsches Wörterbuch (Grimm Kardeşler)

Deutsches Wörterbuch (Almanca Sözlük), Alman Grimm kardeşler tarafından toplamda 32 cilt olacak biçimde planlanan ve yazımına 1838 yılında başlanan, Almancanın en büyük sözlüğüdür. Grimm kardeşlerin sözlükleri yayınlana dek başka Almanca sözlükler de yayınlanmıştır, örneğin; Justus Georg Schottel’in “*Stammwörter der deutschen Sprache (Alman dilinin kök sözcüğü)*” (Schottel, 1663), C. E. Steinbach’ın “*Vollständiges deutsches Wörter-Buch (Tam Almanca Sözlük)*” (Steinbach, 1734) ve Johann Christoph Adelung’un “*Grammatisch-kritisches Wörterbuch der hochdeutschen Mundart (Yüksek Almancanın dilbilgisi-eleştirel sözlüğü)*” (Adelung, 1811) adlı sözlükleri bunlar arasında yer alır. Daha önceki sözlüklere göre Grimm kardeşlerin sözlükleri hem içerik açısından hem de hacim açısından daha kapsamlıdır ve bu bakımdan daha büyük bir üne sahiptir. Grimm kardeşler sözlüklerinin Almancanın tarihsel gelişimini belgelemesi için uğraşmışlar ve buna göre bir planlama yapmışlardır (Kistner, 2014, s. 683). Bu planlama sonucunda toplamda cilt sayısı olarak 32’ye ulaşan sözlüğün son cildi ile ilk cildinin yayınlanma tarihleri arasında toplam 103 yıl bulunmaktadır. Son cilt 1961 yılında yayınlanmıştır. Böylece Grimm kardeşlerin en başta planladıkları gibi Almancanın tüm

özelliklerini barındıran bir sözlük yazmayı başarmışlardır (Kistner, 2014, s. 684). Hatta bu kadar kapsamlı bir çalışma diğer ülkelerdeki sözlük çalışmalarına da ilham kaynağı olmuş, Fransa, Hollanda ve İngiltere’de benzer biçimde kapsamlı sözlükler hazırlanmaya başlanmıştır. Bunların arasında en ünlüsü Büyük Britanya’da hazırlanan *The Oxford English Dictionary*’dir. Grimm kardeşlerin bu sözlüğü yazmak istemelerindeki en büyük neden sadece dile olan ilgileri değil, sözlüğün bir araç olarak sosyal değişimin, farklılıkların ve birliğin beraberinde getirdiği sorulara yanıt bulmaktır, çünkü dil ortak kültürün ve insanların entelektüel paylaşımlarının bir temsilcisidir (Kistner, 2014, s. 687).

Deutsches Wörterbuch her ne kadar çokça olumlu eleştiriler olsa da, 1950’ler ve 60’larda Batı Almanya’da yaşayan Walter Boehlich, alıntılarını belli yazarlar etrafında yoğunlaşması ve kısıtlı bir zaman aralığı içerisinde seçilmesi, tanımlarının yetersiz oluşu, düzyazı biçimindeki tartışmaların yer alması, tartışmaya açık analizlere yer verilmesi, buna ek olarak da Wilhelm ve Jacob kardeşlerin hazırladıkları ciltler arasında farklılıklar ve tutarsızlık olduğunu ileri sürerek olumsuz bir takım eleştirilerde bulunmuş ve dahası bilimsel bir çalışma olmadığı görüşünü ortaya atmıştır (Kistner, 2014, s. 684). Ancak, yazıldığı dönemin koşulları göze alınca bu değerlendirmenin haklılığı tartışılabilir.

Grimm kardeşlerin bu sözlüğü yazmalarındaki asıl amaç hem Almanca’nın tarihsel gelişimini belgelemek hem de bunu Alman ulusunu birleştirici bir unsur olarak kullanmaktır (Kistner, 2014, s. 683). Bu nedenle, sözlükte yabancı sözcüklere yer verirken oldukça seçici davranmışlar, dile yerleşen yabancı sözcükleri toptan atma yoluna gitmemişlerdir (Kistner, 2014, s. 691).

4.1.5. Dictionary of the English Language (Samuel Johnson)

Dictionary of the English Language 15 Nisan 1755 yılında Samuel Johnson tarafından hazırlanmıştır. Bazı kaynaklarda adı “*Johnson’ın Sözlüğü*” olarak da geçmektedir. İngilizce için yazılmış en önemli sözlükler arasında adı geçer. Bunun en önemli nedeni 18. yüzyılda İngilizce için hazırlanan sözlüklerin hem dili kapsayış bakımından yetersiz hem de tanımlamaların kolay anlaşılır olmamasıdır. Buna karşın sözcüklerin tanımlanmasının desteklenmesi ve bununla kalmayıp tanımların alıntılarla desteklenmesi Johnson’ın sözlüğünü kendinden önce gelen tüm sözlüklere nazaran sözlükbilim açısından daha gelişmiş bir sözlük olarak kabul görmesine neden olmuş ve bunu sonucunda akademik açıdan başarılı olarak kabul edilmiştir. Johnson’ın, sözcüklerin edebi eserlerde kullanımlarını gösterebilmek için yaptığı alıntılar sonraki sözlükleri de büyük oranda etkilemiştir. Günümüz sözlüklerinde bu yöntem halen kullanılmaktadır. 18.y.y.’da Britanya’da sözcüklerin yazımında ve günlük dildeki söylenişinde farklılıklar görülmekteydi. Bu durum karşısında 1746’da Londra’daki bazı kitapçılar dilin belli kurallar bütünüyle ölçünlü hale getirilmesi düşüncesini benimsemişler ve bir araya gelerek o dönemin parasıyla toplamda 1500 gineye (yaklaşık £1575) Johnson ile anlamışlar (Zgusta ve diğerleri, 1971, s. 348) ve tüm bu kargaşaya son verecek bir sözlüğü, üç yıl gibi bir sürede bitirmesini istemişlerdir. Johnson’ın sözlüğü bitirmesi ise yaklaşık yedi yıl sürmüştür. Oxford İngilizce Sözlüğünün tamamlanmasına dek, 173 yıl boyunca, İngilizce için yazılmış en saygın sözlük olarak kabul görmüştür. Johnson’ın bir diğer özelliği ise, kendisinden önce gelen sözlükçülerin sözlüğü dilin tüm sözcüklerini kapsayan bir araç olarak görmesinin aksine, sözlüğün hazırlanma aşamasında dili *düzeltilmenin* imkânsız olduğu gerçeğini kavramış ve dilin bu değişken doğası karşısında dili değiştirmeye çalışmak yerine günün koşulları çerçevesinde dili kayıt altına almak düşüncesini benimsemiştir. Johnson’ın kendi iç görüşüne sıkı sıkıya bağlı olması o kadar ileri düzeydedir ki, tanımlarda yaptığı bazı alıntıları anlayamadığını düşünerek gerekli

gördüğü yerde, gerekli gördüğü biçimde üzerlerinde kendince değişiklikler yapmaktan kaçınmamıştır (Johnson, 1755). Benzer bir yaklaşımı tanımlamalarında da devam ettirmiştir. Bunlardan en çok bilineni *oats (yulaf)* sözcüğüne yaptığı tanımdır: “İngiltere’de genellikle atlara verilen, ancak İskoçya’da insanları doyuran bir çeşit tahıl” (Johnson, 1755). Bu ve bunun gibi öznel yaklaşımlarından dolayı ne kadar çok eleştirilse de sözlükçülüğe olan katkısı yadsınamaz.

4.2.Dünya Dillerinde Sözlükbilim Çalışmaları

Bu bölümde tipolojik olarak dünya dillerini temsil edebilecek dillerde yayınlanmış sözlüklere ve sözlük çalışmalarına değineceğiz.

4.2.1. Arapça Sözlükbilim Çalışmaları

Arap Yarımadası ve Suriye ile Irak arasındaki çölleri kapsayan bir bölgede daha çok kabilelerce farklı lehçelerde konuşulan Arapça, Kuran indirilene dek yazılı bir geleneğe sahip değildi (Aslan, 1997, s. 349). İslam’ın gelişiyle beraber yazının kullanımı, Tanrı’nın sözlerinin korunması ve saklanması için daha çok önem taşımaya başladı (Aslan, 1997; Haywood, 1991). Kültürel, dinsel ve ticari açıdan oldukça önemli bir yere sahip olan Mekke’de yaşayan Kureyş kabilesinin kullandığı Arapça, şiirsel bir yapıya sahipti ve Kuran’da kullanılan dille bu bakımdan benzer özellikler göstermektedir (Bussmann, Trauth, Kazzazi ve Bussmann, 1996; Haywood, 1991). Biraz da bu nedenle olsa gerek, bu kabilede kullanılan dil standart yazı dili olarak da kabul görmüştür. Semitik bir dil olan Arapçanın (Bussmann ve diğerleri, 1996; Collinge, 1990) yazımında ünsüz kökler temel alınır ve bunların çoğunluğu üç harflidir, ancak birçok iki harfli, dört harfli ve beş harfli kök de bulunmaktadır (Brown, 2009). Arapçada sadece üç ünlü yer alır /a, i, u/ (Brown,

2009, s. 44) ve yazıda bunlar belirtilmez. Üç halife döneminde (532-544) Kuran yazıya geçirilmiş ve yazıya geçirilen bu hali temel alınmıştır. Arapların şiire olan ilgisi sözlükçülükte de kendisini göstermiş ve sözlüklerde az kullanılan sözcükler ya da diğer kullanımlar için çokça edebi ve şiirsel alıntılar kullanılmıştır (Haywood, 1991, s. 2438). Bu çağda Arapça sözlük yazarlarının amacı Kuran’da yer alan saf Arapçayı korumak ve kirlenmesini engellemektir, çünkü Arapça kutsal olan vahiy dilidir (Haywood, 1991).

En eski Arapça sözlükçülük çalışmaları daha çok kısa monograflar biçimindeydi ve bunların her biri özel konularda yer alan sözcüklere adanmış çalışmalardı. Bu çalışmalar alfabetik olarak sıralanmamış, bunun yerine anlamsal özelliklere, sözcüğün biçimine ya da tamamen gelişmiş güzel olarak sıralanmışlardır. Başlıca konular arasında deve, at, erkekler ve taşıdıkları özellikleri, Kuran ve hadislerde geçen nadir sözcükler ve çeşitli filolojik konu başlıkları yer almaktadır (Haywood, 1991; Kocapınar, 2015; Shayakhmetov, 2015; Yavuzarslan, 2009). Bu başlıklarından biri de bir sözcüğün iki karşıt anlamı birden içerdiği “ezdâd”dır (Arpa, 2010; Kavak, 2012; Tur, 2007). Ezdad olarak kabul edilen sözcükler yalnızca iki karşıt anlam içerirler, ikiden fazla anlam içermezler (Kavak, 2012, s. 124). Bu bakımdan çokanlamlılık ve eş seslilik sergilerler.

4.2.1.1.Kitabu’l- Ayn

Arap dilbiliminin iki ünlü okulu, Basra ve Kufe, bugünkü Irak’ın bulunduğu bölgede yer almaktadır. *Kitabu’l- Ayn*’ı kaleme alan Halil (el-Halil bin Ahmed) Basra ekolündendir ve bu eserin uzun bir önsözü bulunmaktadır. Bu önsöz aynı zamanda “*Sesçil (Fonetik) Çevrikleme (Anagramatik) Düzenlemesi*” olarak anılır (Haywood, 1991, s. 2440). Bu düzenleme çerçevesinde sözcükler sözlük içerisinde Arap alfabesinin sırasına göre değil sözcüğü oluşturan harflerden ünsüzlerin sesletildikleri yere bakılarak sıralanırlar.

Böylesine bir sıralamadan ötürü Türkçe kaynaklarda “harflerin mahreçlerini esas alan” sıralama olarak da anılır (Aslan, 1997, s. 353). Arapçada ünlü sesler yazıya aktarılmaz, bu nedenle sözlük maddesinde yer alan sözcükler içerisinde barındırdıkları seslere göre sınıflandırılırlar. Örneğin, *kebura*, *bereke*, *bekera* sözcüklerinin hepsi /k-b-r/ seslerinden oluşmaktadır ve bu üç ses içerisinde boğaza en yakın ya da diğer bir deyişle dudağa en uzak yerden sesletilen /k/ sesi olmasından ötürü bu sözcükler KAF (ك) harfi altında yer alırlar (Haywood, 1991).

Bu biçimde seslerin çıkış yerlerine göre kategorize edilen maddelerin her biri kendi başlıkları altında toplanmıştır, bunlara ek olarak bir başlık daha vardır, o da zayıf sesler olarak nitelendirilen /w(u)/, /y(i)/, uzun /a/ ya da diğer adıyla hemze’den oluşan başlıktır. Toplamda 26 başlık vardır. Her bir bölümde, daha önce geçenleri hariç bırakarak, tüm kökleri ve bunların türevleri listelenmektedir. Önceki bölümlerde geçen kökler hariç tutulduğundan bölümler ilerledikçe madde sayısı da azalır. Bölümler içerisinde kökler çevriklenerek (anagrammatical) ele alınırlar, böylece /k-t-l/ aynı zamanda /k-l-t/, /t-k-l/, /t-l-k/, /l-t-k/ ve /l-k-t/ olabilir. Eğer dilde böyle bir türev yoksa Halil bunların açıklamasını sözlükte yapmaktadır (Haywood, 1991).

4.2.1.2.El-Cemhara Fi'l-Luğa

El-Cemhare’nin yazarı İbn Dureyd (Ebu Bekr bin El-Hasan bin Dureyd), Halil’in yöntemine çok benzer bir yöntem kullanmıştır. Bu yöntemde, kökler sesletilirken çıkış yerleri (mahreç) yerine köklerdeki harflerin alfabetik sırasına göre maddeleri ele alır. Örneğin, *Kebure*, *Kerübe* ve *Rekibe* sözcükleri BE içerisinde gösterilir. Bunun da nedeni BE harfinin alfabetik olarak diğer harflerden önce geliyor olmasıdır (Aslan, 1997; Haywood, 1991). Böylesi bir sıralamayı takip eden sözlüklerin oluşturduğu ekole Türkçe kaynaklarda “hece ekolü” de denir.

4.2.1.3. Tac'ul-Luga ve Sihhah'ul- Arabiyye

Es-Sihhah'ın yazarı Cevheri (Ebu Nasr İsmail bin Hammed el-Cevheri) sözlüğünde Halil ve İbn Dureyd'ten farklı bir biçimde kökün son harfini esas almıştır. Öncelikle kökün son harfine sonrasında da ilk ve orta harfine göre sıralar. Halil'in çevrikleme (anagrammatical) yöntemini, kökteki harflerin sayısına göre ayrıştırmayı (zayıf ya da değil) kaldırmıştır. Bunun yerine kök içerisinde yer alan son ses madde, ilk ve orta ses ise altmadde olarak ele alınmıştır (Aslan, 1997; Haywood, 1991). Örneğin, Kabüre sözcüğü R maddesinin K altmaddesinde yer alır (Aslan, 1997). Bu tür sıralamayı takip eden sözlükler için Türkçe kaynaklarda “kafiye ekolü” adı verilir.

Eserin adından da anlaşılacağı üzere (sihhah=doğru) doğru ve gerçek Arapçayı kullanmayı amaçlar. Arapçaya diğer dillerden girmiş sözcükler yerine “doğru” Arapçayı gösterme amacını güder (Aslan, 1997). *Sihhah* büyük başarı yakalamış ve 300 yıl boyunca standart sözlük olarak kullanılmıştır. Sadece “gerçek” Arapça sözcükleri alarak, dile dışarıdan giren sözcükleri atmasından ötürü oldukça da eleştiri almıştır. Hatta, kendinden sonra gelen sözlük yazarları madde sıralama yöntemini benimsemiş olsalar bile, sözlüğe almadığı sözcükleri sözlüğe dahil ettikleri için daha kapsamlı sözlükler ortaya çıkmıştır. Bunlardan en bilineni Ebu Fazıl Cemalüddin bin Manzur'un kaleme aldığı *Lisan'ül Arab*'tır. İbn Manzur, Cevheri'nin yapıtlarında kullanmayıp attığı birçok sözcüğü kendi sözlüğünde tutarak, Kuran'dan, hadislerden, deyimlerden ve şiirlerden alıntılara yer vererek, klasik Arapçanın en geniş ve en kapsamlı sözlüklerinden birini hazırlamıştır (Haywood, 1991).

Yaklaşık yüzyıl sonra *Lisan*'la benzer özelliklere sahip başka bir sözlük olan *Kamus'ul Firuzabadi* hazırlanmıştır. Bu sözlük *Lisan*'ı kopyalamıştır, ancak büyüklük açısından daha mütevazıdır. Firuzabadi kendinden önce yazılan birçok sözlüğü temel olarak

oldukça büyük bir sözlük hazırlamış, yaklaşık 60 ciltlik bu eseri öğrencilerin kullanmasının mümkün olamayacağını görmüş, sözlüksel içeriği aynı bırakarak tüm alıntıları atmış ve sözlüğü kısaltmıştır. Bugün bile, hem ucuz, hem güvenilir hem de eksiksiz bir sözlük olmasından dolayı birçok Arapça öğretmeninin, öğrencisinin ya da dini çalışma yapanların kitaplıklarında bulunmaktadır (Haywood, 1991). Firuzabadi, aynı zamanda kısaltma kullanımı açısından da kendinden sonrakilere öncülük etmiştir. Tanımlama gerektirmeyen, anlamı zaten çoğu kişi tarafından bilinen sözcükler için *m* (=maruf) kısaltmasını; çoğullar ve diğer coğrafi yer adları için *j* (=jam/-cem) kısaltmasını kullanmıştır.

Kamus'un bir diğer üstünlüğü yabancı dillerden ödünç alınan sözcükleri gösterme konusunda çekince yaşamamasıdır. Tam adı *el-Kamus 'ul Muhit* olarak geçmektedir, etrafı çevreleyen okyanus. *Kamus*'tan önceki sözlüklerde *muhit* adının geçtiğini görmekteyiz. Muhit sözcüğü ortaç olarak “çevreleyen”, ad olarak da “deniz” anlamına gelir. Yunanca “okeanos (okyanus)” sözcüğünden türediği düşünülen *kamus* sözcüğü *el-Kamus 'ul Muhit*'in popüler olmasından sonra Arapçada sözlük için kullanılmaya başlanmış ve bu gelenek böylece devam etmiştir (Haywood, 1960, 1991). Okyanus sözcüğü geniş, uçsuz bucaksız ve karmaşık bir yapıya gönderme yapılarak sözlük için bir ad olarak kullanılmaya başlanmıştır.

4.2.1.4.Esas'ül Belaga

Esas'ül Belağa (Belagatın Temeli) adındaki eserin sahibi Abul Kasım al-Zamehşari eserinde maddeleri alfabetik sıraya göre dizmiştir. Daha önce incelediğimiz sözlüklerde alfabetik sıra önem taşımazken, *Esas'ül Belağa*'da “modern düzenleme” olarak da bilinen alfabetik sıraya göre sıralamayı esas alınmıştır. Türkçe kaynaklarda “alfabetik ekol”

olarak da bilinir. Aslında Arapça sözlüklerde maddeleri alfabetik olarak sıralamayı ilk kullanan Ebu Amr eş-Şeybani'dir ve bu yöntem "Kufe yöntemi" olarak da anılır (Haywood, 1991, s. 2444). Şeybani *el-Cim (Kitab'ül Cim)* adlı eserinde maddeleri ilk harflerinin sırasına göre dizmiş, sözcük içerisinde yer alan diğer harflere önem vermemiştir. Eğer bir sözcüğün ilk harfi Elif ile başlamışsa, tüm o sözcükler aynı başlık altında ele alınmıştır. Bu sıralama biçimi modern anlamda ilk kez kullanan ise *el-Munteba Fi'l Luga* adlı eseri yazan Ebu'l-Meali Muhammed bin Temin el-Barmaki'dir (Aslan, 1997). Günümüzde de modern Arapça sözlükler bu sıralama biçimini benimser.

Esas'ül Belaga'nın yazıldığı dönemde belagat sanatı oldukça önemliydi ve bu nedenle sözlükte kafiyeli yazılardan ve zengin şiirsel eserlerden alıntılar mevcuttur. Sözlükte yer alan her bir madde iki bölüme ayrılmış, ilk bölümde düz anlam, ikinci bölümde de mecaz anlam verilecek biçimde tasarlanmıştır. İkinci bölüm genellikle ilk bölümden daha uzundur, çünkü edebiyattan ve sözlü dilden birçok alıntı barındırmaktadır. Birleşik ifade, deyim anlamı içeren tümce ve sözcük grupları her kökün altında belirtilir.

Şeybani'nin Kufe yöntemi kendisine kısıtlı bir kullanım alanı bulabilmiş, genel sözlüklerde tercih edilmemiş, daha çok dini sözlüklerde kendisine kullanım alanı bulmuştur. Diğer taraftan Halil'in yöntemi, ilkin genel sözlüklerde kullanılmış, sonraları Cevheri'nin kafiye yöntemine geçilmiştir. 19.y.y.'ın ikinci yarısından sonra büyük ihtimalle Avrupa'daki sözlük çalışmalarının da etkisiyle Arapça sözlükler modern sözlük sıralama biçimini kullanmaya başlamışlardır (Haywood, 1960). Bu etkinin en açık örneği Butrus al-Bustani'nin *Muhit'ul-Muhit* adlı eserinde görülür. *Muhit'ul-Muhit, Kamus'ul Muhit*'i temel alıp G.W. Freytag'ın *Lexicon* adlı eserindeki gibi düzenlemiştir, ancak bu düzenleme türemiş sözcüklerin köklerin altında nasıl düzenleneceği sorununa çözüm getirememiştir (Haywood, 1991).

Genel olarak bakılacak olursa Arapça sözlüklerde sözcükler genellikle konu başlıkları altında ele alınırlar. Buna ek olarak sözcük biçimleri hakkında birkaç kısa bölüm de bulunmaktadır. Sözcüklerin tanımlanmasına bakacak olursak da *Kitab'ül Ayn*'dan 19.y.y.'a kadar çok da değişmemiştir. Bu tanımlama biçimlerinden hareketle şu tespitler yapılabilir: a) karşıt anlamın kullanılması ör: “ilm nakid al-cahl” (ilim, cehaletin karşıtı); b) eş anlamın kullanılması ör: “alima—arafa” (aralarında ince ayırım farkı olsa da her iki sözcük de bilmek anlamına gelir); c) tümce ya da öbek kullanarak daha kapsamlı tanımlama kullanması; d) çıkarım yaptırma ya da ima etme yolunun kullanılarak düz yazı, şiir ya da bir konuşmanın örnek olarak kullanılması ve okuyucunun bu örnekteki anlamdan çıkarımda bulunmasını sağlamak; e) sıklıkla bilinen sözcükler için tanımlama yapılmaması ya da f) *ma'ruf* (iyi bilinen) sözcüğünün yer alması; g) *Sihhah*'ta yer alan ‘tanımsız’lar, ör: *dawa*, *wahid al-adewiya* (= ilaç, ilacın tekili). Ancak, bu tür ‘tanımsız’lar oldukça azdır (Haywood, 1960, 1991).

Arapça sözlük çalışmalarında maddebaşlarında yer alan köklerin sıralama ölçütlerine gösterilen özen ve önem köklerin içerisindeki sıralamada korunmamıştır. Hatta ve hatta aynı sözlüğün içerisinde bile böyle bir ölçüte rastlanılmamaktadır. Arapçada kökler ünsüzlere dayanır. Pratikte bir kök basit bir eylemin 3. tekil kişisinin tamamlanmış geçmiş zamanıyla gösterilir (Haywood, 1991). İki harfli kökler için bunu elde edebilmenin yolu son iki harfe kısa /a/ ünlüsü eklemektir; ör: *marra* (=‘geçmek’, sözcüğü sözcüğüne çevrildiğinde ‘o geçti’ anlamına gelir). Tekrar eden iki harfliler için ise, dört harflilere ünlü eklemekle aynıdır; ör: *gargara* (=‘o gargara yaptı’). Üç harflilerde, birinci ve üçüncü harfler kısa /a/ alırlar ve ikinciden sonra ise /i/, /a/ ya da /u/ alır (*raja'a* = ‘o döndü’, *hasiba* = ‘o hesapladı’, ve *kabura* = ‘o büyüdü’). Arapçada bir eylemin eril tekil kişisi canlı ya da cansız olabilir, nötrü bulunmaz (Haywood, 1991). Arapçada adlar eril ya da dişildir. Bunun nedeni, ya dilbilgisel uzlaşma ya da anlamından ötürüdür. Beş harfli kökler, eylem olamazlar, bu nedenle sözlükte yerlerini bulabilmek için ünlülerine bakılır.

Düzenli bir biçimde kök maddeye basit eylemlerle başlamak, muhtemelen Avrupalı oryantalistlerce yerleşmiş bir alışkanlıktır. Ardından, eylem kökü eylemin başına, ortasına ve sonuna belli harfleri ekleyerek türetilen biçimlerinin eklenmesiyle devam eder. Bu yapılanlar sonucunda, anlam karışıklıkları ortaya çıkar; ör: *qatal* (= ‘o öldürdü’) eyleminden *qattala* (= ‘o katliam yaptı’) eyleminin türetilmesi gibi. Bu ve bunun gibi başka türetimler düşünüldüğünde, türemiş eylemlerin sıralamasında bir ölçütün gerekliliği ortaya çıkmaktadır; *alima* (=‘bilmek’) eyleminin yüze yakın türemiş biçimi bulunmaktadır (Haywood, 1991).

4.2.2. Farsça Sözlükbilim Çalışmaları

Farsça, İran ve Orta Asya’nın büyük bir bölümünde 10.y.y.’dan beri edebiyat dili olarak kullanılmaktadır (Öz, 2010; Perry, 1991). Yazıda Arap alfabesini kullanan Farsça, Arapçadan çokça ödünç sözcük almıştır. Geçtiğimiz bin yıl içerisinde sesbilim, biçimbilim ve yazımsal olarak diğer dillere kıyasla çok fazla değişikliğe uğramamış ve yine bu devirde doğu İslam edebiyatının vazgeçilmez bir iletişim aracı olmuştur. Aynı zamanda Türkçe ve Urduca’nın edebi anlamda yükselmesinde de önemli bir rol oynamıştır (Perry, 1991). Günümüzde ise İran’da resmi dil olarak konuşulmakta, ayrıca Afganistan’da (*dari* ve *kâbilî* adıyla) *lingua franca* olarak kullanılır. Farsçada sözlük için kullanılan *ferheng* ‘bilgi’ ve ‘öğrenmek; kültür’ (McKenzie, 1997), *lügât* ‘sözvarlığı (vocabulary)’, *lugatname* de ‘sözlükçe (lexicon)’ anlamına gelir (Akalin, 2010; Perry, 1991).

Arap fethinden sonra, ilk üç yüz yıl Müslüman İran entelektüellerinin edebi dili Arapça olmuş, Batı ve Hristiyan dünyasında Latince ne ise Arapça da İran’da benzer bir durum kazanmıştır. Sözlükbilim bu nedenle Arapçanın etkisinde gelişmiş ve sözlükçüler

arasında kendisine bu biçimde yer bulmuştur. Tek dilli ilk Arapça sözlüklerin bazılarının yazarlarının İranlı olduğu da bilinmektedir. Bunlar arasında İbn Kuteybe, Ebu Bekr Muhammed bin Zekeriya er-Razi, Ebu'l-Ferec Ali bin El-Hüseyn el-İsfahani gibi yazar ve bilginler yer alır (Öz, 2010). 11.y.y.'dan başlayarak Arap sözlükçülüğünün kullandığı yöntemlere dayanan Arapça-Farsça sözlükler görülmektedir (Elwell-Sutton, 1983; McKenzie, 1997). 10.y.y.'da kuzeydoğu İran ve Orta Asya bölgesinde eğitimlilerin kullandığı edebiyata dayanan bir tür divan ya da saray Farsçası diyebileceğimiz bir Farsça batıya doğru yayılmaya başlamıştır. Bu nedenle ilk tek dilli sözlükler bu batı ağzını konuşanları anlayamayan şairler için yazılmıştır (Lazard, 1975). Bu tür sözlüklerin ilk örnekleri arasında Asadi Tusi'nin *Lugat-i Furs* adlı sözlüğü yer alır. 1060 yılında basılan bu sözlük doğulu şairlerin kullandığı 1200 civarında nadir ve eskimiş sözcüğü barındırır. Sözlükteki maddeler kafiyelere göre alfabetik olarak sıralanmıştır ve her maddede şiirlerden alıntılar verilmektedir (Perry, 1991 içinde Horn 1897). 1328 yılında Nahçıvanlı Şems-i Munşi'nin kaleme aldığı *Sihah'ül-Furs* adlı eseri 10.y.y. Arap sözlükçülük modeli üzerine kurulmuştur. Ortaçağ'da İran'da yayınlanan en son ve en önemli sözlük *Mecma'ül-Furs*'tur (1600), bu tarihten sonra Farsça sözlüklerin merkezi Hindistan olacaktır (McKenzie, 1997). Bu eserin yazarı Kaşanlı Muhammed Kasım Sururi, eserini Şah Abbas'a ithaf etmiştir. Sözlüğün içerisinde yaklaşık 6000 madde ve bu maddelerde yer alan 60 klasik edebiyat eserine gönderme yapılmaktadır. Bu sözlük diğer sözlüklerde de görüldüğü gibi kendinden önce kaleme alınan sözlükleri temel olarak almaktadır. 1629 yılında bu eserini tekrar gözden geçiren Sururi, Cemaleddin Hüseyin İncü'nün *Ferhengi Cihangiri*'nden (1609) oldukça faydalanmış ve onu örnek almıştır (McKenzie, 1997, s. 526; Öz, 2010, s. 34; Perry, 1991, s. 2478).

14.y.y.'dan başlayıp 19.y.y.'a kadar İran önderliğinde İslamiyet'in politik ve kültürel olarak doğuya doğru ilerleyişi Hindistan'da Farsça sözlüklerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Elbette bunda Hindistan'ın Britanya sömürgesi altında olması ve Britanya'dan

gelen İngiliz memurların görevlendirmelerinde yapılan sınavlarda Farsça klasiklerin yer bulması da etkindir (Perry, 1991). Bunlardan bazıları şunlardır: *Şerefname-i İbrahim* (1474; Firdevsi'den Hafız'a şiirleri içerir), *Tuhfat'ül Sâda* (1510, birleşik sözcükler ve deyimler) ve *Müeyyid'ül afadil* (1519; sözcüklerin Farsça, Arapça ve Türkçe kökenlerini listeler). 16.y.y.'da Osmanlı Türk sözlükçülüğü klasiklere saygı niteliğinde bazı eserler kaleme alınmıştır. Lütfullah Halimi üç farklı Farsça sözlük, İbrahim ibni Hüdeydede *Tuhfey-i Şahidi* adlı nazım bir eser hazırlamıştır. Hindistan'da sıkça kullanılan Muhammed Hüseyin Tebrizi'nin *Burhan-i kati'si Ferhengi Cihangiri*'den (Haydarabad, 1652) ilham alarak kaleme alınmış, İncü'nün eserinin özeti gibidir ve 20.000 maddeyi baş harflerine göre alfabetik olarak sıralar ki daha önceki eserlerde bu daha karmaşık biçimde yapılıyor ya da kısmen alfabetik olarak sıralanıyordu (McKenzie, 1997). Sonraları *Burhan* başka eserlere ilham kaynağı olmuştur. Özellikle şair Arzu'nun *Sirac'ül- lügat* (1735) adlı eseri, Abduraşit Tattavi'nin *Ferhengi Raşidi* (1654) bunlardan iki tanesidir. *Raşidi*'nin giriş metni, Fars filolojisi hakkındaki ilk eleştirel deneme yazısıdır (Perry, 1991). Raşidi çalışmasını kısaltmak amacıyla şiirlerden yapılan alıntılara yer vermemiştir. Bu tarihten itibaren Farsça sözlükler sayıca artmış ve de içerik olarak genişlemeye başlamıştır. Sadece klasik eserlerde yer alan sözcükleri barındırmak yerine klasik dönem sonrasındaki güncel sözcükleri de sözlük içerisine dâhil etmeye başlamışlardır. Bunlardan en göze çarpanı, Rida Kuli Han tarafından İran'da basılan *Ferhengi Nasiri*'dir (1870) (Perry, 1991).

Farsça sözlüklerin geleneksel olarak barındırdığı en büyük kusur Arap alfabesinin Farsça sesleri betimlemekteki yetersizliğidir (özellikle de ünlü sesler) ki bu halen günümüzde de devam eden bir sorundur. Anlaşılması güç, eksik ya da yanlış yazılmış el yazmalarındaki hatalar ve Orta Farsça orijinal logogramların yanlış okunması başkaca sorunlar arasında yer alır (McKenzie, 1997; Perry, 1991). Buna ek olarak, günümüzde sahte bir Zerdüşt metni olan kabul edilen *Dasatir*'den alınan uydurulmuş sözcükler ve alıntılar da bu

sorunların arasında yer alır. Hatta bu sözcüklerin bir kısmı ne yazık ki günümüzde Farsça kökenli olarak kabul görmektedir (McKenzie, 1997; Mojtabai, 1994; Perry, 1991, s. 2479; Zare ve Balakumar, 2014).

Avrupa'daki Farsça sözlükler Türkçe-Farsça-Latince sözcükleri içeren *Codex Cumanicus* (1350) ile başlar ve bu dönemle birlikte Farsçada çok dilli sözlükler görülmeye başlanmıştır. Ancak, bu sözlüklerin çoğu Fars sözlükçülük geleneğini takip etmişlerdir, bu nedenle yukarıda belirttiğimiz sorunlar devam etmiştir. Bu sözlüklere şu örnekler verilebilir: Steingass'ın *Comprehensive Persian-English Dictionary* (1892), L. Schlimmer'in *Terminologie medicopharmaceutique et anthropologique française-persane* (1874) (Elwell-Sutton, 1983).

İran sözlükçülüğü gün geçtikte Avrupa'daki sözlük çalışmalarından etkilenmiştir. Fransa ve Almanya'daki üniversitelerde Hint-Avrupa filolojisi eğitimi alan kişilerce klasik edebiyat ve sözlük eserlerinin yeni basımları yayına hazırlanmıştır. 1935 yılında Tahran Üniversitesi'nin ve Fars Dil Akademisinin (*farhangistan*) kurulmasıyla birlikte benzer çabalar ivme kazanmıştır, ancak akademinin basmayı planladığı sözlük hiçbir zaman hayata geçirilememiştir (Perry, 1991). Özellikle *Ferhengi Nefisi* (yaklaşık 100.000 Arapça ve 60.000 Farsça madde içerir) bu geçiş dönemini yansıtmaya açısından önemli bir eserdir. Bu eser 1919'dan önce Kajar saray doktoru olan Nazim'ül-atiba tarafından hazırlanmış daha sonra da 5 cilt olarak 1939 ile 1956 yılları arasında Tahran'da basılmıştır. Bu basımda, Latin harfli transkripsiyon kullanımı dikkat çekmektedir. En başarılı ve en çok öne çıkan sözlüklerden bir diğeri, 1946 yılında yazımına başlanan Ali Ekber Dehuda'nın ansiklopedik sözlüğü *Lugatname*'dir. İngiliz sözlükbilimci Murray'ın hikâyesine benzer biçimde, Dehuda hayattayken *Lugatname*'yi bitirememiş, 1956'daki ölümünden sonra bu işi Muhammed Muin üstlenmiş ve çalışma arkadaşlarıyla beraber sözlüğü 1981 yılında bitirdiğinde 26.000 folyo ortaya çıkmıştır. Etimoloji ve kullanım

bilgilerinin kayıtları tutulmuş, sayfalarda yapılan göndermelerde sıklıkla kaynaklar eksik bırakılmış, madde anlamları sözcük sıklığı ya da kronolojik bir düzen gözetilmeksizin listelenmiş, coğrafi ve biyografik materyaller düzensiz bir biçimde kullanılmıştır. Muin, daha düzenli, ancak daha iddiasız 6 ciltlik *F. Farsi* (1963-73) adlı eserinde *Larousse*'u model olarak almış ve eserde konu alt başlıklarına yer vermiştir. Ayrıca, 1978'de hayata geçirilen, oldukça sistematik olarak hazırlanan ve tarihi bir sözlük olan *F. Tarihi zaban'ı farsi*, İran Kültür Vakfı tarafından desteklenmiştir. Bu eserin birinci cildinde, sadece A ve B harfleri 735 sayfadan oluşmaktadır.

Her ne kadar modern çalışmalar İran sözlükçülüğünde görülmeye başlansa da, eski sorunlar yine de devam etmiştir. Bunları kısaca özetleyecek olursak; birçok birleşik eylem deyiminin maddebaşı olarak seçilmesi (İngilizceden gelen öbeksi eylemler), Arapça sözcüklerde kayıtların (register) seçimi (*Fremdwort* ve *Lehnwort*) ve ağız kullanımlarının dâhil edilmesidir. Sayılan bu sorunlardan sonuncusunu çözüme kavuşturmak için Yusuf Rahmadi (1951), M. A. Cemalzade (1962), Emirkuli Âmini (1960-70'ler) ve Ahmed Şamlu (*Kitab-i Kuça*, 1978) ayrı ayrı Farsça günlük dil sözlükleri hazırlamışlardır.

Moin ve Dekhuda'nın sözlükleri, yirmi yıl önce Farsça için hazırlanan en iyi sözlükler olarak alanyazında çokça anılmaktadır. Ancak, Farsça için modern sözlükbilim dönemi bu iki sözlükten sonra başlamaktadır. Her ne kadar bu iki sözlük oldukça tanınmış ve kabul görmüş olsa da, tutarlı bir yöntem izlememeleri, sözcüklerin tanımlarında Arap temelli bir yaklaşım sergilemeleri ve kaynak olarak yoğun bir biçimde klasik şiiri göstermeleri açısından modern Fars sözlükçülüğünü yansıttıkları söylenemez (Bateni, 2008). Modern Fars sözlükçülüğün ilk örneği 1990 yılında yayınlanan *Farhang-e Moaser-e Farsi* (Güncel Farsça Sözlük) olmuştur. Daha sonra *Farhang-e Farsi-ye Amiyâne* (Konuşma dili/Argo/Teklifsiz Farsça Sözlüğü) yayınlanmıştır. Her ne kadar eserin adından hareketle sadece "argo", "teklifsiz" sözcükleri içereceği düşünülse de

bunun dışında kalan gündelik dildeki sözcükleri de barındırmaktadır (Batani, 2008). Sözlüğün böylesi bir içeriği yansıtması aslında kendinden önceki sözlüklerin hiç yapmadığı bir şeydir ve bu bakımdan oldukça önem taşımaktadır. Sözlüğün içeriğinde ayrıca romanlar, kısa hikâyeler ve gündelik konuşmalarda geçen sözcükler de yer almaktadır (Batani, 2008). Yine modern sözlüklere bir başka örnek *Farhang-e Bozorg-e Sokhan* (Sokhan Güncel Farsça Sözlük)'tür. Hasan Anvari'nin denetiminde 8 cilt olarak basılmıştır ve şu anda piyasadaki en iyi Farsça sözlük olarak anılmaktadır (Batani, 2008). Batani'nin (2008) aktardığına göre, başka birçok sözlük projesi hayata geçirilmeye çalışılmış, ancak bu projeler çeşitli nedenlerden ötürü başarılı olamamıştır. Bunun en önemli nedeni, modern sözlüklerin veritabanı/derlemden yararlanılarak hazırlanmasıdır. Bu tür projelerin bitirilemeden sonlandırılmasına neden olan etmenlerin en başında, veritabanını oluşturmak için kullanılan yazılı materyalleri dijital ortama aktarmaya yarayan OCR (optical character reader-optik karakter tanıma) yazılımında sağdan sola alfabelerde tatmin edici sonuçlar elde edilememesi ve veri toplama işleminin elle yapılması sonucunda kaybedilen zaman ve iş gücüdür. Bununla beraber, bu durumun getirdiği maddi artış, kaynakların yetersiz oluşu ve tüm bunlardan bağımsız olarak yönetimsel hatalar, projeleri çıkmaza sokmaktadır. Görüldüğü gibi, Farsça sözlükler son 20-30 yılda, modern sözlük yöntem ve tekniklerini kullanmaya başlamış ve bu yönde ilerlemeler kaydetmiştir. Ancak, Batani'nin (2008) aktardığına göre, bazı sözlük projeleri yenilikleri uygulamaya çalıştıkları gibi önceki sözlükleri kendilerine örnek alan, hatta kimi projelerde eski sözlükleri hiç sorgulamadan hatalarıyla birlikte alıp kendi sözlüklerinde kullanan projeler de mevcuttur. Özellikle çift dilli sözlüklerde, oldukça tanınan Süleyman Haiim'in sözlükleri çift dilli sözlük piyasasında bir marka olmuş, halk dilinde "Haiim sözlüğü" çift dilli sözlükle özdeşleşmiştir (Batani, 2008). Bunların yanında, piyasada gelişigüzel hazırlanmış, özensiz ve sadece ticari amaçla üretilen sözlükler bulmak da mümkündür.

4.2.3. Çince sözlükbilim çalışmaları

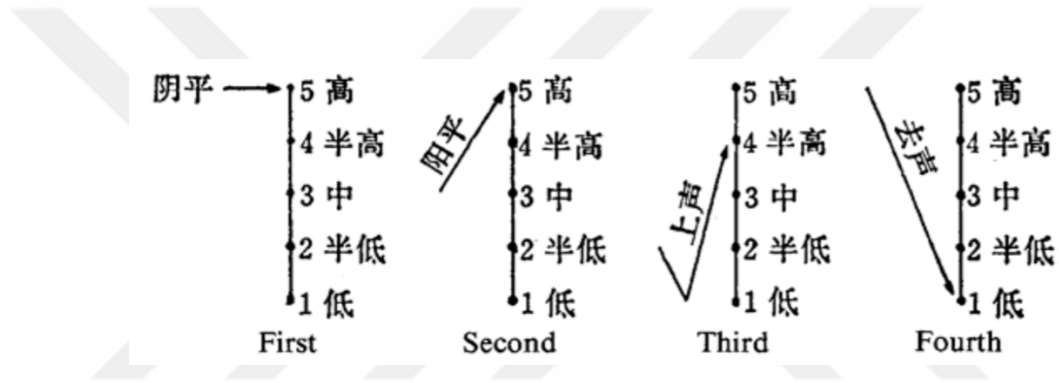
Sözlük çalışmaları Çincenin tarihinde oldukça önemli bir yer tutar. Eski çağlarda sözlükler klasik edebiyat metinleri olarak değer görürdü (Creamer, 1992). Çin'in Çin (秦) Hanedanlığı (M.Ö. 221- M.Ö. 206) altında birleşmesinden bugüne dek, sözlükler çoğunlukla da devlet eliyle hazırlatılanlar, hem yazılı hem de sözlü dilin ölçünlü hale getirilmesi için harcanan çabada büyük pay sahibidir (Creamer, 1992). Son on yılda Çince sözlüklerin sayıları artmış ve bununla beraber sözlük çalışmaları ilerleme kaydetmiş ve akademik bir dal olarak kabul görmeye başlamıştır. 1979 yılında yayınlanmaya başlayan *Cishu yanjiu* 辞书研究 'Sözlükbilim Çalışmaları' adlı dergi bunun somut bir yansımasıdır. Bunu takiben 1992 yılında Çin Sözlükbilim Derneği (*Zhongguo Cishu Xuehui* 中国辞书学会) kurulmuştur.

Çincede sözlük için *cishu* terimi kullanılır (Klöter, 2013; Ming, 2006, s. 363; Xue, 1982, s. 152). Bu terim, adlarına çokça rastlanan *zi* 子 ve *ci* 詞 terimlerine kıyasla hepsini kapsayıcı bir terimdir ve ister ansiklopedi olsun, ister çeşitli amaçlarla yazılan özel terim sözlükleri olsun her türlü sözlüksel çalışmayı kapsar (Xue, 1982, s. 152). *Zi* ve *ci* terimleri ise iki farklı sözlük biçimini ve sözlük maddesinin iki ana parçasını ayırtmak için kullanıldığı gibi sözlüğün içeriğini sayısal anlamda belirtmek için de kullanılırlar. *Zi* tek karakterden oluşan sözcükler, *ci* ise herhangi sayıda karakterden oluşan sözler için kullanılır (Klöter, 2013). *Zi* tipi sözlüklerde (*zidian* 字典) madde seçimi ve bilgisi tek bir karakterle ilişkilidir. Çoklu karakter sözlükleri (*cidian* 词典) hem tek karakterden oluşan sözler hem de birden çok karakterden oluşan sözleri içerir. Böylesi bir ayırım olmasına karşın aslında her iki tipteki sözlükte de tek karakterden oluşan sözler bulunabilir. Buradaki fark *cidian* tipi sözlüklerin karakter birleşiminden oluşan maddeleri de

içermesinden kaynaklanmaktadır. Örneğin, Çince bir sözlükte 書 *shu* ‘kitap’ maddesine ek olarak karakter birleşimlerinin sunulduğu alanda 書單 *shudan* ‘kitap listesi’, 書櫃 *shugui* ‘kitaplık’, 書局 *shuju* ‘basımevi’ da görülür. Sözlük içerisinde verilen tek karakterli madde ana karakter, birden fazla karakterli madde ise altmadde olarak düşünülebilir. *Cidian* genellikle sözlüğün arkasında tek karakter ve çoklu karakterden oluşan madde sayısını vermektedir.

Çince sözlük çalışmalarında genellikle *zidian* ‘karakter sözlüğü’ ve *cidian* da ‘sözcük sözlüğü’ olarak düşünülmektedir. Bu ayrımın, sadece *cidian*’da sözcük bulunabileceği gibi yanlış bir algıya neden olmaması gerekir. Birkaç istisna dışında, Çince bir karakter bir biçimbirime denk düşer ve bu biçimbirim bağımlı ya da bağımsız olabilir. Sesbilimsel açıdan, bir biçimbirim, tek heceye denk düşer (Norman, 1988). Örneğin, 書 karakteri modern Mandarin’de bağımsız biçimbirim olan *shu*, ‘kitap’ anlamına gelir. 書 *shu* ‘kitap’ *zidian* türü sözlüklerin hepsinde diğer yüzlerce bağımsız biçimbirim olan maddeler gibi geçer. *Zidian* türü sözlüklerde, tek biçimbirimden oluşan böyle sözcüklerin oluşturduğu birçok madde bulunmaktadır. Öte yandan, modern Çincedeki birçok sözcüksel öge *ci* türü sözlük içerisinde yer alır; bunlar iki ya da daha çok karakterle yazılır ve “tek heceli biçimbirimlerin bir araya getirdiği dizi (string)”den oluşur (Norman, 1988). Sözlük içerisinde yer alan ana karakter sıralanışı ya karakterin grafik yapısına ya da ses özelliklerine bağlı olarak yapılır. Bu ses ve biçim ayrımı sözlüklerin makroyapılarından hareketle tipolojik bir sınıflama yapılmasına olanak tanır (Klöter, 2013). Modern Çince sözlüklerin ses özelliklerine dayalı makroyapıları ana karakterlerin çeviri yazımlarına göre alfabetiktir. Geçmiş yıllarda kullanılan Hànyü Pīnyīn romanizasyon sistemi tartışmasız bir biçimde uluslararası bir standart halini almıştır (Yin ve Felley, 1990). Hànyü Pīnyīn’i esas almış alfabetik bir sıralamada 愛 *ài* ‘aşk’, ardından 飽 *bǎo* ‘dolu, tıka basa’, onun ardından da 多 *duō* ‘çok, fazla’ gelir. Ton farklılığı olan sözcüklerde de

standart sıralamaya uyulur; birincil ton (dikey çizgiyle gösterilir, 搭 *dā* ‘asmak, koymak, binmek’), ikincil ton (tiz aksan imiyle gösterilir, 達 *dá* ‘uzanmak, yetişmek’), üçüncü ton (haçek vurgu imiyle gösterilir, 打 *dǎ* ‘vuruş, atış’) ve dördüncü ton (pes aksan imiyle gösterilir, 大 *dà* ‘büyük’) olarak sıralanır (bkz. Şekil 6) (Creamer, 1991, s. 2607; Klöter, 2013; Ming, 2006, s. 364; Xue, 1982, s. 158). Nötr ton ise herhangi bir biçimde işaretlenmez, yardımcı ilgeç olan *de* 的 gibi. Biçim tabanlı sıralamada, karakterin grafik öğelerinin sistematik bir biçimde ayrıştırılmasına dayanmaktadır.

Şekil 6 Dört Ton Şeması (Huang ve Liao, 2002)

4.2.3.1. Birden fazla ciltli sözlükler

Son yıllarda basılan tek dilli ve birden fazla cildi olan önemli sözlükler arasında hem *zidian* hem de *cidian* türü sözlüklere rastlamak mümkündür. Bunlar arasında *Hànyǔ dà zidiǎn* (HDZ) 汉语大字典 ‘Büyük Çince Karakter Sözlüğü’ ve 13 ciltlik *Hànyǔ dà cidiǎn* (HDC) 汉语大词典 ‘Büyük Çince Sözlüğü’ yer alır. 1975 yılında devlet kademesinden gelen kararlar sonucunda basılan her iki sözlük de oldukça kapsamlı ve güvenilirlerdir. Bu projeye birkaç yüz akademisyen dâhil olmuştur (Wilkinson, 2000, s. 71). Son yıllarda basılan Ricci Enstitüsü’nün 7 ciltlik Çince-Fransızca olarak hazırlanan *Grand*

dictionnaire Ricci de la langue chinoise (Ricci Büyük Çince Sözlüğü) adlı sözlüğü de *cídiǎn* kategorisinde anılabilir.

4.2.3.1.1. Hànyǔ dà zìdiǎn (HDZ)

1716 yılında dönemin imparatoru Kangxi'nin (1661-1723) emriyle bastırılan *Kāngxī zìdiǎn* (KZ) Çince sözlükbilim çalışmalarında çok önemli bir sözlük olarak kabul görülür (Creamer, 1991, 1992; Klöter, 2013; Norman, 1988; Xue, 1982). KZ 46,961 madde ve 214 ana karakterden oluşur. KZ'nin adında yer alan *zi* karakter anlamına gelmektedir, *dian* ise *kanun*, *ölçüt* anlamına gelir. *Dian* sözcüğünün kullanılmasının nedeni ise imparator Kangxi'nin hazırlattığı sözlükten çok emin olmasına dayanır. KZ'nin önsözüne sözlük içerisinde en ufak bir hatanın dahi olmadığını, her türlü bilginin doğru olduğunu açıklayan bir yazı yazılır ve böylece bundan sonraki sözlükler için ölçütler belirlenmiş olur. Oysaki, bunun doğru olmadığı ilerleyen yıllarda dönemin farklı araştırmacıları tarafından ortaya konacaktır.(Xue, 1982, s. 157) *Kāngxī zìdiǎn*'ın 康熙字典 madde sayısını 1986-1990 yıllarında hazırlanan *Hànyǔ dà zìdiǎn* (HDZ) yaklaşık 7500 madde fazla ile aşmıştır (Creamer, 1991, s. 2598, 1992; Klöter, 2013, s. 886). Ardından 1994 yılında Lěng/Wéi tarafından 85,586 farklı karakter kullanarak hazırlanan *Zhōngguó zìhǎi* 中华字海 (Çince Karakter Denizi) bu rekoru egale eder. Bu aşırı artışın nedeni Budist ve Daoist kaynaklarda yer alan çeşitli karakterlerin ve Hong Kong, Makao, Tayvan, Singapur, Kore ve Japon yöresel karakterlerinin eklenmesinden kaynaklanmaktadır (Wilkinson, 2000, s. 46). Her ne kadar başka sözlüklerde maddelerin sayısal olarak arttığını görsek de bu durum HDZ'nin içeriğinde sunduğu bilgilerin önemini azaltmaz; örneğin, HDZ, karakterlerin zaman içerisindeki değişimlerini göstermesi açısından önemli bir kaynaktır (Klöter, 2013, s. 886). Biçime göre sıralamayı izleyen HDZ ana karakterlerdeki radikallerin (*bùshǒu* 部首) vuruş sayısını takip eder. Klöter (2013, s. 886)

radikali farklı karakterlerce paylaşılan grafik öge olarak tarif eder. Radikallere göre madde sıralama geleneği *Shuōwén jiězì*'ye 說文解字 (SJ - Basit grafiklerin açıklamaları ve bileşik grafiklerin analizi) dek uzanır. SJ 100 yılında tamamlanmış ve içerisinde 9,353 karakterle 540 farklı radikal bulundurmaktadır. KZ ise 47,035 karakter 214 radikal temel alınarak sıralanmıştır (Creamer, 1991, s. 2604; Klöter, 2013, s. 886). Radikal bir karakterin göstergesel olarak taşıdığı anlama karşılık gelir, grafik bileşenlerin sözcüğün anlamını belirtmesi gibi. Örneğin, HDZ'nin ikinci cildinde 1500'e yakın karakter 木 'ağaç, tahta' anlamına gelen radikali kullanır. Bu karakterlerin çoğu anlamsal olarak 'ağaç, tahta'ya yakın anlamlıdır, bunlara 杖 *zhàng* 'baston, çubuk', 板 *bǎn* 'kalas', 架 *jià* 'tahta stant' örnek olarak verilebilir (Klöter, 2013). Aynı radikali kullanan karakterler arasında ana karakterin yeri karakterin geriye kalan parçaları tarafından belirlenir; başka bir biçimde tarif edecek olursak, radikalın vuruş sayısından karakterin toplam vuruş sayısını çıkarmamız gerekir. Bu nedenle, 板 *bǎn* (木 artı 反 için dört vuruş), 杖 *zhàng*'tan (木 artı 攴 için üç vuruş) önce, ancak 架 *jià*'dan (木 artı 加 için beş vuruş) sonra gelir. Aynı göstergesel karakteri ve kalan bölümünde aynı vuruş sayısını paylaşan karakter gruplarında, bir karakterin yeri ilk vuruşun geleneksel vuruş sınıflandırma şemasına göre belirlenir ve şu sırayla yer alırlar; 一, |, 丿, 丶 ve 乙 (Klöter, 2013).

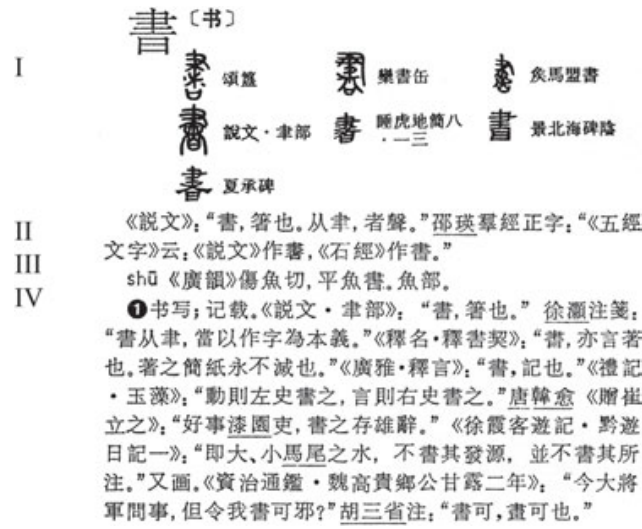
Klöter (2013), bir karakterin radikalının her zaman göstergesel anlamıyla bir olmayabileceğini de aktarmaktadır. Örneğin, HDZ'de 書 'kitap' karakteri 日 'söylemek' ve 日 'güneş' anlamına gelen iki göstergeyi temsil eden tek bir radikalın altında sınıflandırılır. Klöter (2013) bunun nedenini sözlükbilimsel geleneklerin ve tercihlerin etimolojik ilkelere göre ağır basması olarak yorumlar. Etimolojik açıdan 書 'kitap'ın doğru göstergesi karakterin üst kısmında yer alan 聿 'kalem, yazı fırçası'dır. 日 'söylemek' radikalinde yaşanan hatalı sınıflandırma ise KZ'dan beri yer almaktadır ve

sözlüksel geleneğe de böyle yansımıştır. Aslında HDZ'nin 曰'söylemek' ve 日 'güneş' radikalleri arasında bir ayrıma gitmemesinin nedeni şeklen birbirlerine benzemeleri ve bu durumun kolayla gelmesidir.

HDZ hem geleneksel Çince karakterleri (*fántǐzì* 繁體字) hem de basitleştirilmiş karakterleri (*jiǎntǐzì* 簡體字) kullanır. Geleneksel karakterler, ana karakterler için ve ayrıca modern öncesi kaynaklardan alıntı yapılırken kullanılır. Ana karakterin yanına (eğer varsa) basitleştirilmiş biçim küçültülmüş boyutta ve parantez içinde eklenir. Sözlüksel bilgi ve modern kaynaklardan yapılan alıntılar basitleştirilmiş karakterlerle yazılır. HDC de aynı biçimde geleneksel ve basitleştirilmiş karakter yazımını kullanmaktadır. 1980 öncesi dil reformunun temel taşı olarak görülen basitleştirilmiş yazı kullanımına ek olarak ülkenin en saygın sözlüklerinde bile geleneksel karakter biçimlerinin görünmesi dikkat çeken bir özelliktir (Klöter, 2013, s. 886).

HDZ'de her bir ana karakterden sonra gelen bilgi dört bölüme ayrılır. Bu bölümler Romen rakamıyla solda yer alır (bkz. Şekil 7) ve şu bilgiler yer alır: I) karakter biçimleri, II) geleneksel sözlüklerde yer alan referanslar, III) sesletim ve IV) anlam.

Şekil 7 HDZ'de (2. cilt, s. 1509) yer alan 書 maddesi (Klötter, 2013, s. 887)

İlk bölümde tarihi kaynaklarda ana karakterin farklı yazılış biçimleri gösterilir. Şekil 7’de 書 ana karakterin altında yer alan yedi örnekten ilki dini törenlerde kullanılan bir tas (yaklaşık M.Ö. 1000), ikinci sıradaki karakter bambu çitasını (M.Ö. 500-200), ve üçüncü sıradaki karakter dikilitaşı gösterir (M.S. 107). İkinci bölüm ise geleneksel sözlük kaynaklarından alıntıları içerir. Karakterlerin sistematik analizine adanmış ilk sözlüksel çalışma SJ’dir (Norman, 1988, s. 67). Sesletimin belirtilmesi de artsüremlidir, Hànyǔ Pīnyīn ile gösterilen modern Mandarin sesletimini geleneksel ses açıklamaları takip eder. Bunların çoğu 11.y.y.’da hazırlanan geleneksel uyak sözlükleri *Guǎngyùn* 廣韻 ve *Jìyùn*’dan 集韻 yapılan alıntılardır. Dördüncü bölümde ana karakteri tanımlayan tüm anlamlara yer verilir. Örneğin, 書 maddesinde ‘yazmak, kaydetmek’ten soyadı olan *shū*’ya dek on dört farklı anlam verilir.

4.2.3.1.2. Hànyǔ dà cìdiǎn (HDC)

Çince sözlüklerin tarihinde en çok sayıda sözcük ve söz barındıran HDC 23,000 ana karakter ve yaklaşık 350,000 altmadde içerir. Hem kapsamlı hem de geniş bir kitle tarafından bilinen sözlük, tutarlı olmasından dolayı Çince sözlükler arasında en otoriter sözlük olarak hala kabul görmektedir. 2012 yılında Çin Basın ve Yayın Genel İdaresince HDC'nin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş bir baskının 2015-2020 yılları arasında 20 cildin peyderpey yayınlanacağı duyurusu yapılmıştır (Klötter, 2013 içinde GAPP 2012).

Temelde HDC ve HDZ karakter tabanlı benzer bir sıralamaya sahiptirler. HDZ'de olduğu gibi her bir cilt aynı radikalın ana karakterlerini paylaşırlar ve radikalın nerede yer alacağı cilt içerisinde kalan parçasının vuruş sayısı tarafından belirlenir. Geleneksel ve basitleştirilmiş karakterlerin birbirlerini bütünleyici kullanımı HDZ'deki gibidir.

書 [书] [shū<廣韻>傷魚切, 平魚, 書。] ① 书写; 记录, 记载。《易·繫辭上》: “書不盡言, 言不盡意。”《左傳·隱公四年》: “衛人逆公子晉于邢。冬, 十二月, 宣公即位。書曰: 衛人立晉。”南朝宋顏延之《三月三日曲水詩序》: “頡頏素譎、并柯共穗之瑞, 史不絕書。”清昭槤《嘯亭雜錄·成王書法》: “又嘗見康熙中某內監言其師少時猶及見董文敏握筆, 惟以前三指握管懸腕書之。”孫犁《秀露集·文學和生活的路》: “有一段話, 我覺得很好, 曾請曾秀蒼同志書為小幅張貼座右。”② 字, 文字。《荀子·解蔽》: “故好書者衆矣, 而倉頡獨傳者, 壹也。”《史記·項羽本紀》: “項籍少時學書, 不成, 去; 學劍, 又不成。項梁怒之。籍曰: ‘書足以記姓名而已。劍一人敵, 不足學, 學萬人敵。’”唐杜甫《客從》詩: “珠中有隱字, 欲辨不成書。”清嚴有禧《漱華隨筆·大字帖》: “字僅蠅頭細書。”

[...] ㄊ Ⅰ Ⅱ ㄩ

②【書人】 ① 善書者; 書法家。五代張泌《妝樓記·善臨寫》: “劉秦妹善臨寫右軍《蘭亭》及《西安帖》, 足奪真蹟。秦亦當時翰林書人也。”《宋史·藝文志一》有宋呂總《續古今書人優劣》一卷。② 寫書之人, 作者。清周亮工

Şekil 8 HDC'de 書 ana karakteri ve ilk altmaddesi (5. cilt, s. 713-4)

Şekil 8’de görüldüğü gibi her madde iki bölüme ayrılmıştır; ilk bölümde (I ile gösterilen) ana karakterle ilgilidir, ikinci bölümde (II ile gösterilen) iki ya da daha fazla karakterle yazılan altmaddeleri içerir. HDC’nin yaklaşımı artsüremli olduğundan tüm maddelerin ve altmaddelerin ilk kullanımlarından başlayıp günümüzdeki kullanımına dek 3000 yıllık bir dönemde edebi metinlerden tanıtılarını sunarak anlamsal gelişimlerinin izini sürer.

Tarihi karakter biçimlerin alıntıları ve SJ açıklamaları hariç, HDC ana karakter bilgisi HDZ ile büyük oranda örtüşür. HDC’yi HDZ’den ayıran özellik birleşik sözcüklerde altmadde bölümlerinin eklenmesidir (bkz. Şekil 8). 書 maddesi 275 altmadde içerir ve bu altmaddelerin sıralaması ikinci karakterin toplam vuruş sayısının sırasını izler. Bu sıralama düzenine göre 書 shū altında yer alan altmadde 書人 (書 ve iki vuruşlu 人) ‘kaligraf’ ile başlar ve 書櫛 (書 ve yirmi dört vuruşlu 櫛) ‘kitap kapağı’ ile biter.

4.2.3.2.Çift dilli sözlükler

Çin’in uluslararası arenada kendine edinmeye çalıştığı yer nedeniyle günümüzde ülkeler arası ilişkilerde geçerli diplomasi ve ticaret dili olan İngilizceyle ilişkisini geliştirmesine neden olmuş ve bu amaca uygun olarak çift dilli sözlükler basılmaya başlanmıştır. Yong ve Peng (2008) 1978’den sonra çift dilli sözlüklerin sayısının 1540’a ulaştığını, ancak bu sayının 1949 ile 1978 arasında sadece 260 olduğunu aktarır. Bu artış, çift dilli sözlüklere olan talebin arttığını açıkça göstermektedir. Bu artışın içerisinde, basılan çift dilli sözlüklerin çoğunun, yaklaşık %70’inin, İngilizce-Çince ve Çince-İngilizce sözlükler olduğu da yine Yong ve Peng (2008, s. 14) tarafından belirtilmektedir.

1970’lerde, Çin’de kapsamlı bir çift dilli sözlük basımı en üst düzey politik seviyede ele alınmıştır. Bunun sonucunda, Pekin Yabancı Diller Üniversitesi, İngilizce Bölümüne

merkezi hükümet tarafından Çin'in ilk büyük Çince-İngilizce sözlüğünü hazırlama görevi verilmiştir (Klöter, 2013, s. 888). 1978 yılında herkesçe bilinen *Hàn-Yīng cídiǎn* 汉英词典 Çince-İngilizce Sözlük'ün (ÇİS) ilk basımı Pekin merkezli Ticari Basımevi (Shāngwù Yīnshū Guǎn 商务印书馆) tarafından yapılmıştır. Bu sözlük aynı zamanda Hong Kong, Singapur ve Japonya'da da basılmış ve bu sayede uluslararası okuyuculara da ulaşma fırsatı bulmuştur. Gerek maddelerin seçimi gerekse sözlüğün hazırlanmasında takip edilen uygulamalar diğer diller için hazırlanan çift dilli sözlükler için bir nevi model oluşturmuştur; *Çince-Almanca* (1985), *Çince-Fransızca* (1991) ve *Çince-İspanyolca* (1999) sözlükleri gibi. Böylece diğer diller için de çift dilli sözlükler hazırlanmaya başlanmıştır. ÇİS'ten takriben beş yıl sonra yaklaşık 200,000 madde içeren *İngilizce-Çince Sözlük* (Lù, 2007) (İÇS), D2-Çince çift dilli sözlükçülükte bir kilometre taşı niteliği taşımıştır. 2007 başlarında aynı sözlüğün geniş bir biçimde gözden geçirilmiş tek ciltlik bir baskısı yapılmıştır.

1970'lerin sonundan itibaren Çin'de çift dilli sözlüklerde bir çeşitlilik söz konusu olmaya başlamış ve birçok yeni çift dilli sözlüğün basımıyla birlikte daha önce piyasaya hâkim olan Ticari Basımevi bu hâkimiyetini kaybetmiştir. Basılan en kapsamlı çalışmalar arasında Şangay merkezli Jiāotōng Üniversitesi'nin 11,000 madde ve 220,000 altmaddeden oluşan iki ciltlik *Hàn-Yīng dà cídiǎn* 汉英大词典 'Kapsamlı Çince-İngilizce Sözlük' adlı sözlüğü ve 140,000'den fazla maddeden oluşan *Xīn shìjì Hàn-Yīng dà cídiǎn* 新世纪汉英大词典 'Yeni Yüzyılın Çince-İngilizce Sözlüğü' adlı sözlüğü yer alır. Çin'de basılan Çince-D2 sözlüklerinin çoğu ses temelli makroyapıyı mikroyapıdaki biçim temelli ilkelerle birleştirerek melez bir düzenleme yolunu seçerler. Ana karakterlerin sıralanışı alfabetik sıraya göre düzenlenir. Böylece 瘦 *shòu* 'ince' maddesi

书 *shū* ‘kitap’ maddesinden önce 刷 *shuā* ‘fırça’ dan önce gelir.

İki ana karakter aynı okumaya sahipse biçim ölçütü uygulanır ve daha az vuruş içeren karakter, daha fazla vuruş içeren karakterden önce gelir. Bundan dolayı, 书 (dört vuruş)

shū ‘kitap’, 叔 (sekiz vuruş) *shū* ‘amca’ dan önce gelir. Bu sıralanış, sadece ana

karakterlere uygulanır. HDC’de olduğu gibi altmadde bölümleri ana karakterleri izler.

Ancak, HDC’den farklı olarak, D2 sözlüklerde altmadde bölümü ikinci karakterin vuruş

sayısı yerine alfabetik olarak sıralanır. Örneğin, 书 *shū* ‘kitap’ altında yer alan altmaddeler

sırasıyla şöyle yer alır: 书包 *shūbāo* ‘okul çantası’, 书店 *shūdiàn* ‘kitapçı’ ve 书桌

shūzhuō ‘yazı masası’.

Biçim tabanlı sıralama ilkelerinde yapılan radikal parçalama Hawaii Üniversitesi

Basımevi tarafından basılan ABC sözlük dizisinde görülür. Öncelindeki sözlükler gibi

ABC Kapsamlı Çince-İngilizce Sözlüğü’nün (ABC) (DeFrancis, 2003) son baskısında

oldukça katı biçimde biçimbirim sınırlarına ve karakter vuruş sayılarına bakılmaksızın

harfi harfine alfabetik bir sıralanışını takip eder. Nitekim diğer Çince-D2 sözlüklerinde

bulunan *zì-cí* hiyerarşisini kullanmaz. ABC’de bu ilkenin uygulanışına göre sözcükler

Tablo 4’teki gibi sıralanırlar:

Tablo 4 ABC’de madde sıralama örneği

<i>lā</i>	拉	‘çekmek’
<i>là</i>	蜡	‘balmumu’

<i>lán</i>	藍	‘mavi’
<i>làzhì</i>	蜡质	‘mum gibi olma özelliği’
<i>làzhù</i>	拉住	‘kapmak’
<i>làzhū</i>	蜡朱	‘mum damlaları’

ÇİS’in *zì-cí* hiyerarşik sıralanışına göre böyle bir diziliş ilk biçimbirimi temsil eden ana karakterin altına altmaddelerin yerleştirilmesi ilkesine göre yapılacak olduğundan maddelerin sıralanışı Tablo 5’teki biçimde olacaktır.

Tablo 5 ÇİS’de madde sıralama örneği

ana karakter	altmadde
<i>lā</i> 拉 ‘çekmek’	<i>làzhù</i> 拉住 ‘kapmak’
<i>là</i> 蜡 ‘balmumu’	<i>làzhì</i> 蜡质 ‘mum gibi olma özelliği’
	<i>làzhū</i> 蜡朱 ‘mum damlaları’
<i>lán</i> 藍 ‘mavi’	

Her ne kadar ABC tutarlı alfabetik sıralama ilkesinin en önemli kullanıcısı olsa da onu keşfeden değildir.

İÇS, İngilizce-Çince sözlük alanında diğer çalışmaların kendilerini bir ölçüt olarak aldıkları bir çalışmadır. Belirtmek gerekir ki, İÇS var olan İngilizce bir sözlüğün çift dilli

hale getirilmiş biçimi değildir, aksine ‘bağımsız hazırlama’ (*yánbiān* 研编/‘araştırma ve derleme’) ilkesini izler (Fu Fang ve Gu Sun, 2006, s. 28). Bu ilke sözlükbilim ve dilbilim alanındaki güncel gelişmeler ışığında dilbilimsel kanıtlara ulaşmak için bağımsız materyallerin toplanması, tanımlanması, karşılaştırılması, üzerinde çalışılması, analizi, araştırılması ve muhakemesini şart koşmaktadır (Fu Fang ve Gu Sun, 2006, s. 30). İÇS’den farklı olarak son yirmi yılda basılan birçok İngilizce-Çince sözlük *shuāngjiě* 雙解 ‘çift açıklamalı’ olarak adlandırılır. Bu sözlükler var olan İngilizce sözlüklerin iki dile adapte edilmiş halleridir. Sözlüksel bilgi, örnek tümcelerinin çevirilerini ve başsözcüklerin Çince anlamsal karşılıklarının içerir. Bu tür sözlüklere örnek olarak *Oxford İngilizce-Çince Sözlüğü* (Che, 2007) ve *Cobuild İngilizce-Çince Sözlüğü* (Sinclair ve Lu, 2002) gösterilebilir. Diğer bir çift dilli sözlük ise ‘yarı çift dilli sözlük’tür (*bànshuāngjiě cídiǎn* 半雙解詞典). Çince yarı çift dilli sözlükler ilk kez, Kernerman yayınlarının hazırladığı bir dizi sözlükten biri olan *Oxford İbranice Konuşucuları için Öğrenci Sözlüğü*’nün (1986) basımıyla karşımıza çıkmaktadır (Xu, 2002, s. 37). Yarı çift dilli sözlükler tek dilli sözlükleri temel alırlar. *Shuāngjiě*’nin aksine sadece başsözcüklerin ve alt başsözcüklerin Çince çevirilerini sunar. D2’de çok az bilgi içermesinden dolayı, tek dilli sözlükle çift dilli sözlük arasında bir yerde konumlanırlar (Xu, 2002, s. 38). Klöter (2013, s. 889), İÇS’nin madde seçimi ve bilgisi bakımından diğer sözlükleri çok fazla etkilediğini ve bunun en büyük nedeninin, Çinli editörlerce takip edilen editoryal seçimler olduğunu da iletmektedir. En önemli Çince yarı çift dilli sözlük, *PASSWORD Yarı Çift Dilli İngilizce Çince Sözlük*’tür 半雙解英漢詞典 (*bànshuāngjiě yīnghàn cídiǎn*). Bu sözlük, Şangay Sözlük Basımevi (2005) ve K Sözlükleri Ltd. tarafından basılmıştır.

4.2.3.3.Pedagojik Sözlükler

Son on yılda Çince uluslararası dil öğretim arenasında oldukça önemli bir pozisyon elde etmiştir. 21.y.y.'ın başında tüm dünyadaki üniversite programlarında Çincenin yabancı dil olarak yer alması ve gün geçtikçe daha hızlı bir biçimde orta öğretim kurumlarında da kendine yer edinerek genişlediğini görmekteyiz. Bu noktada yabancı dil öğrencilerinin artan taleplerini karşılamak amacıyla 1990'lardan beri birçok Çince öğrenci sözlüğü (xuéxí cídiǎn 學習詞典) basılmaya başlamıştır. 2005 yılında, Hong Kong Şehir Üniversitesi'nde düzenlenen uluslararası Çince öğrenci sözlüğü çalıştayını Çince öğrenci sözlüklerine önemli bir ivme kazandırmıştır.

Çin'de öğrenci sözlüğü derlemek uluslararası alanda Hanban 漢辦 olarak bilinen Çincenin Yabancı Dil Olarak Öğretilmesi için Çin Ulusal Bürosu'nun kurallarına sıkı sıkıya bağlı kalmak gerekir. Hanban, Çincenin yabancı dil olarak öğretilmesiyle ilgili çeşitli faaliyetleri yürütmekten sorumludur; bu faaliyetler içerisinde resmi Çince Yeterlik Testi'nin (ÇYT) (*Hànyǔ shuǐpíng kǎoshì* 漢語水平考試) standartlaştırılması da yer alır. ÇYT'yi TOEFL'a (Yabancı Dil Olarak İngilizce Testi) benzetebiliriz. CLCI (Hanban'ın kurumsal selefi) 1992'de standart ÇYT sözcük listesinin ilk sürümünü yayınlamıştır. ÇYT sözcük listesi bu sınavı alacakların bilmesi gereken tüm karakterleri ve sözcükleri belirler. Bu listede tek karakterlerin (*zì*) ve karakter birleşimlerinin (*cí*) yer aldığı iki alt bölüm yer alır. Her bir alt bölüm farklı sıklık sayılarını yansıtacak biçimde kendi içerisinde dörde ayrılır. Toplamda 2905 tek karakter ve 8822 karakter birleşimi listede yer alır.

ÇYT sözcük listesi çok fazla sözlüksel bilgi içermez. İçerisinde bir sözlük maddesinin en gerekli özelliklerinden sayabileceğimiz tanımlama ya da çeviri bilgilerini barındırmaz. Son on yılda, birçok öğrenci sözlüğü ÇYT'nin bıraktığı boşluğu doldurmaya çalışmıştır;

1000 Temel Çince Karakter için El Kitabı (Wang, 2006) ve *Uzak Doğu 3000 Çince Karakter Sözlüğü* (Teng, 2003) örneklerinde olduğu gibi. Ancak, sözcük türünün belirtilmesi, kullanım bilgisi, Romen alfabesine uygun çeviri yazımı, sözcük sınırlarının belirlenmesi, eşsesli ve çok anlamlıların ele alınışı gibi birçok sözlüksel sorun hala tartışılması gereken konular arasında yer almaktadır.

4.2.4. Korece sözlükbilim çalışmaları

Korecenin köklerinin nereye dayandığı, hangi dil ailesine bağlı olduğu gibi soruların yanıtı hala yanıtız kalmıştır. Daha çok sözlü geleneğe sahip olan Korelilerden tarih öncesinden kalan yazılı bir kahramanlık destanı, tarihi ya da edebi bir eserin var olmadığı düşünülmektedir (Kim, 1995; Yang, 1991). Kalanlar sadece birkaç tarihi eşya ve kısa resmi yazışmalar ya da dini yazıtlardır. Elde edilen bu bir avuç eser de mezarların içerisinden çıkarılmıştır. Koreliler, M.Ö. 3000 yıllarında, şu anda Kuzey Çin'de yer alan Mançurya civarlarındaki bozkırlarda yaşamışlar, ancak elde edilen bulgular, Moğol ya da Mançurlar da dâhil, Çinliler ya da Tatarlara göre Korelilerin komşularından çok farklı olduğunu göstermektedir. Bu nedenle, Korece, coğrafi olarak kendisine yakın olan dillerle aynı dil ailesine ait olmak yerine, tipolojik olarak tek başına ayrı bir dil olarak ele alınmaktadır. Korece çok heceli ve eklemeli bir dildir ve hem yapısal olarak hem de dilbilgisi açısından Altay dilleri ve Japoncayla benzerlikler gösterir, ancak Çinceyle bir benzerliği bulunmaz. Coğrafi olarak yakınlığından kaynaklı bir biçimde Çinceye çokça sözcük alıntılanmıştır. Bu bağlamda, Korecede sözcük dağarcığı ya gerçek Korece sözcükler ya da Sino-Korece olarak adlandırılan Çince alıntılardan oluşur (N. E. Uzun ve Lee, 2016). Bu alıntılar doğrudan yapılmamış, ya sesletimi Koreceye uydurulmuş ya da Çince karakterlerden yola çıkarak Koreceye geçen sözcükler yoluyla olmuştur. Çince kökenli bu tür Korece sözcüklerin önemli bir bölümünde her bir heceye ait kavramsal

(ideographic) bir Çince karakter bulunmaktadır, bu nedenle Korece sözcükler, asıl Korece sözcükler ve Çince-tabanlı sözcükler olarak ikiye ayrılabilir. (Eu, 2006). 20.y.y.'da Çince, ardından da Kore'nin Japon sömürgesine dönüşmesi (Duval, 2013) ile de Japonca sözcükler dile girmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından da Kore'nin ikiye bölünmesi sonucunda, özellikle Güney Kore'de İngilizce gibi Batı dillerinden alınan sözcükler Korecede kullanılır hale gelmiştir (Yang, 1991).

1443'te Kore alfabesi oluşturulmuş (Eu, 2006) ve 1447'de de Kral Sejong doğru sesletim için bir eğitim seferberliği (훈민정음 *Hunmin chongum*) ilan etmiştir ve bu sistem günümüzde *Hangul* (한글 Hangıl – birleşik yazı sistemi) olarak adlandırılmaktadır (Yang, 1991). *Hangul* 14 ünsüz ve 10 ünlüyü kapsayan 28 harften oluşur. Her ne kadar özgün Korece ve “Hangul” tabiatı bakımından sesçil (phonetic) ve yapısı bakımından heceli (syllabic) olsa da “Chongum”da heceler Çince karakterlerde olduğu gibi ünsüz, ünlü, ünsüz birleşiminden oluşur.

Yazıdaki bu farklılıklar Korecenin morfolojisine ters düşmekte ve dilbilgisindeki düzensizliklerle de birleşerek Korecenin yazım ve dilbilgisi için bir ölçünü kaçınılmaz kılmaktaydı. Yazı sistemindeki birlik sözlük yazımında, özellikle de maddelerin bulunması konusunda oldukça önemli bir konudur. Yazımda, dilbilgisinde, sesletimde ve sözcük ayırımında bir birlik sağlanabilsin diye 1923 yılında Koreli dilbilimciler *Chosono Hakhoe*'yi (조선어학회 Kore Dili Araştırma Cemiyeti) kurdular. 1933'te bugünkü Korecenin yazımına kaynaklık eden “*Hangul maçumpop tongiran*” (한글맞춤법통일안 Korece Birleşik Yazı Sistemini Karşılama Amaçlı Birleşik Sesletim Kuralları) kabul edildi (Yang, 1991). Böylece günümüz Kore alfabesi bugünkü şeklini almıştır.

Korece’de sözlük için “*sajon*” (사전) sözcüğü kullanılır. Sözlükler daha çok “*Urimal sajon* (우리말사전 Dilimiz Sözlüğü)”, *Kugo Sajon* (국어사전 Ulusal Dil Sözlüğü)”, “*Çosonmal Sajon* (조선말사전 Kore Dili Sözlüğü)”, ya da “*Hangul sajon* (한글사전 Birleşik Yazı Sistemi Sözlüğü)” olarak adlandırılır. Bu sözlüklerdeki maddeler, Kore alfabesine göre sıralanır, tanımlamalar Korece yapılır ve yapılan tanımlamalar Korece sözcükler içindir, Çince karakter sözlüklerinden farklıdır. Çeviri eşdeğer sözlükler (대역사전 *daeyeok sajon*) de denen bu tür sözlüklerde, maddeler Çince karakterleri oluşturan kök işaretlerine (radicals) ve bu karakterlerin yazımı sırasındaki vuruş sayısına göre sıralanır (Eu, 2006; Yang, 1991). Bunun nedeni bu tür sözlükler tanım ya da dilsel bir bilgi vermek yerine yalnızca basit bir eşdeğerlik sunarlar (Eu, 2006). Eu (2006) bu tür sözlüklerin Korece’nin yaklaşık iki bin yıl boyunca Çin etkisi altında kalmasının en büyük örneği olduğunu söyler.

Modern anlamda basılan ilk Korece sözlük Moon Se Young’ın *Korece Sözlük* (조선어사전 *Çosuneo sajon*) adlı 1938 basımı sözlüğüdür. İlk defa bu sözlükte maddeler alfabetik olarak sıralanmış ve tanımlarla birlikte dilsel bilgiler de verilmiştir (Eu, 2006).

Kore ikiye bölündükten sonra 1947’de Seul’de basılan altı ciltlik *Çosonmal Kun Sajon* (조선말 큰 사전 Büyük Korece Sözlük) *Hangul Hakhoe* (한글학회 Birleşik Sistem Araştırma Cemiyeti – eski Kore Dili Araştırma Cemiyeti) tarafından yazılmış ve Uryu Munhwası tarafından da basılmıştır. Bu sözlük Güney Kore’de resmi olmasa bile standart sözlük olarak kabul görür. 1950 basımında adı *K’un Sajon* olarak kısaltılmıştır (Yang, 1991). Kuzeyde ise yine benzer bir biçimde altı ciltten oluşan *Çosonmal Sajon* (조선말사전 Kore Dili Sözlüğü) *Çoson Minjujuuin Inmin Kongwaguk Kwahagwon Ono Munhak Yonguso Sajon Yongusil* (조선민주주의인민공화국 언어문학연구소 사전연구실 Kore Demokratik Halk Cumhuriyeti, Bilimler Akademisi, Dil ve Edebiyat

Araştırma Enstitüsü, Sözlük Hazırlama Birimi) tarafından hazırlanmış ve Kwahagwon Çulpana tarafından Pyongyang'da 1960 yılında basılmıştır. Bu sözlük Kuzey Kore'nin resmi standart sözlüğüdür. Daha sonra 1962 yılında, tek cilt olarak yeniden basılır (Yang, 1991). Hem Kuzey'de hem de Güney'de basılan sözlüklerde, ortalama 170,000 civarında madde bulunmaktadır ve bu maddelerin çoğu yaygın kullanım sergileyen sözcüklerden oluşur. Maddeler, Kore alfabesine göre sıralandıkları gibi benzer tanımlamalar da içermektedirler, ancak Güney Kore sözlüklerinin aksine Kuzey Kore sözlüğünde, *Çosonmal sajon*'da, kullanılan örnekler Kuzey Kore edebi eserlerinden alınmıştır (Yang, 1991). Bu sözlüklerin geç bir döneme denk gelmesini Yang (1991, s. 2615) *Hanguk Hakhoe* sözlük projesinde çalışan ve *K'un sajon*'un yazarlarından olan Choe Hyongbae'nin, Kim Yungyong'un ve Yi Yun-jae'nin 1936'da Japon yetkililerce hapsedilmesi ve ancak Ağustos 1946'da Kore'nin Japonya'dan bağımsızlığını ilan etmesinden sonra salıverilmelerine bağlamaktadır. *Chosonmal sajon* projesinde sözlüğün hazırlanmasının Kore Savaşı nedeniyle 1950-1953 yılları arasında durdurulması da yine bu gecikmenin nedenlerinden biridir. Bu nedenle Kuzey Kore Bilimler Akademisi 1955 yılında daha kısa bir çalışma olan *Chosono so sajon* (조선어소사전 Küçük Korece Sözlük) isimli yaklaşık 700 sayfadan oluşan daha küçük bir sözlük basmıştır (Yang, 1991). Kuzey ile Güney Kore'de basılan sözlüklerin arasındaki ayrışma bu savaşla beraber daha da belirginleşmeye başlar. Zira 1949 yılında kabine kararıyla Kuzey Kore, yerli (vernacular) yazımı tek ulusal ve resmi yazı dili olarak kabul eder ve ölçünlü dil “*işçi*” halkın dili *somin* olur. Güney'de ise “eğitilmiş”in ve aristokratların konuştuğu Seul ağzını temel alan *yangban* standart dil olarak kabul görür (Duval, 2013; Kim, 1995; Yang, 1991). Böylelikle gerek Kuzey'de gerekse de Güney'de kullanılan dillerin ikisi de Korece olsa bile uygulanan dil politikaları sonucunda birbirlerinden farklılaşmaya başlarlar. Örneğin Korecede, hiç de azımsanmayacak sayıda sözcük Çince karakterleri temel almaktadır. Bu nedenlerle de Korecede yer alan sözcükler, Çince tabanlı sözcükler ve yerli Korece sözcükler olarak ikiye ayrılırlar (Eu, 2006). Çin boyunduruğunu kabul etmeyen ve dilde

öze dönme politikası izleyen Kuzey Kore, yazımda Çince karakterleri kullanmaktan vazgeçer. Kim (1995) bu ayrımı daha net biçimde aktarması açısından Güney Kore sözlüklerinde bulunmayan Kuzey Kore sözlüklerine özgü bazı sözcükleri aşağıdaki biçimde sıralar.

Kuzey Kore yönetimi sadece bununla da kalmayıp Çince tabanlı sözcükler yerine o sözcüğü aynı biçimde anlatacak başka yeni sözcükler türetirler: heacho yerine pata-namul (deniz yosunu), kwanjol yerine ppyo-madi (eklem), ch'usu yerine kaul-goji (sonbahar ekini => hasat), taehwa yerine soro-mal (karşılıklı konuşma => diyalog), ch'imsik yerine nogyo-kkakki (erozyon). Alıntı sözcükler yerine gerçek Korece sözcüklerin kullanmaya başlamışlardır; p'ama (perma saç için) => pokkum mori (kavrulmuş saç), herik'opt'a (helikopter) => chiksung-pihaengi (dikey uçan hava aracı), k'olset'u (korse) => mommae-tti (vücut biçimlendirici kemer), aksent'u (aksan) => sori-maru (ses tepesi). Bölgesel sözcükleri yüceltme çabaları da görülmektedir; namsae (ch'aseo yerine) = sebze, pongch'ang (poch'ung yerine) = ikmal, eminae (kyejibae yerine) = genç kız, yogari (kajangjari yerine) = köşe, kenar. Eskimiş sözcükler gün yüzüne çıkartılmıştır; tungguri (kabuksuz kütük), minch'um-hada (aptal ve toy), porok-tong'i (maden atığı), nunsogi (baharda buzların erimesi), palgu (atlı kızak). Bunlara ek olarak yerli öğelerle yeni birleşik sözcükler de türetilmiştir; karang-p'a (ince yeşil soğan), ae-jolmun (çocukça), nop-ttwi-da (yüksek-sıçrama), mundaji-da (ovarak bastırmak), pom-p'ul-ssak (bahar-çim-tomurcuğu), son-buk-ch'um (trampet-dansı).

Yukarıdaki örnekler *Hyondai-chosonmal-sajon*'da (현대조선말사전 2.baskı, 1981) geçmektedir. Yine yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere Kuzey yönetimi dilde "arınma" yoluna gitmiş ve hayatın her noktasında olduğu gibi dilde ve de özelde

sözlüklerde bir arınmaya, Koreli olmayan öğeleri tasfiye etmeye çalışmıştır. Buna karşın, Güney Kore sözlüklerinde Batı dillerinden alınan sözcüklere rastlanmaktadır. Kim (1995) Kuzey Kore'nin Güney Kore'de standart olarak kabul edilen Seul ağzında yer alan yabancı sözcüklerin “*emperyalist Amerika'nın ve onun uşaklarının*” politikaları sonucunda oluştuğunu ve uzun vadede Korece'nin Batılı diller, Çince ve Japonca ile karmakarışık bir hale getirildiğini düşünmekte olduğunu belirtir.

Sözcükler arasındaki bu farklılıklara ek olarak Kuzey sözlükleri Güney sözlüklerine göre daha çok dilsel bilgi içerir, Güney'de ise sözlükler daha çok ansiklopedik bilgi içerir; Kuzey'de sözlük içerisinde yer alan sözcükler daha geneldir, Güney'de yok olmuş, kullanılmayan, bölgesel ve yöresel biçimler yer isimleri, teknik sözcükler, deyimler ve öbek biçimler maddebaşı olarak görülebilmektedir.

Ayrıca, maddelerin tanımlanışlarında da belli başlı farklılıklar bulunmaktadır. Elbette ki, politik ve ideolojik farklılıkların madde tanımlarında da kendisini göstermesi beklenmektedir. Güney Kore sözlüklerinde kapitalizmle ilgili maddeler ve bu ideolojiye uygun tanımlar, Kuzey Kore'de de sosyalizm ve bununla ilgili tanımlar yer alır. Kim (1995), buna örnek olarak Güney'den Lee Hui-Sung'un *Kugo-taesajon* 국어대사전 (1982) ve Kuzey'den *Hyondai-chosonmal-sajon* 현대조선말사전 (1981) sözlüklerinden aşağıdaki tabloda verilen örnekleri sunmaktadır (bkz. Tablo 6).

Tablo 6 Kuzey ve Güney Kore'de yayınlanan sözlüklerde maddelerin tanımları

Madde	Güney Kore'deki baskın anlamı	Kuzey Kore'deki baskın anlamı
<i>tongmu</i> (동무 arkadaş)	Yakından ve sıklıkla oynadığı kişi (s. 938)	Diğerleriyle devrim saflarında savaş veren kişi için sevgi gösteren sözcük (s. 764)
<i>nodong</i> (노동 Kuzey'de 로동 <i>rodong</i> – işgücü)	Fiziksel ya da zihinsel vergilendirme işi (s. 694)	Maddi ya da kültürel zenginlik üretmek amacıyla fiziksel ya da zihinsel aktivite. ... Sömürülen toplumlarda, işgücü düşük görülen, zor ve zahmetli bir iştir, ancak sosyalist bir devlette, işgücü en yüce ve mutluluk verici iştir. (s. 817)
<i>minjokchudi</i> (민족주의 milliyetçilik)	Bir milletin bağımsızlık ve birliğinin en önemli ilkesi (s. 1328)	Burjuva bir toplumda: sömürücü sınıfın insanları kendi çıkarının aynı zamanda insanların da çıkarları olduğunu inandırmaya çalışarak onları aldattığı devrim karşıtı düşünce (s. 1050)
<i>puja</i> (부자 zengin kişi)	Çokça serveti olan kişi (s. 1589)	Yozlaşmış bir toplumda: (sömürü ve aldatma ile elde edilen) mallarla lüks ve savurgan yaşam süren kişi (s. 1229)

<i>sep'o</i> (세포 hücre)	Canlı bir organizmanın en temel yapı birimi (s. 1988)	Parti üyelerini eğiten, düşüncelerini disiplin altına alan ve günlük hayatlarını yönlendiren temel bir örgüt (s. 1628)
<i>ch'akch'wi</i> (착취 <i>suyunu çıkartmak</i>)	Süt gibi bir şeyin sıkarak ve burkarak suyunu çıkartmak (s. 3556)	Yozlaşmış bir toplumda: çalışan insanların alın teri emeği ürünlerinin üretim araçlarına ve sermayeye sahip olanlar tarafından yağmalanması (s. 2006)

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere, Kuzey Kore ve Güney Kore sözlüklerinde maddelerin tanımlanması rejimin bakış açısına uygun biçimde yapılmakta ve sözcüğün anlamı bu rejim içerisinde kullanılan baskın anlamına uygun verilmektedir. Kuzey'deki tanımlarda “işkence”, “işveren”, “hapis”, “savcı”, “tecavüz”, “polis” maddelerinde tanımın “*nalgun sahoe-eso* (yozlaşmış toplum)”; “milliyetçilik”, “zengin”, “suyunu çıkartmak” gibi maddelerde de “*puujoa sahoe-eso* (burjuva toplum)” diye başladığı, bazı maddelerin tanımlamalarında, tanımın kendisinin Kuzey Kore lideri Kim Il Sung’un sözlerinden alıntı olarak verildiği, *sep'o* sözcüğünün tanımında olduğu gibi, Güney’de ise “milliyetçilik” maddesi için “*Bir milletin bağımsızlık ve birliğinin en önemli ilkesi*” tanımının, “zengin” maddesi için de “*Çokça serveti olan kişi*” tanımının verildiği göze gözlenmiştir. Bu karşılaştırmadan elde edilen sonuç, sözlüklerin bir biçimde politik söylem içerdiği gerçeğidir.

Kore’de dil çalışmaları ve özelde de sözlük çalışmaları, İkinci Dünya Savaşı’nın bitip Japon sömürgesinden kurtulmasıyla başlayıp 1960’ların ortalarına kadar bir emekleme dönemi geçirmiştir. Kore dilbilimi, bu dönemle birlikte, Amerika’da dilbilim alanında doktora çalışmaları yapan genç Korelilerin ülkelerine dönmesi ve dönemin Batılı dilbilimcilerinin kuramlarını da beraberlerinde getirmeleriyle, özellikle Chomsky’nin Üretici Dilbilgisi bunların başında gelir, gelişmeye başlamıştır (Duval, 2013; Kim, 1995). Tüm bu gelişmeler ışığında, 1975 yılında Kore Dilbilim Derneği kurulmuş ve böylece yeni bir dönem başlamıştır. Ardından, Kore Sözlük Derneği kurulmuş ve dernek 1988 yılında *Sajon-p’yonch’anhak-yon’gu* (사전편찬학 연구 Sözlükbilim Çalışmaları) adında bir dergi çıkarmaya başlamıştır. Her ne kadar bu gelişmeler Güney’de hayata geçmişse de, Kuzey’den Chong ve Ree’nin 1984’teki *Sajon-p’yonch’an-riron-yon’gu* (사전편찬 이론연구 Sözlük Hazırlama Kuramı Üzerine Bir Çalışma) adlı yazısı Güney’in tüm bu çalışmalarından daha baskın çıkmıştır. Bunun nedeni, Güney’de sözlüğün hazırlanışı aşamasında madde seçimi ve tanımların nasıl yapılacağı, hangi yeni sözcüklerin sözlükte yer alacağı (eski sözcükler ya da artık kullanılmayan sözcüklerin atılması gibi), argo, teknik terimler, alıntı sözcükler, kişi adları, yer adları ve sesbilgisi, dilbilgisi, anlambilim, etimoloji, kullanım bilgisi gibi bilgiler için belli bir ilkeyi takip etmekten çok, verilebilecek bütün ayrıntıları vererek sözlüğün neredeyse bir ansiklopedi gibi görünmesine neden olmuştur. Bunun aksine, Kuzey sözlükçülüğünde, Chong ve Ree’nin (1984) tasarladıkları ilkeler sözlük çalışmalarında nasıl bir yol takip edileceğini önceden belirlemelerini sağlamıştır. Bu ilkeler doğrultusunda, bir sözlük çalışmasında hangi maddelerin yer alacağı, bu maddelerin nasıl tanımlanacakları, sözlük içerisinde sözcüklerin özel kullanımlarına yer verilip verilmeyeceği ve sözcüklerle ilgili verilecek dilbilgisel bilgilerin hepsi önceden tasarlanmaktadır. Her ne kadar sistematik bir çalışma sergilense de, bu ilkelerin belirlenmesinde yazarların önceki deneyimleri esas alınmıştır, dolayısıyla kuramsal bir model takip edilmemiştir. Chong ve Ree (1984), sözlük yazımında dikkat edilmesi gerekenleri sıralarken, öncelikle kendine güvenme prensibinin

benimsenmesini, sonra Parti'nin ve işçi sınıfının prensiplerinin benimsenmesini, ardından çağdaşlığın benimsenmesini ve son olarak da bilimselliğin ve kuralcılık ilkelerinin benimsenmesi gerektiğini dile getirmektedirler (Kim, 1995). Görülmektedir ki, ilk iki ilke ideolojik ve son ikisi ise dilsel amaçları hedeflemektedir. İlk ilke, yabancı öğelerin dışlanması ve “aydınlanmacı” dil hareketinden ortaya çıkmakta, ikinci ilke Kim Il Sung ve Kim Chong Il'den yapılan alıntıları meşrulaştırmakta, üçüncü ilke de maddelerden eski kullanımları kaldırmayı meşrulaştırmakta ve dördüncü ilke ise bilimsel ve kuralcı tanımlamaların önemini vurgulamaktadır.

Tüm bu konulardan hareketle denilebilir ki, Kuzey ve Güney Kore sözlüklerinde benzerliklerin yanında farklılıklar da bulunmaktadır. Sözcüklerin yazımında ve sözlüğe alınan maddeler arasında görülen farklılıklara ek olarak, Kuzey'deki ve Güney'deki sözlüklerde devlet kontrolü ve politik söylemin etkisi ve tanımlamalarda sözcüğün belli bir alanda baskın olarak kullanılan anlamının öne çıkması gibi konularda benzerlik olduğu saptanmıştır. Son dönemde spor alanında yaşanan iki halk arasındaki yakınlaşmanın olası bir birleşme sonucu doğurması durumunda sözlükleri de etkilemesi beklenebilir. Burada önemli olan her iki ülkedeki dilbilimcilerin dile olan yaklaşımıdır. Her ne kadar farklılıklar göze çarpsa da hala her iki Korece de aynı alfabeyi, aynı sesletimi ve aynı sözdizimini paylaşmaktadır. Bu yaklaşımlar ne kadar yapıcı ve onarıcı olursa dilin kendisi de, dilin bir ürünü olan sözlükler de olumlu olarak yararlanacaktır. Buna en güzel örnek 1989 yılında Rahip Moon Ik-hwan'ın öncülüğünde ve resmi olarak 2005 yılında iki Kore arasındaki sınırda ortak bir sözlük hazırlama komitesinin toplanmasıdır. 2013 yılında 300,000 maddeden oluşan *Kyeoremal kun sajon* (겨레말큰사전 Kısaltılmamış ve Birleştirilmiş Korece Sözlük) basılmıştır. Sözlüğün adında geçen *kyeore* (겨레) sözcüğü Korece “aynı babadan olan” anlamını taşımaktadır (Duval, 2013).

4.2.5. Japonca Sözlükbilim Çalışmaları

Günümüzde Japonya’da eğitime oldukça fazla önem verilmekte ve ilköğretimden orta öğretime, devamında da yükseköğretime kadar verilen bu önem devam etmektedir. Bu durum okullarda referans kaynaklarının kullanımını da etkin hale getirmiş, yayıncıların gerek öğrenci sözlüklerine gerekse tek dilli ve çift dilli sözlüklere olan ilgisini artırmıştır (Nakao, 1998). Bu ilginin sonucunda sözlüklerin içeriği de doğru orantılı olarak bir gelişim göstermiştir. Sözlüklerin kapsamı, tanımlamalarda kullanılan dil ve madde anlamları arasındaki ayırımın özenle yapılması gibi öğrencilerin faydasına olan birçok durum Japonca sözlüklerin artık birer parçasıdır (McCreary, 2013).

Japoncanın tarihine kısaca bir göz atarsak sözlükleri yakından ilgilendiren en büyük etmen olarak karşımıza ilk çıkan Japoncanın karmaşık yazı sistemi olacaktır. Japoncada dört farklı yazı sistemi kullanılmaktadır, bular Japonca sözcükler için kullanılan *hiragana* (平仮名), yabancı sözcüklerin yazımı için kullanılan *katakana* (片仮名), Çince karakterlerin yazımı için kullanılan *kanji* (漢字), yabancı sözcükleri alıntılarken kullanılan *romaji*’dir (ローマ字) (Lewin, 1991; McCreary, 2013; Tono, 2006). Farklı yazı sistemlerinin var olması da beraberinde sözlükteki maddelerin hangi alfabeğe göre sıralanacağı sorununu getirmektedir. Günümüz Japonca sözlüklerinde maddeler *hiragana* ya da *kanji*’ye göre sıralanmaktadır ve bu durum doğal olarak sözlükler arasında farklılaşmaya neden olmaktadır. Maddelerin sıralanışı ayrıca şu üç tür kategoride yapılabilir: *bunruitai* (klasik biçim) adı verilen eş anlamlılar sözlüğü gibi anlamsal sınıflama – ki eski çağlarda eğitilmiş sınıfın şiir yazmasına yardımcı olduğu için oldukça popüler bir sıralama biçimiydi, *jikeibiki* (karakterin biçimine göre sıralama) 214 kökten (radical) oluşan *kanji* vuruş sayısına göre organize edilmiş ideografik (kavramsal yazı)

sınıflama ve *onbiki* (sesletime göre sıralama) hece yapısına göre ya *hiragana* ya da *iroha*⁷ veyahut *gojuon* (*kana* sırası) sıralamasına göre yapılan fonetik sınıflama. Zaman içerisinde *onbiki* sözlükler şiirsel olan *iroha*'dan “elli ses” adı da verilen *gojuon*'a geçmiştir (McCreary, 2013).

Japon sözlükçülüğünün başlangıcı Çin'deki sözlük çalışmalarının başarısından oldukça etkilenmiş ve bunun da yardımıyla oldukça gelişmiştir (Schlegel, 1893). 17.y.y.'ın başlarında Japon sözlükçülüğü Avrupa'daki sözlük çalışmalarından etkilenmiş ve 19.y.y.'ın ortalarından itibaren de Amerikan sözlük çalışmaları Japon sözlük çalışmalarının üzerinde etkili olmuştur (McCreary, 2013). Biraz önce de bahsedildiği gibi Çincenin Japonca üzerinde oldukça fazla etkisi vardır. Bu etkilenmenin kökleri 4.y.y.'a kadar uzanır. Sonrasında da, 19. ve 20.y.y.'da Batı Avrupa sözlük çalışmaları Japon sözlükçülüğünün bir bilim dalı haline gelmesinde büyük rol oynar (Lewin, 1991). Yoshida (McCreary, 2013, s. 894 içinde Yoshida, 1971) 1400 yıllık Japon sözlükçülüğünü beş evreye ayırır: 1) *Doğuş Evresi* (Nara döneminden erken Heian dönemine dek, 620-900), 2) *Oluşum Evresi* (Heian dönemini ortalarından son dönem Heian dönemine dek, 901-1183), 3) *Gelişme Evresi* (Kamakura döneminden Muromachi dönemine dek, 1184-1603), 4) *Popülerleşme Evresi* (Edo dönemi, 1604-1867), 5) *Çiçek açma evresi* (Meiji dönemi ve sonrası, 1868-...).

Çin edebiyatının etkisi okumuş sınıfın Çince öğrenmesine neden olmuş (McCreary, 2013; Nakao, 1998; Tono, 2006) ve bu da *kanji* (*Çince karakterler*) metinlerin çevrilmesine ve bu metinler hakkında yardımcı kaynaklara ihtiyaç duyulmasına neden olmuştur. Bu tür metinler Japoncada ilk sözlük çalışmalarının öncüsü olarak kabul edilmektedir (McCreary, 2013). Japonya'da ilk sözlük benzeri çalışma *kanji* karakterlerini açıklamaya

---

⁷ Heian döneminde (794 – 1179) yazıldığı düşünülen bir Japon şiiri. Bu şiirin sözlüklerde sıralama amaçlı kullanılmasının nedeni alfabede yer alan her bir yazı karakterinin şiirin içerisinde sadece bir kez geçmesinden (pangram) dolaydır. *Iroha*'da geçen 47 sembol maddelerin sıralanmasına yardımcı olan bir hece tablosu oluşturur.

çalışan bir kitap olan *Ni'ina* (683)'dir. Günümüze ulaşmış en eski Japonca sözlük Kukai (774-835) adında bir bilim insanının Heian döneminde hazırladığı *Tenrei bansho meigi* (*Evrendeki her şey*) (yaklaşık 830) adlı eseridir (Bailey, 1960; McCreary, 2013). Bunun dışında ilk Japonca referans çalışmaları Çince karakterlerin ya da Çince şiir ve benzeri edebi eserlerin üzerine yazılan açıklayıcı notlardan ibarettir. Bu notlar karakterlerin sesletimini de içermektedir. Sesletimleri içeren listeye *ongi* adı verilir, genellikle zor sözcükler için kullanılır, karakterlerin öğrenilmesine yardımcı olma görevi taşır. Bu tür listeler önceleri Çin'de basılmış, ardından popülerleşince Japonya'ya ithal edilmiştir (Bailey, 1960). Çince-Japonca referans çalışması olan *Shinsen jikyo* (*yeni seçilen karakterlerin aynası*) (yaklaşık 900) klasik karakterleri biçimlerine uygun biçimde sıralamış, yorum ve Çince tanım eklemiştir. Kimi zaman anlam ve sesletim ipuçları da *manyogana* (Japonca sesler için kullanılan Çince karakterler) kullanılarak eklenmiştir (McCreary, 2013). Klasik Çince-Japonca sözlükler için yeni ortaya çıkan bu tür iki dilli sözlüklerde maddelere nadiren de olsa Japonca sesler iliştilmiştir, bu nedenle Japonca sözlüklerin selefî olarak kabul edilseler de sonuçta Çince olarak kabul edilirler. *Ongi* listelerinde kimi zaman kendine yer bulan, aşırı ayrıntı ve notlar içeren, *kunko*'da bilgiler metnin içerisindeki kullanımından bağımsızdır. Japonlar zamanla, deyim yerindeyse, *kunko* bağımlısı olmuş ve Çince *ongileri* taklit etmeye ve yaymaya başlamışlardır. Her bir Çince sözcük için oldukça fazla bilgi içeren bu notlar, sözlüklerde daha sık kullanılmaya başlanmıştır (Bailey, 1960). *Doğuş Evresi*'nde kullanılan *ongiler* sonraları çift dilli Çince-Japonca sözlüklerin gelişimine ortam sağlamıştır.

Oluşum Evresi'nde Minamoto no Shitago tarafından yazılan *Wamyo ruijisho* (sınıflandırılmalı ve açıklamalı Japonca eşya adları, 931-938) çift dilli ansiklopedik bir Çince-Japonca sözlüktür. Japonca yapılan açıklamalar fonetik olarak Çince karakterle gösterilmiştir. Anonim bir yazar tarafından Budizm öğrencileri için 11.y.y.'ın sonlarına doğru hazırlanmış olan *Ruiju Myogisho* (Sesletim ve Anlamaların Tasnif Edilmiş

Açıklamalı Sözlüğü) de yine bu dönemin önemli kaynak eserlerinden biridir (Bailey, 1960; McCreary, 2013). *Iroha* düzenine göre sıralanan en tutarlı çalışmaların ilkleri arasında yer alan *iroha jirui sho* (İroha Düzenine Göre Sıralı ve Açıklamalı Karakterler) 12.y.y.'da Tadakane Tachibana (1145) tarafından hazırlanmış ve Japon sözlüklerinin bir önmodeli (prototipi) olarak kabul görmüştür (Nakao, 1998). Buna ek olarak *hiragana* kullanan ilk Japonca sözlük olma özelliğini de taşır (Bailey, 1960).

Gelişim Evresi'nde Japon sözlükleri Çince'den uzaklaşmaya başlamıştır. Bunun en büyük nedeni kitapların ucuzlaşmaya başlamasıyla birlikte daha önceleri pahalı olduğu için sadece belli bir gruba ait olan sözlüklerin artık geniş bir okuyucu kitlesine ulaşmaya başlamış olmasıdır. Önceleri didaktik ve bilimsel olan *ongi* açıklamaları basitleşmeye başlar (McCreary, 2013). 1444 yılında ansiklopedik bilgiler içeren iki ciltlik *Kagakushu* (Günlük konular koleksiyonu) basılır. Eğitimli sınıfın çocukları için hazırlanmış ve genişletilmiş birçok basımı yapılmıştır. Tek ciltlik *Setsuyoshu* (Günlük Kullanım İçin Sözcükler Koleksiyonu) adında bir sözlük 15.y.y.'ın sonlarına doğru basılmış, maddeleri *iroha*'ya göre sıralanmış ve *Kagakushu* üzerine temellenmiştir (McCreary, 2013; Nakao, 1998). *Setsuyoshu* oldukça uzun bir süre popülerliğini korumuş ve hatta 19.y.y.'da bile Japoncada sözlük için genel (generic) bir terim olarak kullanılmıştır. Bu sözlüğün ardından, 1484 yılında Otomo Hirokimi tarafından *Onkochishincho* (Eskide Ustalaşma, Yeniye Arama) hazırlanmıştır. Sözcükleri *gojuon* sıralamasında yapmış, sıralamaları insan anatomisi, soyadları gibi alt başlıklardan oluşan toplamda on iki başlık altında ele almıştır. Günümüzde standart olan *gojuon* sıralama ölçütünü kullanan ilk Japonca sözlüktür.

Popülerleşme Evresi'nde, Cizvitli rahiplerce çift dilli olarak Japonca-Portekizce hazırlanan *Vocabulario da Lingoa de Iapem* (1603-1604), bir Avrupa dilinin kullanıldığı Japonya'da hazırlanan ilk çift dilli sözlüktür (Bailey, 1960; McCreary, 2013; Nagashima,

1993; Nakao, 1998) ve bu aynı zamanda Edo dönemi ya da Tokugawa döneminin de başlangıcını belirlemektedir. *Kagakushu* ve *Setsuyoshu* gibi, sözlükler düşük basım maliyetleri sayesinde okuma-yazma bilen halkın erişebileceği ürünler olmaya başladılar. Batı sözlükçülüğünün gelişi ve tek dilli Japonca sözlüklerin hazırlanması bu dönemde hız kazanmıştır. Yine bu dönemde Çin'deki *Kanji Zidian* (1715) modelini takip eden Çince karakter sözlükleri de çokça basılmıştır (McCreary, 2013; Nakao, 1998). İçerisinde sistematik olarak anlam bulunduran ilk Japonca sözcük *Wakun-no shiori* (Japonca sesletim rehberi, 1777-1887)'dir. Kotosuga Tanigawa'nın editörlüğünde dokuz cilt olarak basılan bu sözlük ilk modern Japonca sözlük olarak kabul edilir (McCreary, 2013; Nakao, 1998). Bu dönemde ayrıca Japonların Fransızca, Almanca, Hollandaca, Portekizce, İspanyolca, Rusça ve İngilizce gibi çeşitli Batı dillerini anlamaları için iki dilli sözlükler hazırladıkları da göze çarpmaktadır (Nagashima, 1993). İlk Japonca-İngilizce sözcük listesi 1830 yılındaki Medhurst'e aittir. Bu dönem Hepburn'ün *A Japanese and English Dictionary with an English and Japanese Index* (İngilizce ve Japonca indeksli Japonca ve İngilizce Sözlük) adlı 1867 yılına ait sözlüğüyle sona erer (Nakao, 1998). Bu sözlüğün Japonya'da iki dilli sözlükler üzerinde oldukça büyük etkisi olmuştur.

Beşinci evre olan *Çiçek Açma Evresi*, tüm Japonların eğitiminin ve okumuş halkın oranının artması sonucunda eğitim seviyesinin önemli ölçüde artmasıyla özdeşleşmiştir (McCreary, 2013; Nakao, 1998). Eğitimde yaşanan bu gelişimi modern endüstri ile birleştiren Japonlar, sonuç olarak sözlükler için büyük bir pazar yaratmış ve sözlüklerin gelişmesine olanak tanımışlar, nihayetinde sözlükler her okul çağındaki öğrencinin çantasında ve her evde bulunur olmaya başlamıştır.

Tono (2006) Japoncadaki sözlükleri üç tipe ayırır; bunlardan ilki *Kanwa Jiten* denen Çince-Japonca karakter sözlükleridir, ikincisi tek dilli Japonca sözlükler *Kokugo Jiten* ve üçüncüsü de *Tokushu Jiten* denilen eş anlamlılar sözlüğü ya da terminoloji sözlüğü gibi

özel sözlüklerdir (Tono, 2006). Sözlükçülüğün gelişimini de dört ana başlık altında inceler; modern dönem öncesi sözlükçülük (900-1868 arası), Batılılaşma ve İkinci Dünya Savaşından önceki hızlı gelişim süreci (1869-1945), sözlük pazarının gelişmesi ve projeler dönemi (1946-1999) ve son olarak elektronik dönem (2000'den günümüze) (Tono, 2006).

4.2.5.1.Modern öncesi dönem

Budizm 7. y.y.'da Japonya'ya Kore üzerinden gelmiş ve o dönemde Japoncada doğal bir yazı sistemi olmadığı için rahipler kutsal metinleri okumak ve yazmak için Çince öğrenmek zorunda kalmışlardır. Bu nedenle rahipler Çince tek dilli sözlükleri kullanmaya başlamışlardır. Bunlardan bazıları *Erya*, *Shuowen Jiezi* ve *Yupian*'dir. Rahiplerin sözlükleri kullanırken kendileri için aldıkları notlar, kimi çeviriler ve sözcüklerin belli karşılıkları zaman içinde bir kaynak içerisinde toplanmış ve *Kanwa Jiten*'i (Çince-Japonca Karakter sözlüklerine verilen ad) oluşturmuştur (Bailey, 1960; Nakao, 1998; Tono, 2006). Japonya'daki ilk Çince karakter sözlüğü *Shinsen Jikyō*'dur ve Budist bir rahip olan Shouju tarafından 898 ve 901 yılları arasında hazırlanmıştır. *Shinsen Jikyō*'dan sonra birçok Çince-Japonca karakter sözlüğü hazırlanmıştır. Bunlar arasında en dikkat çekenler; Budist rahip Kukai tarafından hazırlanan *Tenrei Banshou Meigi* (30 cilt, 9.y.y.'ın başları), yazarı bilinmeyen *Ruiki Myogi Shō* (類聚名義抄 10 cilt, 11.y.y.'ın sonları), yazarları ve basım tarihleri bilinmeyen *Jikyō* (字鏡) ve *Wagokuhen*'dir (和玉篇). Bu sözlüklerin dikkat çekici olmalarının en temel nedeni Japonca yazı sistemini kullanarak Çince karakterlerin nasıl okunacağı ve çevrileceği hakkında bilgi verme amacıyla yazılmış olmalarıdır. Bunu yaparken de *manyōgana* (Japonca heceleri temsil eden fonetik semboller), *katakana* ve *hiragana* kullanılmıştır (Tono, 2006).

Çince-Japonca karakter sözlükleri Japoncaya özgü sözcükleri tanımlayamadıkları için tek dilli Japonca sözlüklere olan ihtiyaç artmaktaydı. İlk tek dilli Japonca sözlükler arasında Tachibana no Tadakane'nin 1174 ve 1181 yıllarında hazırladığı *Iroha jirui shou* (色葉字類抄) yer almaktadır. Maddelerin sıralanışı Çince karakter sözlüklerindeki sıralamadan farklı olarak *iroha* sıralaması kullanılarak yapılmaktadır. Günümüzde ise birçok tek dilli sözlükte maddeler genellikle standart olarak *gojuon* sistemine göre sıralanır.

Modern öncesi dönemin en önemli örnekleri, Muromachi döneminin (1333-1568) sonlarıyla Edo döneminin sonları arasında basılan *Setsuyoshu* ve *Wakun no shiori*'dir. Edo döneminin ortalarında Tanikawa Kotosuga tarafından *Wakun no shiori, gojuon* sistemiyle hazırlanan ilk tek dilli sözlüktür, ayrıca eski Japonca sözcükleri otantik metinlerden örneklerle örneklendirmeye çalışmıştır (Tono, 2006). Azuchi-Momoyama (1573-1597) ve Edo (1600-1868) dönemlerinde Cizvit misyonerlerinin çift dilli sözlüklerle birlikte Avrupa'da kullanılan sözlük yöntemleri getirmeleriyle kendine yer bulmuştur. Bunların arasında *Rahonichi Jisho (Dictionarium Latino-Lusitanicum ac Iaponicum, 1595)* ve *Nippo Jisho (Vocabulario lingua de Iapam com adeclaraa em Portugues, 1603)* yer almaktadır. Edo döneminde Japonya'yla ticaret yapmasına izin verilen tek ülke Hollanda olmasından ötürü Japonlar Batı kültürünü bu yolla öğrenmeye başlamış zaten var olan çift dilli sözlüklerin bir kısmı Japoncaya çevrilmiştir. Bunların arasında François Halma'nın *Hollandaca-Fransızca Sözlüğü (Woordenboek der Nederduitsche en Fransche Taalen, 1708)* biraz üzerinde değişiklikler yapılarak Hollandaca-Japonca olarak 1796'da *Halma Wage* adıyla basılmıştır. Japon sözlükçülüğünü modern anlamda gelişimi Meiji dönemiyle birlikte başlamıştır. Bu anlamda James Curtis Hepburn'ün Japonca-İngilizce sözlüğü *Waei Gorin Shuseri (1867)* önemli bir eserdir. Japoncadan İngilizceye 20.772 madde, İngilizceden Japoncaya da 1030 madde içerir. Sözlüğün diğer sözlüklere ilham kaynağı olacak kadar önemli olmasının nedeni Japonca sözcükleri sistematik bir biçimde tanımlamasıdır. Bu bakımdan

sadece Japonca-Almanca ya da Japonca-Fransızca gibi başka çift dilli sözlükler değil tek dilli Japonca sözlüklerin gelişiminde de bu sistematik yaklaşım örnek alınmıştır (Tono, 2006). Buna ek olarak, Hepburn'ün Japoncanın Romanizasyonu için yaptığı çalışmalar da Japoncada artık bir standart halini almış ve halen günümüzde de kullanılmaktadır.

4.2.5.2. Batılılaşma ve İkinci Dünya Savaşı öncesi dönem

Japon sözlükçülük çalışmalarında iki önemli dönüm noktası bulunmaktadır. Bunlardan biri Edo dönemi sonlarında Japoncanın yabancı sözlüklerle ve sözlükçülük yöntemleriyle tanışması, diğeri ise Meiji dönemi başlarında (1868-1912) zorunlu eğitimin uygulanmaya başlamasıdır (McCreary, 2013). Bu durum sözlüklerin basımını ve kullanımını olumlu yönde etkilemiştir. Bu olumlu etkilenme sonucunda, her öğrenci sözlük kullanmaya başlamış, deyim yerindeyse, her eve bir sözlük girmiştir. Bu dönemde basılan en etkili ve iddialı sözlüklerden biri devlet eliyle başlatılan *Genkai*'dir. Meiji Restorasyon döneminden sonra yeni hükümet, tek dilli bir sözlük hazırlatmak istemiştir. Tono (2006) birçok Batılı devlette var olan dilsel milliyetçiliğin böylesi bir projeye neden olduğunu söylemektedir. Buna örnek olarak da Birleşik Krallık'ta *Oxford English Dictionary*, Almanya'da Grimm kardeşlerin *Deutsches Wörterbuch*, A.B.D.'de Webster'ın *An American Dictionary of the English Language* ve Fransa'da Littré'nin *Dictionnaire de la langue française* sözlüklerini örnek göstermektedir. *Genkai* için 10 Japon dil uzmanı görevlendirilmiş ve *Goi* olarak adlandırılan ilk bölüm 1871 yılında basılmıştır. Ancak, bu proje finansal sorunlar ve projede yer alanların yayın politikalarında yaşadıkları sürtüşmeler nedeniyle sonlandırılmıştır. 1875 yılında, Eğitim Bakanlığı bu görevi Otsuki Fumihiko'ya vermiş ve bitirmesini istemiş, neredeyse tek başına çalışan Fumihiko'nun sözlüğün kalanını bitirmesi 17 yılını almıştır. Sözlüğün ilk baskısı, 1889 yılında basılmış ve dönemin şartlarına göre oldukça iyi bir ivme yakalamış, 1930'larda bile basılmaya

devam eden bir sözlük olmuştur. *Genkai*, genel olarak Webster’ın sözlüğünü temel almıştır. Maddelerin seçimi, organize edilmesi ve çekimli biçimlerin, birleşik sözcüklerin ve deyimlerin tanımları eski sözlüklere kıyasla daha bilimsel ve tamdır. 39103 maddeden oluşan sözlükte maddelerin sesletimleri, sözcük türleri, sözcüklerin kökenleri, anlamları ve atıflar yer almaktadır. Tanımlar tarihi prensiplere göre sıralanmış ve tasvir edici örneklerle olabildiğince desteklenmiştir. Eğer tanım kesin değilse ya da kesin bir tanımlama yapılmasında sorun yaşanmışsa, “önerilen” anlamına gelen *iu ha ikaga* yazılarak okuyucuya durum aktarılmaya çalışılmıştır. Elbette ki, Japon dilbilim çalışmalarının o dönemdeki durumu göz önüne alındığında, sözlüğün bu kadar objektif olmaya çalışması sözlüğün gelişimine büyük katkı sağlamıştır. Bu nedenle, *Genkai* Meiji döneminde hem akademik çevrelerde hem de halk arasında büyük bir otoriteye ve etkinliğe sahip olmuştur. En modern sözlükler bile halen belli bir ölçüye kadar *Genkai*’den etkilenmişlerdir. *Genkai*’nin basımı, birçok yayınevini Japoncanın daha detaylı betimlendiği sözlüklere yöneltmiş ve kapsamlı sözlüklerin basımına yol açmıştır. 1932-37 yılları arasında, genişletilmiş bir baskısı Okubo Toshio ve Tokyo Üniversitesindeki dilbilimciler tarafından (80.000 maddelik) *Dai-Genkai* adıyla 4 cilt olarak basılmıştır. Buna ek olarak, yine kapsamlı çalışmalar arasında, editörlüğünü Matsui Kanji ve Ueda Kazutoshi’nin yaptığı *Dai Nihon Kokugo Jiten* (1915-19, 4 cilt, yaklaşık 220,000 madde), Haga Yaichi’nin *Nihon Daijiten Gensen*’i (1921-29, ansiklopedik tanım içerir) ve Heibonsha’nın *Daijiten*’i (24 cilt, 1934-36, ansiklopedik) yer alır.

4.2.5.3.Sözlük piyasasının gelişmesi ve projeler dönemi

İkinci Dünya Savaşından sonra Japonya zor bir döneme girmesine karşın, 1950’lerde hızlı bir canlanma ve ekonomik gelişme kaydetmesi yayıncıları yeniden savaş öncesindeki gibi yeni sözlük projelerini hayata geçirmeye olanak sağlamıştır. Örneğin, *Jien* (1935)

yeniden gözden geçirilmiş, güncellenmiş ve adı değiştirilip *Kojien* olarak 1955 yılında Shinmura Izuru tarafından yeniden basılmıştır. 200.000 madde içeren bu sözlük, uzun süre boyunca en iyi satanlar arasında kalmış orta ölçekli tek dilli bir sözlük olmuştur. Showa döneminin son yarısında basılan belli başlı sözlükler şunlardır: *Jikai* (editör Kindaichi Kyouzuke, 1952 – 130.000 madde), *Shincho Kokugo Jiten* (editör Yamada Toshio, 1965 – 130.000 madde), *Nihon Kokugo Daijiten* (editör Kankokai, 1972-1976 – 450.000 madde), *Gakken Kokugo Daijiten* (editör Kindaichi Haruhiko ve Ikeda Yosaburo, 1978 – 100.000 madde), *Kadokawa Kokugo Daijiten* (editör Tokeida Motoki vd., 1982 – 155.000 madde), *Gensen* (editör Hayashi Oki, 1986 – 150.000 madde), *Daijirin* (editör Matumura Akira, 1988 – 220.000 madde), *Kodansha Color Nihongo Daijiten* (editör Umesao Tadao vd., 1989 – 175.000 madde).

En büyük ve geniş kapsamlı sözlüklerden biri 1976 yılında basılan 20 ciltlik *Nihon Kokugo Daijiten*'dir. Bu sözlük kendisine model olarak *Oxford English Dictionary*'yi almıştır. Bu bağlamda, madde tanımları, maddenin kökeni ve geçmişten günümüze kadar anlamların tarihsel gelişimi alıntılarla birlikte sunulmaktadır. 450.000 madde yaklaşık 750.000 açıklayıcı örnekle ve 30.000'den fazla referansla desteklenmiştir. Bölgesel ve yöresel sesletim farklılıkları verilmiş, kökeni kesin olmayan sözcükler için birden fazla etimolojik bilgi verilmiştir. Ayrıca, bu sözlük Meiji döneminden önce basılan tüm önemli sözlüklere gönderme yapmakta, maddenin bu sözlüklerde geçip geçmediğini de belirtmektedir (Tono, 2006). *Nihon Kokugo Daijiten* Japon halkı tarafından da benimsenmiş ve tek dilli Japonca sözlükler içerisinde yetkin bir sözlük olarak görülmüştür. Bu sözlüğün 500.000 madde içeren ve 1 milyon alıntı sayısına ulaşan ikinci baskısı 2001 yılında yapılmış ve böylece bugüne dek basılmış en büyük tek dilli Japonca sözlük olma unvanını hak etmiştir. Bu dönemde, yüzlerce tek dilli Japonca sözlük basılmış ve farklı pazarlara hitap edilmiştir. Modern Japon sözlükçülüğünü kısaca maddeler halinde özetlemek istersek: a) zor sözcüklerin tanımlanmasından çok, günlük

dilde kullanılan sözcüklerin dilbilimsel tanımlarına yer verilmeye başlandığı, b) tanımlayıcı örnekler sadece klasik eserlerden değil modern metinlerden de verilmeye başlandığı, c) kullanıcıların gereksinimlerine daha çok önem verilmeye başlandığı, özellikle son dönemde öğrenciler için hazırlanan sözlüklerde, bilgiyi üretime dönüştürmede yardımcı olacak biçimde dizayn edildiği görülmektedir.

Bu dönem, aynı zamanda Çince karakter sözlüklerinin ve farklı biçimlerdeki terminolojik sözlüklerin basımına da sahne olmaktadır. *Kanwa jiten* genel kullanım için *Kanwa Daijiten* (1903), *Daijiten* (1917) adlarıyla yeniden basılmış ve yoğun ilgi görmüştür. En kapsamlı modern *Kanwa jiten* örneği ise 1955-60 yılları arasında Morohashi Tetsuji tarafından hazırlanan *Dai Kanwa Jiten*'dir. 2000'li yıllarda, 2500'den fazla terminolojik sözlük olduğu bilinmektedir. Bunların bazıları teknik alanlardaki sözcükleri kapsasa da, kendilerine konu olarak dile yeni girmiş sözcükleri, argoları, ticaret terimlerini, yer ve kişi adlarını, alıntı sözcükleri, kısaltmaları, spor gibi alanları içeren sözlükler de mevcuttur. Bu sözlüklerin ortak özelliği, terimlerin karşılıklarına çeviri eşdeğerlerini yazmalarıdır. Bunun haricinde, alan temelli sözlükler de bulunmaktadır; matematik, fizik, kimya, bilgisayar bilimleri, dilbilim, Japon edebiyatı, dünya edebiyatı, müzik, tarih, coğrafya, tıp, ulaşım, mimarlık, iletişim, hukuk, ekonomi, eğitim, sahne sanatları ve film sözlükleri gibi.

4.2.5.4. Elektronik sözlük dönemi

Gelişen teknoloji sayesinde sözlükler de yeni tekniklerle tanışma fırsatı buldu. Bunlardan biri de doğal dil işleme alanında başlatılan projelerden biri olan Elektronik Sözlük Araştırmaları'dır (Electronic Dictionary Research-EDR/1986-1994). Bu projenin amacı makinelerin anlayabileceği bir sözlük oluşturmaktır. Bu elektronik sözlük, Japonca ve İngilizce sözcükleri kataloglayan (sözcük sözlüğü, iki dilli bir sözlük ve bir eşdizimlilik

sözlüğü) ve eşanlamlılar sözlüğü gibi kavram sınıflandırmalarını birleştiren, makine tarafından okunabilen ve derlem veritabanları barındıran bir sözlüktür. Bu sözlük halen araştırma ve ticari amaçlar için yaygın olarak kullanılabilir.

İlk CD-ROM sözlüğü *Saishin kagaku yogo jiten (Yeni Bilimsel Terimler Sözlüğü)* 1985 yılında piyasa çıkmıştır. 1987 yılında Iwanami Yayıncılık *Kojien*'in CD-ROM sürümünü çıkarmıştır ki, *Kojien* Japonya'daki en popüler tek dilli sözlüktür ve bu sayede elektronik sözlük piyasası büyük bir gelişme kaydetmiştir. 1991'de Fujitsu, Sony, Dai Nippon Basımevi ve Iwanami Yayıncılık EPWING Konsorsiyumunu kurarak birçok elektronik sözlük piyasaya sürmüştür. Sony'nin *Denshi book'u (Elektronik Kitap DD-25)* birden fazla sözlüğü tek bir diskette barındırdığı için oldukça popüler olmuştur. *Yahoo* gibi arama motorları da ücretsiz Web sözlüğü hizmeti sunarak *Dai jirin* ve *Dai jisen* gibi bilinen tek dilli sözlükleri Web üzerinden erişilebilir hale getirmişlerdir. Casio, Seiko, Sharp ve Sony gibi markalar, elektronik cep sözlükleri üreterek tek dilli Japonca sözlükleri hizmete sunmuşlardır. Bu markaların Çince karakter sözlükleri de mevcuttur.

4.2.6. Rusça Sözlükbilim Çalışmaları

Diğer Avrupa dillerinde olduğu gibi, Rusça sözlükbilim çalışmaları Ortaçağ'a dek uzanır (Karpova, 2006). 13.y.y.'da, sözlüklerin yerine kullanılan sözcük listeleri (glossaries) ya da diğer adıyla alfabetik listeler (азбуковник – azbukovniks) (Karpova, 2006) “zor” sözcüklerin yer aldığı çalışmalardır ve bu tür çalışmalarda eski Rusça yazıtlardan ve İncil'den isimlerin de kullanıldığı görülmektedir (Karpova, 2006, s. 704; Podhajecka, 2009, s. 164). Bu çalışmalar, daha sonraları 16. ve 17.y.y.'da yapılan sözlük çalışmalarına bir taban oluşturmuş ve 18.y.y.'da A. Schichkov ve A. Vostokov'un Опыт областного великорусского языка (Опыт Oblastnogo Velikorusskogo Slovara – Bölgesel Rusça

Sözlük Denemesi) önderliğinde hazırlanan sözlükler ve sözlük çalışmalarının Rus coğrafyasında gelişmesine önemli katkılar yapmıştır (Karpova, 2006; Minsafina, 2015).

18.y.y.'in sonunda Rusça konuşma diline olan ilgi artmış ve 1783'te Rus Akademisi'nin kurulmasıyla birlikte ilk büyük ve modern sözlüklerden biri olan ve altı ciltten oluşan Словарь Русской Академии (Slovar Russkoj Akademi – Rus Akademi Sözlüğü/RAS) 1789-1794 yılları arasında basılmıştır. Bu sözlüğün amacı Rusçanın farklı dil sistemlerini ortaya çıkarmak olmuştur (Karpova, 2006, 2017). Her ne kadar Rusçanın yazı sisteminde ikinci bir yazı sistemi olarak Eski Kilise Slavcası bulunsa da, 18.y.y.'in sonlarında bile Rusça konuşucuların dilinde bu ikisi dilsel olarak bir ayrımcılığa maruz kalmamış, ancak Eski Kilise Slavcasında yazılmış kitaplarda kullanılan dil, “örnek dil” ve geçen sözcükler, “doğru” sözcükler olarak kabul edilmiş ve bunun sonucunda daha çok orta ve yüksek tabakanın yazı dilinde kullanım alanı bulmuştur (Karpova, 2006). RAS 1806-1822 yılları arasında yeni alfabetik sıraya göre gözden geçirilmiş, ancak bu yeniden gözden geçirilişin yaşayan dili yansıtamadığı görülmektedir ki, Karpova (2017, s. 620) bu durumu akademinin ilk yayınladığı sözlüklerin tipik bir özelliği olarak yorumlar. 1847 yılında dört ciltten oluşan Словарь Церковно-Славянского и Русского Языка (Kilise Slavcası ve Rusça Sözlüğü) adlı yeni bir akademik sözlük projesine başlanmıştır. Bu sözlüğün en önemli özellikleri arasında dilbilgisi ve sesletim için kullanılan yeni işaretleme yönteminin kullanılması, farklı sözcük biçimlerinin ve farklı yazımların sözlükte belirtilmesi ve eşanlamlı sözcüklerin ve sözcüksel anlam çeşitlerinin gösterilmesi sayılabilir (Karpova, 2006, 2017). Sözlüğün üçüncü baskısı, 1895 yılında Словарь Академии Российской (Rus Akademi Sözlüğü, üçüncü basım) adıyla yapılmış ve editörlüğünü Y. Grot üstlenmiştir. RAS'ın üçüncü baskısı önceki basımların kurallarına uymuş ve tercih edilen uygulamaları aynı biçimde takip etmiştir.

Grot öldükten sonra, yerine ünlü sözlükbilimci A. Shakhmatov'un gelmesiyle birlikte sözlükte bazı değişiklikler görülmeye başlanmıştır. Bu değişikliklerin en başında yaşayan Rusçanın sözlüğe yansması olmuş, sözlükte yazılı ve sözlü dilin bir karışımı esas alınmıştır. Bu karışım, Shakhmatov'un kendi kuramını da yansıtmaktadır (Karpova, 2006, 2017). Bu kuram, sözlük yazarının neyin standart olup neyin olmayacağı yargısından kaçınmasını ve yalnızca var olanı kaydetmesi ve tanımlaması gerektiğini salık verir (Farina, 1995, s. 163). Shakhmatov'un bu yaklaşımı, beraberinde uygulamada bazı sorunları da getirmiştir. Bu sorunların en başında, toplanan verilerin idaresi güç büyüklüklere ulaşması ve yapılan işi yavaşlatmasıdır (Farina, 1995, s. 163). 1863 yılında yine tanınmış bir sözlükbilimci olan Vladimir Dal, *Tolkovij slovar' zhivogo velikorusskogo jazika* (Толковый словарь живого великого русского языка – Yaşayan Rusçanın Büyük Açıklayıcı Sözlüğü/YRBAS) adlı sözlüğünde '*tolkovij slovar/açıklayıcı sözlük/explanatory dictionary*' terimini kullanmıştır. Dal'ın bu sözlüğü Rusçanın sosyo-kültürel, dilsel-kültürel ve tarihi-etnik önemini göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca, sözcüklerin tüm anlamlarını tanımlaması, ağızları ve *halk dilinde* (народный язык/*narodnyi jazik*) kullanılan sözcükleri eklemesi bakımından da önemli bir özelliğe sahiptir. Dal, Rusçanın üretken bir dil olduğunu gösterebilmek için halk dilinden öğeleri kullanarak yeni sözcükler türetmeye çalışmış, yabancı dillerden alıntı yapmayı tercih etmemiştir. YRBAS, içerisinde barındırdığı bu özelliklerle, Rusça yazı dili ile sözlükte kullanılan dil arasındaki boşluğu kapamaya çalışır (Karpova, 2017). İçerisinde yer alan 200.000 sözcüğün 80.000'i daha önce hiçbir Rusça sözlükte geçmeyen sözcüklerdir. Bu özellikleri açısından hem Rusya'da hem de Rusya dışında oldukça beğeni toplamış, Rus sözlükçülüğünde yeni bir dönem açmıştır (Karpova, 2006, 2017).

4.2.6.1.Sovyet Dönemi

Rus sözlükçülüğünde “Sovyet dönemi” olarak adlandırılan dönem, Rus sözlükçülüğünün en üretken ve önemli dönemlerinden biridir ve Ushakov’un Словарь Русского языка (*Slovar Russkogo Jazika* - Rus Dili Sözlüğü/RDS) adlı sözlüğünün basımı (1935-1940) ile başladığı kabul edilir (Karpova, 2006, 2017). Bu ara dönemde, 1905 Devrimi ardından gelen Birinci Dünya Savaşı, Rus Devrimi, İç Savaş ve 1917-18 yıllarındaki yazı devrimi, sözlüklerin basımını durma noktasına getirmiş, akabinde tüm bu yaşananlar sözlüklerin basımı için ayrılan paranın azalmasına neden olmuştur (Farina, 1995, s. 163). 1920’li yılların sonuna doğru, devrimden sonra dile giren, ideolojik olarak tanımlanabilecek yeni sözcükler sözlükte yer bulmuş; devrim öncesi sözcükler ise kaybolmaya başlamıştır. Sözlüğe giren sözcüklere örnek olarak активист (aktivist), комсомолец (Genç Komünist Derneği [Komsomol] üyesi), хлебозавод (büyük/mekanize ekmek fabrikası), шефство (himaye) gibi devrim bağlamında kullanılan sözcükleri gösterebiliriz (Farina, 1995; Karpova, 2006). RDS, aynı zamanda kural koyucu bir özelliğe de sahiptir ve içerisinde köken, biçem bilgisi gibi bilgiler de yer alır. RDS’nin kendinden önceki sözlüklerden ayrılan önemli bir özelliği ise içerisinde birçok eşdizimli sözcüğün yer almasıdır. Dönemin özelliklerini yansıtan benzer birçok sözlük yayınlanmıştır. Bunların içinde en popülerleri Ozhegov’un, 1949’dan itibaren 20 baskı yapan *Slovar’ Russkogo jazika* (Словарь Русского языка -Rus Dili Sözlüğü) adlı sözlüğü olmuştur (Karpova, 2017). Аутиса, klasik Rus edebiyatından, kurmacadan ve dergilerden alıntılarla sözcüklere örnekler veren 17 ciltlik *Slovar’ sovremennogo russkogo jazika* (Словарь современного русского языка – Modern Rus Dili Sözlüğü) adlı sözlüğü 1948-1965 yılları arasında basılmıştır. Sözlükte yer alan her bir maddenin kökeninin alıntılarla desteklenmesine önem verilmiştir. Sovyet döneminde bunun haricinde 4 ciltlik *Slovar’ russkogo jazika* (Словарь русского языка–Rus Dili Sözlüğü) adında, A. P. Evgenjeva’nın 1957-1961 yılları arasında editörlüğünü yaptığı başka bir sözlük daha bulunmaktadır.

1918 ile 1962 yılları arasında Sovyetler Birliği'nde yaklaşık 9000 sözlük basılmıştır (Karpova, 2017) ve adlarından da anlaşılacağı üzere bu sözlükler birbirlerinin devamı (yeni basımlar) olarak görülürler, çünkü hepsinin adında mutlaka “Rus Akademisi” ibaresi geçer (Farina, 1995).

4.2.6.2.Perestroyka Dönemi

20.y.y.'ın son dönemlerinde ekonomik ve politik alanda ilan edilen *perestroykanın* (перестройка-Yeniden Yapılanma) başlamasıyla birlikte, başta İngilizce olmak üzere, yabancı dillerden günlük dilde kullanılan sözcükler alıntılanmaya başlamıştır (Farina, 1995; Karpova, 2006, 2017).

Daha önce sözlüklerde bulunmayan bu sözcükler, sadece yabancı dilden alınan sözcüklerle sınırlı kalmamış buna ek olarak belli bir kesim tarafından kullanılan sözcükler (jargon) de eklenmeye başlanmıştır (Karpova, 2006, s. 1249). Bu tür sözlükler sadece Ruslar arasında değil, Rusça öğrenen yabancılar arasında da oldukça popüler bir hale gelmiştir.

1980'lerin başlarında, 20 ciltten oluşması planlanan Словарь Новой Академии (*Slovar' Novom Akademii – Yeni Akademi Sözlüğü*) adlı yeni bir sözlüğün çalışmalarına başlanmıştır. Bu sözlük kendinden önce yayınlanan Akademi sözlüklerine göre oldukça farklıdır. En göze çarpan özellikleri arasında; sözlüksel öğelere bakış açısı (modern anadil konuşucusunun dilsel algılarına dönük bir sözlüksel sisteme uyması), sözcüklerin güncel kullanımlarındaki yönelimleri ve sözcük kapsamının geniş tutulması yer almaktadır (Karpova, 2006). Yine, kendinden önceki sözlüklerin aksine, dili ele alışı tarihsel bir bakış açısıyla değil, yaşayan dili kullanarak betimlemeye çalışmaktadır. Her ne kadar

Akademik sözlüklerle yeni tür sözlükler arasında bir fark bulunsa da, her iki tür sözlük de okuyucular tarafından kullanılmaya devam etmiştir (Karpova, 2017). Bu dönemde, Sklyarevskaja'nın *Tolkovyj slovar' russkogo jazyka nachala XXI veka. Jazikovije izmenenija (21.y.y.'ın Başlangıcında Rusça Açıklayıcı Sözlüğü. Dilsel Değişimler)* adlı sözlük sadece akademik dili değil, aynı zamanda gündelik hayatta kullanılan dili de içerisinde barındırmaktadır; buna ulaşabilmek için de derlemeden, argodan, yabancı dilden gelen alıntılar ve terimlerden yararlanılmıştır. Bu sözlüğün başarısından dolayı *Tolko- vyj slovar' russkogo jazyka nachala XXI veka. Aktual'naja leksika (21.y.y.'ın Başlangıcında Rusça Açıklayıcı Sözlüğü. Modern Sözcükler)* adıyla sözlüğün başka bir basımı daha yapılmıştır. Bu yeni basıma yeni sözcükler ve söz öbekleri eklenmiştir. Rusçayı yabancı dil olarak öğrenenlerin de ilgisini çekmiş ve dil öğrenenlerin ihtiyaçlarını da karşılamıştır.

Perestroyka sonrası dönem, Rus sözlükçülüğü için bir dönüm noktası olmuştur. Yeni teknolojilerin sunduğu olanaklar, sözlüksel çalışmaların daha etkin ve kapsamlı bir biçimde yapılabilmesine olanak tanımış, böylece hazırlanan sözlükler de geniş bir yelpazeye yayılmaya başlamıştır. Özel alan sözlükleri kapsamına giren bu sözlükleri şöyle sıralamak mümkündür; şairlerin ve yazarların kullandıkları dilleri kapsayan yazar sözlükleri; öbek sözlükleri, köken sözlükleri, lehçe sözlükleri; eşanlamlılar, eşsesliler, zıt anlamlılar ve eş köklüler sözlükleri; yeni sözcük (neologism) ve arkeoloji sözlükleri; yabancı sözcüklerin ve ifadelerin sözlükleri; kısaltma sözlükleri; ad sözlükleri (onomasticons); tersine sözlükler; dilbilgisi sözlükleri; eşdizim ve sözcük yapımı sözlükleri ve bunun gibi birçok sözlük (Karpova, 2017).

Rusça sözlüklerin kuramsal artalanlarına bakıldığında, 20.y.y.'ın ortalarıyla birlikte Scerba'nın geliştirdiği kuram göze çarpmaktadır. Scerba (1940), üç temel başlık altında kuramını geliştirmiştir; bunlar sözlük tipolojileri, sözlük maddesi için anlambilimsel analiz ilkeleri ve gömülü anlamsal birimler olarak sıralanabilir. Bu çerçevede Scerba

sözlük tipolojisini altı başlık altında toplamıştır (bkz. 3.6.1. Scerba'nın (1940) Tipolojisi). Scerba sadece dil normlarını belirlemekle kalmamış, aynı zamanda biçimsel ölçütleri belirlemiş ve farklı fikirleri tanıtmıştır; iki farklı biçimde kurulabilen sözcüksel ilişki gibi. Bu iki farklı ilişki, tek bir sözcük içerisinde sözcük sözcüğe ilişki ve anlam anlama ilişki olarak nitelenebilir. Scerba'ya göre bir sözlük içerisinde yer alan bilgi, sözcükbilimin ve sözlükbilimin birleşiminden oluşmakta, bir tarafta kuramsal çalışmaların bir nevi özeti bulunurken, diğer tarafta da bu kuramsal araştırmaya temel oluşturacak kaynaklar bir arada bulunmaktadır (Karpova, 2006).

Önemli çalışmalarıyla tanınan diğer bir Rus dilbilimci, V. Vinogradov'dur. Vinogradov'un araştırmaları Rusça sözlüklerin eleştirel analizleri üzerine yoğunlaşmıştır. Kuramsal sözcükbilim ve sözlükbilimdeki sorunları keşfedip bunları formüle etmiştir. Özellikle öbekbilim (*phraseology*) kuramı üzerine yaptığı çalışmalar, bu alanın gelişmesinde ve özerk bir dilbilim alanı olarak kabul edilmesinde büyük katkısı olmuştur. Bu çalışmalar sonucunda, sözcüksel anlamın yapısını anlambilim ve dilbilgisinin karmaşık bir bileşimi olarak ele almıştır. Vinogradov'un çalışmaları kendisinden sonra gelen dilbilimcilerin çalışmalarını da etkilemiş ve sözcüksel anlamı 'bir dilin dilbilgisi kurallarına göre biçimlenmiş olgu' olarak görmelerine neden olmuştur (Karpova, 2006, s. 708). Bu genel tanım, doğrudan sözlüksel çalışmalardan türetilmiş, beraberinde tartışmalara da neden olmuştur. Bu tanım, bir sözcüğün, bir anlamının bir diğer anlamla sürekli birleşmesi sonucunda kendini gösterir, bu nedenle, bir sözcüğün kaç anlamı olacağı ve tanımlarının doğrulukları konusunda tartışmalara yol açmıştır. Vinogradov'un ortaya koyduğu sav, aslında gerçekte ilintili sözcüksel anlam ile sözcüksel sistemle ilintili sözcüksel anlamın farklı olduğudur. Bu gözlem sözcükbilim ve kavrambilim alanında varılan en önemli sonuçlardan birine götürmektedir; anlam homojen değildir. Farklı türden sözcüksel anlam yapılarında niteliksel farklılıklar bulunmaktadır.

Rus sözlükçülüğünde karşımıza çıkan bir tür olarak, Açıklayıcı Birleşimsel Sözlük (ABS), Mel'cuk'un tek dilli, anlamsal eşdizimli sözlükçeye dayalı yeni tip bir sözlük projesi sonucunda başlamıştır. Bu sözlüğün en temel özelliği, anlam-metin modeline dayanmasıdır. Açıklayıcı Birleşimsel Sözlük (ABS), doğal bir dilin anlam-metin dilbilimsel modelinin bir parçası olarak tasarlanmış tek dilli bir sözlüktür (Fontenelle, 2008; Mel'cuk, 2006; Pearson, 1998). Bu sözlükte amaç, belirli bir dilin sözlükçesinin (*lexicon*) tam bir kaydını sağlamaktır (Frawley, 1988). Bu nedenle, ayrı maddebaşları halinde, o dilin tüm sözlükbirimlerini (*lexeme*) ve öbekbirimlerini (*phraseme*) açıklar ve tanımlar. ABS'de her bir madde;

- (1) o sözlükbirimin anlamsal aktörlerini gösteren bir tanım içerir (örneğin, vermek maddesinin tanımında şöyle bir tümce yer alır, "X, Y'yi Z'ye verir". Burada üç aktörden bahsedilir, X veren kişiyi, Y verilen şeyi ve Z ise verilen kişiyi ifade eder),
- (2) sözcüksel eşdizimlilik ile ilgili eksiksiz bilgi içerir (örneğin, kahvaltılık maddesinin eşdizimsel eyleminin etmek olduğu bilgisi yer alır. Böylece sözlük kullanıcısı "öğle yemeği yemek", "akşam yemeği yemek"ten yola çıkarak "*kahvaltılık yemek" hatasına düşmez ve "kahvaltılık etmek" der),
- (3) kapsamlı bir dizi örnek içerir.

ABS üretici (aktif) bir sözlüktür; yabancı bir öğrenci veya otomat (makine) için dilin kusursuz biçimde oluşturulmuş bir örneğini ve dilin üretilebilmesi için gereken tüm bilgileri sağlamayı amaçlamaktadır. Doğal bir dilin tüm sözlerini ve birleşik ifadelerini, sözlükçesini (*lexicon*), yazıya dökmek demek oldukça geniş çaplı bir ansiklopedinin yazılmaya çalışılması demektir. Böyle bir çalışma henüz yapılmamış; ancak hâlihazırda yayınlanan Rusça ve Fransızca için hazırlanmış ABS'ler bulunmaktadır. Her ne kadar bu

tür denemeler olsa da, bu yayınlar o dillerin sözcük dağarcığının yüzde birinden daha azını açıklamaktadırlar.

4.2.7. Almanca Sözlükbilim Çalışmaları

Almanca çok eski dönemlerden beri hem bir bilim dili olmuş hem de kültürel bir dil olma özelliğini bünyesinde barındırmıştır. Hint-Avrupa dil ailesine mensup olan Almanca, sadece Almanya, Avusturya ve İsviçre'nin bazı bölgelerinde değil, aynı zamanda Lihtenştayn, Lüksemburg, Doğu Belçika, Güney Tirol ve Alsas-Loren bölgelerinde de azınlık dili olarak konuşulmaktadır. Bunun yanı sıra, Almanca, Avrupa kıtasında en çok konuşucusu olan dildir.

Alman sözlükbiliminin tarihi hakkında kapsamlı bilgilere şu kaynaklardan ulaşılabilir (Grubmüller, 1990; Hass-Zumkehr, 2001; Henne, 2001; Kühn ve Püschel, 1990a, 1990b; Schaefer, 1987; Stötzel, 1970; Szlek, 1999; H. E. Wiegand, 1990).

4.2.7.1. Almanca sözlüklerin kısa tarihçesi

Almanca sözlükbilim çalışmalarının başlangıcı Ortaçağın başları olarak gösterilebilir. Bu döneme ait en iyi bilinen örnek ise, sözcüklerin konusal gruplar içerisinde verildiği Latince-(Eski Yüksek) Almanca sözlükçe (glossary) olan *Vocabularius Sancti Galli*'dir (y. 790). 14. y.y.'a kadar, sözlükçe ve sözcük listelerinin hazırlanmasındaki temel neden, Latineden çeviri yapma ihtiyacı ve çeviri sırasında hızlı bir biçimde sözcükleri bulabilmek için onları alfabetik sıraya göre düzenlenmektir. 14.y.y.'ın sonlarında, F. Closener tarafından hazırlanan *Vocabularium seu nomenclator* gibi (Orta Yüksek)

Almanca-Latince sözlükçeler (glossary) görülmektedir. Bu sözlükçeler, hem Almancadan Latinceye, hem de Latineden Almancaya yapılan çevirilerde kolaylık sağlamıştır (Klosa, 2017). 16. y.y.'da, Almanca ve Latinceye ek olarak, Yunanca ya da diğer dillerde de çok dilli sözlükçeler yayınlanmıştır. Buna örnek olarak, N. Frischlin (1591) tarafından hazırlanan *Nomenclator Trilingvis, Graecolatinogermanicus* gösterilebilir. 16.y.y.'ın ikinci yarısından bu yana, tek dilli Almanca sözlükler, Almancayı belgelemek amacıyla oluşturulmuştur. Buna örnek olarak, S. Roth (1571) tarafından hazırlanan *Ein Teutscher Dictionarius – Bir Almanca Sözlük* gösterilebilir. Yine bu dönemde eşanlamlılar ya da atasözleri sözlükleri de yayınlanmıştır. Tüm bu sözlük çalışmaları boyunca, *Wörterbuch* (sözlük) teriminin ilk olarak on yedinci yüzyılın başlarında kullanılmaya başlandığı görülmektedir (Klosa, 2017).

17. ve 18. y.y.'da kapsamlı bir sözlükte, sözcüğün anlamının ve kullanımının ölçünleştirilmesi düşüncesi ve özel alan (specialized) sözlüklerinde sesletim ve yazımın düzgülenmesi (codification), Alman sözlükbiliminin gelişiminde önemli bir yer tutmaktadır. K. Stieler'in hazırladığı *Der Teutschen Sprache Stammbaum und Fortwachs oder Teutscher Sprachschatz – Alman Dili: Kaynak ve Geliştirme ya da Alman Söz Haznesi* (1691) etimolojik, dilbilgisel, anlamsal ve kullanımsal bilgilerinin verildiği yaklaşık 60.000 maddebaşı içeren bir sözlüktür ve bu özellikleriyle dönemin iyi bir temsilcisi olur. Bu sözlükte ayrıca kullanım ile ilgili notlar ve bu notlara eşlik eden örnekler de yer alır (Klosa, 2017). Reichmann (1990), Stieler'ın bu sözlük için maddebaşılaştırma (lemmatization) ve maddebaşlarının tanımlanması için oluşturduğu ilkeleri, sözlük yazma ölçütlerine ulaşmada kaydedilen ilk denemeler olarak kabul edildiğini aktarır. J. C. Adelung'un *Versuch eines Vollständigen Grammatisch-Kritischen Wörterbuchs der Hochdeutschen Mundart – Yüksek Almancanın Gramer-Kritik Sözlüğüne Yönelik Deneme*, 55.000'den fazla maddebaşıyla (1774-1786), Yukarı Saksonya'daki eğitilmiş konuşucuların konuştuğu dile uyacak biçimde Almancayı

ölçünleştirme çabasını güder. Böylece, Adelung'un eşzamanlı sözlüğü, ölçünlü dilin üretilmesi amacıyla hazırlanan ilk Almanca sözlüklerden biridir. Bu durum, Almancanın, Latince ve Yunanca ile aynı önemi taşıdığını göstermesi açısından önemlidir. On dokuzuncu yüzyılın ortalarında, etimoloji ve filolojiye artan ilgi, Jacob ve Wilhelm Grimm kardeşlerin tarihsel filoloji ilkelerini izleyen ve ilk elden bilgilere dayanan *Deutsches Wörterbuch – Almanca Sözlük* (1. cilt Leipzig 1854) adlı eseri hazırlamasına neden olmuştur. Bu sözlük, “iyi/doğru” dili tanımlamayı amaçladığı için, birçok edebi yazardan alıntılar yapılmıştır.

300.000'den fazla maddeyi kapsayan *Deutsches Wörterbuch* üzerine yapılan çalışmalar yüz yıldan beri sürmektedir; bunlar arasında 1945'ten beri Berlin'de çalışmalarını sürdüren Berlin-Brandenburg Bilimler Akademisi⁸ ve Göttingen'deki Akademie der Wissenschaften zu Göttingen – Göttingen Bilimler Akademisi⁹ yer almaktadır. *Deutsches Wörterbuch*'un ilk baskısı, *Trierer Wörterbuchnetz*'de¹⁰ dijital hale getirilmiş ve çevrimiçi olarak sunulmaktadır. Ayrıca A-Be ve D-F harflerinin gözden geçirilmiş baskısı, yedi cilt olarak yayınlanmış ve B ve C harfleri de 2015 tarihi itibarıyla düzenlenme aşamasındadır. Almancanın bir başka iyi bilinen genel ve tarihsel sözlüğü ise Hermann Paul tarafından hazırlanan *Deutsches Wörterbuch*'dur (1. baskı 1897) ve Açık Kütüphane'de e-kitap¹¹ olarak sunulmaktadır (10. Baskısı, 2002, ayrıca kapsamlı arama seçeneklerine sahip CD-ROM olarak da yayınlanmıştır). Maddeler, anlamsal ve etimolojik ilişkileri göstermek için çapraz referanslar içerir (Haubrichs, 2013).

19.y.y.'ın ikinci yarısında, Almanca ilk dönem sözlükleri ve ilk lehçe sözlükleri yayınlanmıştır. 1880'de, K. Duden *Vollständiges Orthographisches Wörterbuch der*

---

⁸ <http://www.bbaw.de/forschung/dwb>

⁹ <http://www.uni-goettingen.de/de/118878.html>

¹⁰ http://woerterbuchnetz.de/cgi-bin/WBNetz/wbgui_py?sigle=DWB

¹¹ https://openlibrary.org/books/OL14003791M/Deutsches_W%C3%B6rterbuch

deutschen Sprache'yi (Almanca'nın Çok Yönlü Yazım Sözlüğü) yayınladı (1. baskı, Leipzig). Bu sözlük, 2013 yılında 26. baskısını yapmıştır (*Duden: Die Rechtschreibung – Duden: Yazım*, 2013). Almanca imlanın resmi bir kurul tarafından düzenlenmeye başladığı 1996 yılına kadar, bu sözlük resmi bir yazım kılavuzu görevini de üstlenmiştir. *Duden: Die Rechtschreibung* ve *Deutsches Wörterbuch*, bugün en çok bilinen Almanca sözlükler arasında yer alır ve *Deutsches Wörterbuch* birçok kişi tarafından Almanca'nın ulusal sözlüğü olarak kabul görmektedir.

1850 ile 1900 yılları arasında başlayan birçok çok ciltli sözlük projesi yirminci yüzyılın ilk yarısında hala düzenlenme süreci devam ettiği için, filolojik ilkelere dayanan yeni bir Almanca sözlük yayımlanmamıştır. Çağdaş Almanca'nın ilk eş zamanlı (synchronic) sözlüğü olan ve 1952-1977 yıllarında Doğu Almanya'da R. Klappenbach ve W. Steinitz tarafından hazırlanan *Çağdaş Alman Dili Sözlüğü (ÇADS) – Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache*'dir. Maddelerin anlamı ve kullanımı tarihsel gelişimlerine başvurulmadan açıklanmaktadır. ÇADS'in iki ciltlik bir baskısı olan *Handwörterbuch der deutschen Gegenwartssprache – Çağdaş Almanca Güncel Sözlük (ÇAGS)*, dönemin Doğu Almanya'sında kullanılan resmi dili temel alarak G. Kempcke ve diğ. (1984) tarafından basılmıştır.

Batı Almanya'da, güncel ölçünlü Almanca'nın kaydını tutabilmek için *Duden – Das große Wörterbuch der deutschen Sprache – Duden - Alman Dilinin Büyük Sözlüğü*'nin yapılan ilk baskısı altı cilt olarak (1976–1982; 8 ciltlik 2. baskısı 1993-1995, 10 ciltlik 3. Baskısı 1999) yayınlandı. Bu sözlük, ölçünlü güncel Almanca'nın yanı sıra özel alan sözcükleri ve ölçünlü olmayan dildeki kullanımları da kapsamaktadır. Tek ciltlik bir baskısı da mevcuttur: *Duden - Deutsches Universalwörterbuch – Duden - Almanca Evrensel Sözlük* (1. baskı 1993) (7. baskı 2011). *Brockhaus-Wahrig. Deutsches Wörterbuch – Brockhaus-Wahrig. Almanca Sözlük* (Wahrig ve diğ., 1980) adlı altı ciltlik sözlük, teknik ve bilimsel

sözcüklere özel olarak eğildiği bir içeriğe sahiptir, ancak kaynaklardan yeterli alıntı yapmaması nedeniyle çokça eleştirilmiş, buna rağmen yeniden bir düzeltmeye gidilmemiştir. Tek ciltlik *Brockhaus Wahrig Deutsches Wörterbuch*, 1966'da (ed. G. Wahrig) yayınlanmış ve daha başarılı olmuştur (9. Baskı, 2012, ed. R. Wahrig-Burfeind). Tek dilli bir genel sözlük olsa da, ikinci dil olarak Almanca öğrenenler arasında oldukça popülerdir ve yaygın olarak kullanılır. Bu sözlüklerin tümü, sözcüklerin anlamlarını etimolojik olarak düzenledikleri ve anlamları bu sırayla verdikleri için tarihsel ilkeleri temel alarak hazırlandıkları söylenebilir. Yirminci yüzyılın sonlarında Almanca sözlükbiliminde, öğrenici sözlüklerinin yaygınlaşmaya başlamasıyla birlikte, bazı sözlükler, sözcüklerin anlamlarını sıklık veya belirginliğe (*saliance*) göre düzenlemeye başlamışlardır.

1990'lardan başlayarak, Almanca elektronik sözlükler ilk olarak CD-ROM'da ve sonrasında da çevrimiçi olarak yayınlanmaya başlamıştır. Çağdaş Almancanın çevrimiçi sözlükleri arasında şu sözlükleri sayabiliriz; ayda beş milyondan fazla ziyaretçisi bulunan *Duden Çevrimiçi Sözlüğü*¹² (Duden'in başka basılı sözlüklerinde yer alan verilerden ve Duden derleminden elde edilmiş frekans ve eşdizimlilik gibi verilerin otomatik olarak derlenmesiyle oluşturulmuştur) (Rautmann, 2014), Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften (Berlin Branderburg Bilimler Akademisi) tarafından geliştirilen ve barındırılan *Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache (DWDS)*¹³ (sayısallaştırılmış etimolojik sözlükler de dâhil olmak üzere farklı kaynaklar, GermaNet'ten¹⁴ dizisel (paradigmatic) ilişkiler, sözcük profilleri ve farklı derlemlerden elde edinilen Bağlam İçi Anahtar Sözcük (BIAS/KWIC) dizinleriyle birlikte sayısallaştırılmış ÇADS'ı temel alan ve halen devam eden bir projedir) ve Mannheim'daki *Institut für Deutsche Sprache*'de

---

¹² <http://www.duden.de/woerterbuch>

¹³ <http://www.dwds.de>

¹⁴ <http://www.sfs.uni-tuebingen.de/GermaNet/index.shtml>

(Alman Dili Enstitüsü) geliştirilen ve barındırılan *elexiko*¹⁵ – *ein Online-Wörterbuch zum Gegenwartsdeutschen (elexiko - çağdaş Almanca bir çevrimiçi sözlük)* (modüller halinde yayınlanan ve halen devam eden projedir, otomatik olarak derlenmiş bilgilerden elde edilen maddeler, bazı bölümlerde sözcüğün anlamı ve kullanımını üzerine kapsamlı bilgiler veren, verileri yenilikçi bir bakış açısıyla sunan bir sözlüktür).

4.2.7.2. Alman sözlükbiliminde güncel konular

Alman sözlükbiliminin başlangıcından itibaren, maddebaşları ya alfabetik olarak ya da konu başlıklarına göre sıralanmış ve her zaman çekimsiz biçimde verilmiştir. 17.y.y.'da ilk sözlüklerde iç içe geçmiş maddebaşları bulunmaktaydı, bu maddelerin içerisinde çekimsiz olan kök biçiminin altında türemiş sözcükler ve bileşikler yer almaktaydı. Yine de birçok Almanca sözlüğün maddebaşına göre alfabetik bir sıra düzeni izlediği görülmektedir. O zamandan beri Almanca basılı sözlüklerde, bu maddebaşılama (*lemmatization*) veya sıralama ilkeleri pek sorgulanmamıştır. Büyük derlemelerin ve elektronik yayınların ortaya çıkmasıyla birlikte, bu konunun yeniden ele alınması bir gereklilik halini almıştır. Derlem verileri göstermektedir ki, çekimsiz biçimler her zaman en sık görünüm sağlayan biçimler değildir. Modern derlem tabanlı Alman sözlükbiliminde, maddebaşılama en sık görünüm sağlayan sözcük biçimleri yerine, sıklıklarına bakılmaksızın çekimsiz taban yapıları kullanılmaktadır. Bu durumun, Almanca'nın sözlükbilimsel geleneğinin çok eski olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir.

Bununla birlikte, elektronik sözlüklerde, bir sözcükle ilgili bilgi ararken sadece çekimsiz sözcük biçimi için değil, herhangi bir biçimde bulunan bir sözcüğün aranması da

---

¹⁵<http://www.elexiko.de>

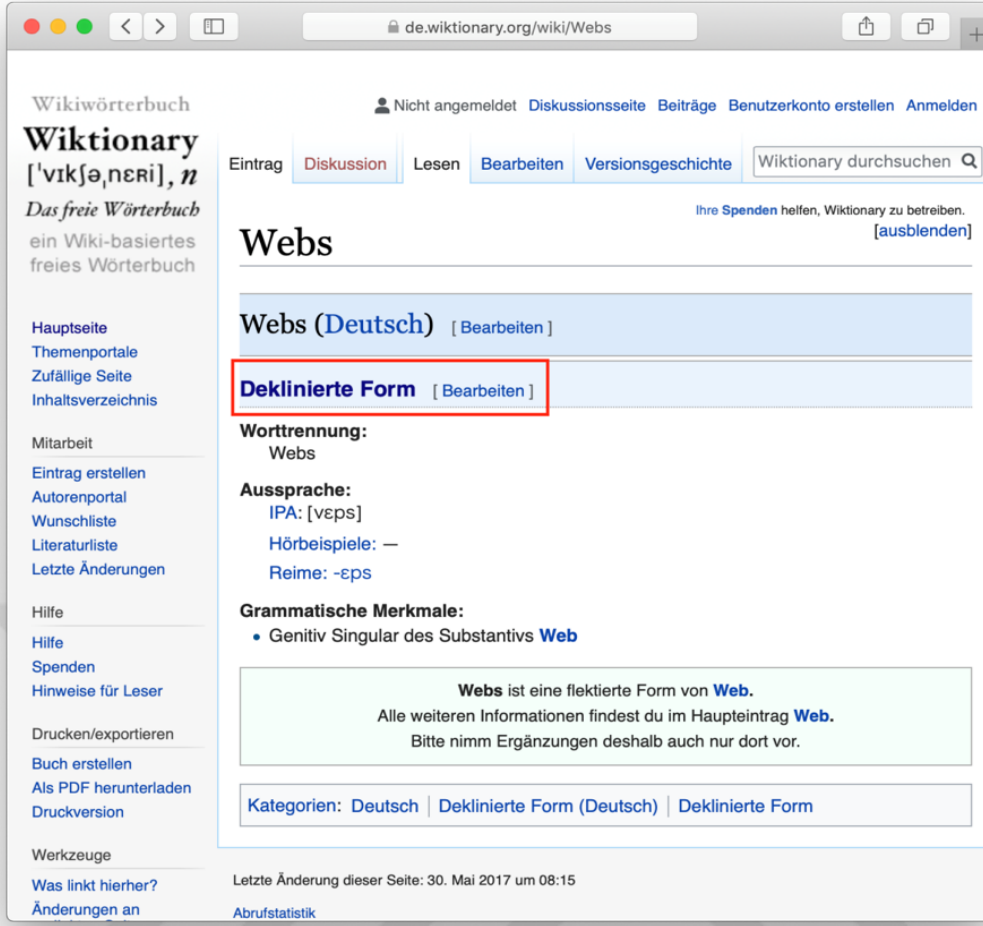
olanaklıdır. Arka planda çalışan bir maddebaşılama aracı (*lemmatization tool*), kullanıcıyı doğru maddebaşına yönlendirmek üzere tasarlanmıştır. Örneğin, Canoo.net'de¹⁶ bu ilke uygulanmaktadır, ancak çoğu Almanca elektronik sözlüğünde (*lexiko* da dâhil) durum, bunun aksidir. Buradaki süreçte, maddebaşılama aracı (*lemmatizer*) derlemeden maddebaşı olabileceğini tahmin ettiği adaylardan oluşan bir liste çıkarır ve sonrasında bu liste elle kontrol edilir, ancak maddebaşılama aracı, sözlüğün kullanıcı arayüzüne uygulanmamış, sadece sözlüğün geliştirilmesi aşamasında kullanılmıştır. *Canoo.net*, aranan sözcüklerle ilgili yazım bilgisi, dilbilgisi ve sözdizimsel davranış, ilgili terimler ve sözcük oluşumu hakkında bilgi verir. Bu kadar kapsamlı bir çevrimiçi dil hizmeti oluşturmak için, sözlüksel verilerin otomatik olarak derlenmesi ve bu verilerin bir araya getirilerek tamamlanması yoluna gidilmiştir.

Kullanıcıların ilgili başlıkları bulmasına yardımcı olacak alternatif bir çözüm ise, Wiktionary - Das freie Wörterbuch'da¹⁷ olduğu gibi, çekimli biçimler için ayrı maddelerin oluşturulmasıdır. “Deklinierte Form” [çekimli biçim] adı verilen maddeler bulunur ve bu madde ilintili olan maddeye bağlanır (bkz. Şekil 9). Birçok Almanca basılı sözlükte, alfabetik olarak yeri, başsözcükten çok uzakta ise çekimli biçimlerle uygun başsözcüğe gönderme yapılır.

---

¹⁶ <http://www.canoo.net/>

¹⁷ <http://de.wiktionary.org/wiki/Wiktionary:Hauptseite>

Şekil 9 Wiktionary – Das freie Wörterbuch'ta Webs maddesi

Elektronik sözlüklerde, tüm başlıkların bir liste biçiminde gösterilmesi zorunlu değildir, birçok Alman e-sözlük alfabetik bir başşözcük listesine sahiptir. Bir kök, sözcüğün tüm türetimlerini ve bileşiklerini üretip sözlükte bunu sunmak için son yıllarda morfolojik araçlar kullanılmaktadır, bu duruma örnek olarak elexiko gösterilebilir (Ulsamer, 2013) (bkz. Şekil 10).

www.owid.de/service/ewbp/get/57839?module=elex

OWID INSTITUT FÜR DEUTSCHE SPRACHE

Suchen Erweiterte Suchen

Stichworte filtern || A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V W X Y Z * || gehe zu: ▶

1557 - 1581 (2146) ▲▼

Commedia
Commis
Committee
commodo
Commonwealth
Communiqué
Compagnie
Compagnon
Compartment
Compiler
Composer
Comptoir
Computer
Computerabsturz
Computerabteilung
Computeraffäre
Computeraktie
Computeranalyse
Computeranimation
computeranimiert
Computeranlage
Computeranschluss
Computeranwender

Computer
Wortbildungsprodukte

zur Übersichtsseite

Komposita **Derivate** Andere Wortbildungsprodukte

Nomen
mit Präfix/Konfix
alphabetisch ▲ Häufigkeit

Biocomputer	8
Minicomputer	249
Supercomputer	685

Adjektive
alphabetisch ▲ Häufigkeit

computermäßig	77
---------------	----

Verben
alphabetisch ▲ Häufigkeit

computerisieren	10
computern	31

Informationen zu Wortbildungsprodukten

elexiko

OWID

- elexiko
  - Startseite
  - Wortartikel**
  - Projekt
  - Benutzungshinweise
  - Glossar
  - Erweiterte Suche
- Paronymwörterbuch
- Sprichwörterbuch
- Kommunikationsverben
- Verlaufsformen
- Fremdwörterbuch
- Neologismenwörterbuch
- Schulddiskurs 1945-55
- Protestdiskurs 1967/68
- Schlüsselwörter 1989/90
- OBELEX^{meta}
- OBELEX^{dict}
- Korpussuche
- OWID plus

Şekil 10 "Computer" sözcüğünü tüm türetimleri (<http://www.elexiko.de>)

Almanca sözlüklerin çoğu, madde tanımlarının verilmesinde resim ya da ansiklopedik bilgiyi sistemik bir biçimde kullanmazlar. Alman sözlükbiliminde, ne resimli sözlük ne de ansiklopedik sözlük geleneği bulunmamaktadır (Klosa, 2017). *PONS Bildwörterbuch*¹⁸ ['PONS Resimli Sözlük'] web tabanlı ve veriye erişimi adbilimsel olarak yapan bir sözlüktür. *Duden - Das Bildwörterbuch* – Duden Resimli Sözlük (6. baskı 2005) en çok bilinen Almanca resimli sözlüktür. Bazı elektronik sözlükler, çevrimiçi *Duden* ve *elexiko* gibi, resimlerle sunulan tanımları açıklayıcı yorumlarla birleştirerek yeni madde tanımlamasında, yeni olasılıklar denemeye çalışmışlardır. Kemmer'in (2014), sözlüklerde açıklayıcı yorumlar ve resimlerin kullanımı üzerine yaptığı çalışması, uygulamada nasıl sonuçlar elde edildiğini göstermesi açısından önemlidir. *Elexiko*'da, ansiklopedik bilgi ve derlemden yapılan alıntılar açıklayıcı

¹⁸ <http://bildwoerterbuch.pons.com>

yorumlara ek olarak gerekli olduğunda ya da mümkün olan yerlerde verilir. Bu sözlük, aynı zamanda tanımlar için tam cümleler kullanan tek sözlüktür, oysaki, basılı sözlükler (alan kısıtlamalarından dolayı) ve çevrimiçi sözlükler (eşanlamları ve/veya kısa açıklayıcı ifadeleri listeleyerek) hala klasik tanım geleneklerini kullanırlar. Almanca öğrenici sözlükleri madde tanımlamalarında sınırlı, kontrollü bir tanımlayıcı sözcük haznesi (*controlled defining vocabulary*) kullanmaktadır.

Büyük elektronik derlemlerin yaygınlaşmasıyla birlikte, çağdaş Alman sözlükbilimi, basılı ve elektronik sözlüklerde, eşdizim ve deyişbilimle ilgili sunulan bilgiler konusunda olumlu gelişmeler kaydetmiştir. Modern sözlüklerde verilen eşdizimler, derlem verisinde sıkça geçenlerden oluşur ve tüm anlamsal yönleri kapsayacak biçimde seçilirler. Otomatik olarak çıkarılan eşdizimler, bazen sözcük bulutlarıyla (*word cloud*) da gösterilir. Deyişbilim çalışmaları, sadece modern deyişbilim sözlüklerinde değil genel sözlük maddelerinde de önemli bir rol oynar. Almanca sözlükler deyişbilimi çoğunlukla tüm deyişleri maddebaşılama yapmak yerine, tek bir başsözcük bakış açısından tanımlamaktadır. Çevrimiçi *Duden*, ‘*bis auf weiteres (ikinci bir duyuruya kadar)*’ ve ‘*im Folgenden (aşağıdaki)*’ gibi maddeleri içeriğine almaya başladığı görülmektedir, çünkü kullanıcılar bu deyişleri sıkça aramaktadırlar ve bunları *wieter* ve *folgen* başlıkları altında bulamamaktadırlar (Rautmann, 2014, ss. 58-62).

4.2.8. İngilizce Sözlükbilim Çalışmaları

1980’ler ve 1990’larda, İngiltere’de yeni sözlüklerin üretilmesinde, Fransa ve Almanya’ya kıyasla büyük artış gözlemlenmektedir (Hausmann, 1985b; Stein, 1979). Bu durum sadece yayınlanan yeni sözlüklerin sayısıyla değil, aynı zamanda çeşitliliği ve kalitesi açısından da dikkat çekicidir. Elbette ki, İngilizce söz konusu olduğunda, bu büyümenin,

uluslararası iletişim dili olarak kullanılmasıyla (Benson, Benson ve Ilson, 1986) doğrudan ilgilidir ve bununla paralel olarak da genişleyen yurtdışı pazarı, sözlüklerin sayısının ve çeşidinin artmasında önemli bir etken olmuştur (Cowie, 1981). 1970'lerden başlayarak gözlenen sözlük satın alma artışları, kısmen de olsa sözlüklerin sağlamlıkları ve dil öğrenimindeki otoritesinden kaynaklanmaktadır (Hausmann 1985).

Oysaki, bu artışın yaşandığı yıllara gelene dek, İngilizce sözlükler oldukça yavaş ve bir o kadar düzensiz bir biçimde evrimleşmiştir diyebiliriz. Zirâ, 1750'den önce, henüz Johnson'ın *İngilizce Sözlüğün Planı* (Johnson, 1747) yayınlanmamışken, sözlükbilimsel uygulama için kuramsal bir temel bulunmamaktaydı ve bu dönemde sözlüklerde intihal, olağan ve neredeyse kabul gören bir uygulama halini almıştı (Starnes ve Noyes, 1991).

Günümüzün ayrıntılı İngilizce sözlükleri, yavaş yavaş gelişti, aşamalar geçirerek evrildi. İngiltere'nin Normanlar tarafından fethinden önce (7-8.y.y.), sözlük çalışmaları sadece dini topluluklarca Latince el yazmalara eklenen, Latince zor sözcüklerin açıklamalarından ibarettir. Bu açıklamalar, önce daha basit bir Latince kullanılarak, ardından da günlük dil kullanılarak yapılmıştır. Yine Fetih öncesi dönemde, bir sonraki aşama ise, zor sözcükleri ve onların İngilizce eşdeğerlerinin bir listesini yazmaktı. Bu sözcük listeleri (*glossary*, Lat. *glossarium*) günümüzün modern çift dilli sözlüklerinin öncüleri ve ilkel biçimleridir. Ayrıca, belli bir alanda kullanılan sözcüklerin yer aldığı özel listeler de ortaya çıkmıştır (örneğin, tıbbi terim listeleri). Tüm bunlarla birlikte, derlenen listeler *vocabularium* (sözcük listesi) adı verilen daha büyük listeleri oluşturdu. Belli bir alanda kullanılan sözcükleri bu biçimde sınıflandırma, teknik sözlüğün öncüsü olmuştur (Osselton, 1983). Bu listelerdeki Latince sözcükler ve bunların İngilizcedeki karşılıkları gerek genel dildeki sözcükler gerekse belli bir alanda kullanılan sözcükler, hem öğretmenlerin hem de akademisyenlerin uygulamadaki ihtiyaçlarını karşılamıştır. Bu listelerin sağladığı fayda daha sonra aynı harfle başlayan tüm sözcüklerin bir araya

getirilmesiyle daha kolay kullanılır hale getirilmiştir (ilk harf sırasına göre). Bu daha sonra *Aa-* ile başlayan A-sözcükleri, ardından *Ab-*, ve sonra *Az-* ile başlayan sözcükleri (ikinci harf sırasına göre) listeye alarak bir aşama daha ileriye götürülmüştür. Avrupa kütüphanelerinde korunan 8. ve 9.y.y.'ın, dört eski İngilizce sözlüğü, standartlaştırılmış sıradan alfabetik düzenlemeye zamanında öncülük edecek bir süreç olan sırasız listelerden, ikinci harfin sırasına göre düzenlenen listelere kadar yaşanan gelişmeyi yansıtmaktadır (Meyer, 1979). Fetih öncesi sözlükler aynı zamanda, Eski İngilizcenin sözlük dili olarak artan kullanımını da yansıtmaktadır; kullanılan dil 10. ve 11.y.y.'da tamamen Latince-İngilizcedir.

Bu eserlerin asıl amacı, elbette Latincenin izahıdır, daha fazlası değil. Okuyucuların yazma becerilerine katkı sağlayacak bir sözlük için üç yüz yıldan uzun bir süre daha geçmesi gerekecektir. Böylesi bir sözlük, ilk olarak 1440'da el yazması olarak ortaya çıkan ve 1499'da basılan, Dilbilgisi uzmanı Geoffrey'in, *Promptorium Parvulorum, sive Clericorum* (Çocuklar ve Din Adamları için Sözcük Deposu) adlı eseridir ve yaklaşık 12.000 sözcük ve bunların Latince eşdeğerlerini içermektedir (Starnes ve Noyes, 1991). *Promptorium* başlığı, 15. ve 16.y.y. sözlük derleyicileri tarafından kullanılan çeşitli başlıklarından biridir (diğer ilginç örnekler arasında *Ortus Vocabulorum* 'Sözcük Bahçesi' ve *Alvearie* 'Arıkovanı' yer almaktadır) ve "sözlük" teriminin henüz benimsenmediğini göstermesi bakımından da önemlidir. *Dictionarius* sözcüğü (tam anlamıyla, birçok deyişin (*dictiones*) bir araya getirildiği derleme) ilk defa bir Latince sözcük listesi için 1225 yılında kullanılmasına karşın, notların derlendiği bir yapıtta kullanımı ilk kez Sir Thomas Elyot'un 1538 tarihli Latince-İngilizce olan *Dictionary* (*Sözlük*) adlı eserinde olmuştur. Bu zaman dilimi içinde, iki dilli yayınlardan da açıkça anlaşılacağı gibi, tek dilli sözlüğün doğuşuna da sebep olacak çalışma yöntemlerinin ortaya çıkmasıdır. Örneğin, 1552 tarihli *Abecedarium Anglico-Latinum*'da Richard Howlet (veya Huloet) var olan bir Latince-İngilizce sözlüğün maddelerini tersine

çevirmiş ve yeniden düzenleyerek, İngilizce sözcüklerin sırasına uygun biçimde listelemiştir (Osselton, 1983; Stein, 2006) ve sözcükleri İngilizceyi temel alarak listeleyen üçüncü sözlük olmuştur (ilki *Promptorium Parvulorum, sive Clericorum* ve ikincisi de hiç basımı olmayan, sadece 1483 tarihli bir el yazması bulunan *Catholicon Anglicum*'dur) (Stein, 2006). Ayrıca, maddelerin alfabetik olarak listelenmediği eserler için de “sözlük” teriminin kullanıldığını görmekteyiz. Örneğin, 16.y.y.’in en popüler İngilizce-Latince sözlüğü olan 1553 tarihli John Withals’ın “*Shorte Dictionarie for Yonge Begynners*” adlı bir sözlüğü, konu başlıklarına göre bir düzenlemeye sahiptir (Stein, 1986).

Latince, tüm bu sözlüklerde, “kaynak” ya da “hedef” dil olarak yer almıştır. Latincenin uluslararası iletişimin başlıca iletişim aracı olarak kullanımı son bulduğunda ancak İngilizce için çift dilli sözlüklerin üretilmesi mümkün olmuştur. Bu anlamda, ilk önemli adım, XII. Louis'nin eşi Mary Tudor'a öğretmenlik yapan John Palsgrave tarafından atılmıştır. Palsgrave, Mary Tudor için 1530'da İngilizce-Fransızca *Lesclarcissement de la Langue Françoise*'u derlemiştir. Bu eser, telaffuz ve dilbilgisinin yanı sıra sözcük bilgisi de içermekte ve hem Fransızca hem de İngilizce için, modern anlamda yabancı bir dil için derlenmiş en eski sözlüktür (Stein, 1986). Fransızcadan sonra hem politik hem ticari ilişkiler hem de edebi eserlerin dili olarak en önemli diller arasında İspanyolca ve İtalyanca gelmekteydi. Richard Percyvall'ın İspanyolca-İngilizce olarak hazırlanmış *Bibliotheca Hispanica* adlı sözlüğü 1591 yılında ve ardından 1598'de John Florio'nun İtalyanca-İngilizce olarak hazırlanmış *A Worlde of Wordes* yayınlanmıştır. Florio'nun sözlüğünün en önemli özelliği, çağdaş İtalyan yazarlarından alıntılar içermesidir ve bu yöntem, yaklaşık 150 yıl sonra İngiliz sözlükbiliminde uygulanacak bir yöntem olacaktır (Frantz, 1979). Florio'nun eserlerinin ve Florio'nun çağdaşı Randall Cotgrave tarafından derlenen Fransızca-İngilizce sözlüğün başka bir yararı ise, içerisinde yer alan müstehcen

İngilizce sözcüklerin Shakespeare'in dilinde günışığına çıkarmasıdır (J. A. H. Murray, 1900).

16.y.y.'ın sonlarına doğru, yabancı sözcüklerin, özellikle de Yunanca, Latince, İbranice ve Arapça gibi başka dillerden İngilizceye geçen yabancı sözcüklerin¹⁹ çoğalması, William Bullokar ve Richard Mulcaster gibi okul yöneticilerini, İngilizce bir sözlük derleme düşüncesine itmiştir (Starnes ve Noyes, 1991). Her ne kadar İngilizce zor sözcükleri dilbilgisi ile birleştiren çeşitli ara dönem çalışmaları olsa da bu anlamda ilk yapıt, Robert Cawdrey'in *A Table Alphabeticall...of Hard Usual English Words* (1604) adlı eseridir. Yaklaşık olarak 2500 sözcük içeren bu mütevazı yapıt sözcüklerin yazılışı ve anlamlarını ele alır. Starnes ve Noyes (1991) bu sözcüklerin neredeyse yarısının, Thomas Thomas'ın 1587 tarihli Latince-İngilizce sözlüğünden birebir ödünçlediğini aktarmaktadır. Zor sözcükler ve sıradan sözcükler için ayrılmış farklı bölümleri olan Henry Cockeram'ın (1623) *The English Dictionarie* adlı sözlüğü, bu bakımdan daha kapsamlı bir çalışmadır. Sözlükteki sıradan sözcükler, yine sözlükte bulunan zor sözcüklerle “açıklanmış”tır. Artık herkesçe kabul gördüğü üzere, Cockeram kendi öncüllerinden ve Thomas'dan oldukça yoğun biçimde ödünç almıştır (Riddell, 1979). Edward Phillips'in *New World of English Words* (1658) adlı eseri, intihalin en aşikâr olduğu eserdir. Phillips'in eseri, Thomas Blount'un 1656 tarihli *Glossographia*'sının neredeyse aynısıdır ve sözlükte görülen bu baştan savmalık Blount'tan öfke dolu sözlerle karşılık bulmuştur. Cockeram gibi, Blount da pek çok Latince sözcüğü İngilizceleştirmiş ve sonuçta bu sözcüklerin birçoğu sonradan sözlüklere girerek daha geniş bir kullanım alanı bulmuştur. Sonrasında ise, çift dilli sözlüklerden çeviri yoluyla kullanıma giren birçok kendi kendini açıklayıcı bileşiğin (*breadbasket=ekmek sepeti* gibi) sözlüğe dâhil edilmesine yol açmıştır (Osselton, 1983).

---

¹⁹ Bu tür yabancı sözcükler İngilizcede çoğunlukla sadece yazılı dilde kullanılmalarından dolayı mürekkep hokkası anlamına gelen “inkhorn” sözcüğüyle anılır: “inkhornism” ya da “ink-horn terms”, Türkçede ise “kitap sözleri” olarak anılır.

Tek dilli sözlükler, bu dönemlerde sadece zor sözcüklerle ilgilenmekteydiler. Bunun bir sonraki adımı, dildeki tüm sözcükleri ele almaktı ve bu amaçla 1665 yılında Royal Society (Kraliyet Bilimler Topluluğu) ‘İngiliz dilini geliştirmek için’ bir komite oluşturdu. Tarihçi John Evelyn, bu komiteye birkaç sözlükle ve gerçek kullanımlarla ‘tüm saf İngilizce sözcükleri’ bir araya getirebileceği önerisinde bulundu (Read, 1986; Riddell, 1979). 1702’de yayınlanan ve John Kersey tarafından derlenmiş olan *A New English Dictionary (Yeni İngilizce Sözlük)*, tüm İngilizce sözcükleri sistematik bir biçimde ele alan ilk deneme olmuştur ve kullanılmayan İngilizceleştirilmiş sözcüklerle uzmanlık terimlerini kapsamına almamıştır. Kersey’in amacı, “genç ve eğitimsiz insanlar”ı da kapsayan halka ulaşmaktı (Starnes ve Noyes, 1991, s. 72). Bu aynı zamanda, sözlüklerin hedef kitlesinde bir değişikliğe gidildiğini göstermesi açısından önemlidir. Nathan Bailey’in 1721 tarihli *Universal Etymological English Dictionary (Evrensel Etimolojik İngilizce Sözlük)*, başlığının da belirttiği gibi, farklı bir temel hedefe sahipti. Bütünlüğü sağlamak için tüm sözcükleri içermek yerine, türetimi açıklamak amacıyla yazılmış ve sözcüklerin tanımlarını da oldukça kısa tutmuştur. 1740 yılında basılan bu sözlük, jargon, atasözleri, lehçelere ait sözcükleri içeriyordu ve sözcüklerdeki vurgunun yerini gösteren ilk sözlük olma özelliğini taşımaktadır, *descend’ (inmek)*, *descri’be (betimlemek)*, *frac’tion (parça)* gibi (Landau, 1984). Bailey, bu bakımdan geniş kapsamlı bir etki yaratmıştır. 1730’da *Dictionarium Britannicum* adlı folyo sözlüğü basmıştır ki, bu sözlük o yüzyılın en önemli sözlükbilimsel başarısı olarak kabul gören Dr. Samuel Johnson’ın sözlüğünün temelini oluşturacaktır.

18.y.y.’ın ortalarına gelindiğinde, dilde değişim ve deney modası bitmiş, yerini kuralcı (normative) sözlüklere bırakmıştır. Kuralcı sözlüğe olan ilginin artmasıyla, düzen ve sabit kurallara gereksinim duyulmuştur. Bu kurallar sayesinde, sözlükler en iyi yazarlardan örnekler veren, dili düzeltip doğrusunu gösteren bir görev üstlenip konuşma dili ve yazı dili için bir model olarak gösterilmeye başlanmıştır. Artık sözlüğün işlevi, “doğru”

kullanım için bir rehber olmaktır (Osselton, 1983). Bu tür sözlüklerde ilk başarılı girişim Samuel Johnson'a aittir. Johnson, bir grup Londralı yayıncıyla 1746'da bir sözleşme imzalamış ve bir sonraki yıl *Plan of a Dictionary of the English Language (İngilizce Sözlük için Plan)* adlı eserini yazmıştır. Sözleşme uyarınca, yazılacak olan sözlük için çalışmanın üç yıl sürmesi amaçlanmış, ancak Johnson, *Dictionary of the English Language (İngilizce Sözlük)* adlı sözlüğünü 1755 yılında bitirebilmiştir. *Plan*'da ortaya konan 'başlıca amaç', 'İngilizcemizin... saflığını korumak'tır. Bundan sekiz yıl sonra, Johnson dilin istikrara kavuşmasının ulaşılabılır bir amaç olmadığını fark etmiş gibi görünmektedir (Landau, 1984). Sözlüğün hazırlanmasında seçilen yöntem, sözcüklerin tanımlanmasından çok, edebi tercihleri yansıtan bir hale bürünmüş, tüm alıntılarının üçte biri sadece dört yazardan alınmıştır: Shakespeare, Dryden, Milton ve Addison (Osselton, 1983). Johnson'ın editöryal yöntemleri, onu öncüllerinin çoğundan ayıracak düzeyde titizlik içermektedir. Hiçbir alıntı yapmadığı zaman, Bailey'in sözlüğünden (*Dict.* etiketiyle gösterilen) örnekler eklemiştir. Aynı zamanda, açıklayıcı alıntılarının çoğu editörün ezberinden yapılmış ve tabii bunun sonucunda da yanlışlıklar kaçınılmaz olmuştur.

Plan'da Johnson'ın tarihsel bakış açısına sahip olduğuna dair kanıtlar bulunmasına karşın eserinde böylesi bir tarihsel bakış açısından ve tarafsızlığından söz etmek mümkün değildir (Read, 1986). Alıntılarının kullanılması elbette tarihsel bir bakış açısının varlığının garantisi değildir, ayırım yapılmaksızın tüm kaynaklar kullanılmalıdır. Johnson'dan sonra, sözlükçüler, bu ideale doğru bir aşama kaydetmeye başlamışlardır. Priestley, 19.y.y.'ın bilimsel ve tarihsel ruhunu 18.y.y.'da yaşayan biriydi. Dildeki kuralları betimlemek ve belirlemek için kullanımın üstünlüğünü savundu (Read, 1986). Charles Richardson'ın 1837'deki *New Dictionary of the English Language (İngilizcenin Yeni Sözlüğü)* adlı eseri, *Oxford English Dictionary (Oxford İngilizce Sözlüğü)*'nin derlenmesinin temel dayanağı

olmuş, çok sayıda alıntının bir araya getirilmesinde önemli bir rol oynamıştır (Landau, 1984).

1812'de Alman filolog Franz Passow, yeni sözlükbilimin yönlendirilmesi gerektiğine inandığı ilkeleri ortaya koymuş ve bu amaca göre, kronolojik düzende yer alan alıntılar aracılığıyla her bir sözcüğün biçim ve anlamındaki ardışık değişimleri ve kökenini göstermesi gerektiğine inanmıştır (K. M. E. Murray, 1977; Read, 1986). İngiltere'de bu doğrultuda bir proje başlatma girişimi, 1857'de Philological Society (Filoloji Cemiyeti)'ye sunulan '*On some deficiencies in our English dictionaries*' (İngilizce sözlüklerimizdeki bazı eksiklikler üzerine) başlıklı bir makalede, Richard Chevenix Trench'e aittir (Hanks, 2006). Asıl amaç, mevcut eserlere bir ek yayınlamaktır, ancak çok geçmeden bu düşünceden vazgeçilir ve daha iddialı bir çalışma olan tamamen yeni bir tarihsel sözlük derleme işine girilir. Tasarlanan, 12.y.y.'ın ortasından o güne dek dildeki tüm sözcükleri, değişen biçim ve anlamlarını da katarak kayıt altına almak, böylece dile geniş bir bakış açısı sağlamaktır. Aynı biçimde, yeni sözcüklerin dile nasıl girdiği mümkün olduğunca doğru bir şekilde tespit edilmiş olacak, artık kullanılmayan sözcüklerin de ne zaman sözlükten çıkarıldığı görülebilecekti. Tüm bunlar, alıntılar yoluyla gerçekleştirilecekti (Merkin, 1983). Bu sıra dışı talep için, sadece sistematik (gönüllü yardımcıları tarafından üstlenilen) bir okuma programına değil, aynı zamanda olağanüstü bir entellektüeliteye, ahlaki ve fiziksel esnekliğe sahip bir baş editöre de ihtiyaç duyulmaktaydı. *Oxford English Dictionary-OED* (Oxford İngilizce Sözlüğü) projesi için gerekli tüm özellikler James Murray'de bulundu. Kendisi Dr. Johnson'dan çok daha büyük bir sözlükbilimci ve kendi zamanının İngiltere, Amerika veya Avrupa'sında yaşayan en iyi sözlükçüydü (Burchfield, 1977, s. ix).

Murray'in olağanüstü başarısı (tamamlanmış haliyle 600.000'den fazla madde ve neredeyse iki milyona yakın açıklayıcı alıntı, ki alıntısız madde yoktur, ve tüm bunlara

ek olarak eski edebi metinlerdeki ‘hapax legomena’ları (bir kez yer alan) bile içermektedir), aynı zamanda Victoria dönemi akademi çevresi ve endüstrisi için de bir övünç kaynağı olmuş önemli bir eserdir (Hanks, 2006). OED, Amerikan ve Kanada İngilizcesi için yazılan sözlükler de dâhil olmak üzere İngilizcenin birkaç dönem ve bölgesel sözlükleri için model olmuş ve diğer Avrupa ülkelerinde benzer girişimlere ilham vermiştir (Merkin, 1983). Aynı zamanda, genel okur için tasarlanan bir dizi kısaltılmış sözlüklerin ortaya çıkmasına da neden olmuştur. Bunlar arasında en çok tanınanı *Concise Oxford Dictionary (Kısa Oxford Sözlüğü-COD)*, OED’in tamamlanmasından bile önce yayınlanmıştır.

OED, editörlerinin ve amatör katılımcıların büyük ölçüde edebi ve bilimsel olmayan arka planını yansıtıyordu; ancak son yıllarda, bilimsel ve teknik terimlerin nispeten mütevazı bir şekilde ele alınması ve popüler konuşma dilinin kullanımı, daha sonra hazırlanan dört EK’le (1972-1986) ve R.W. Burchfield’in genel editörlüğü altında fazlasıyla giderilmiştir diyebiliriz.

Günümüze geldiğimizde ise, edebi eserlerden yapılan alıntıların yavaş yavaş yerini gündelik dildeki kullanımlardan yapılan alıntılara bıraktığını görmeye başlıyoruz. 1978 yılında basılan *Longman Dictionary of Contemporay English (LDOCE)* adlı sözlük, örnek veritabanı için ilk defa edebi eserlerle sınırlandırılmamış ve İngilizce Kullanım Anketi’nde (Survey of English Usage) kullanılan metinlerden örnek verirken yararlanılmıştır (Krishnamurthy, 2006). Tüm sözlüğün derlem tabanlı olarak hazırlanması, 1980 yılında Collins tarafından yayınlanan *Cobuild* sözlük projesi sayesinde olmuştur (Sinclair, 1987). Gün geçtikçe gelişen teknoloji sayesinde derlemlerin boyutları da zaman içerisinde artmış (1982’de 7.3 milyon, 1985’te 20 milyon) (Krishnamurthy, 2006) ve sözlüklerin dayandığı veritabanı da buna uygun biçimde genişlemiştir. Böylece, sözlüklerin içeriğinin güncellenmesi, eski sözlüklerle

karşılaştırılınca daha kısa süre içerisinde yapılabilmektedir. *Cobuild* projesinden sonra, İngiltere'deki derlem çalışmaları sözlükler için olmazsa olmaz uygulamalar haline gelmiştir. Derlemler genişledikçe, örneklem alanı da genişlemiş ve bu durum öğrencilere yönelik aktif sözlüklerin ortaya çıkmasında büyük rol oynamıştır. 1980'lerde ve 90'larda Longman, Oxford gibi yayınevleri kendi derlemleri ya da üniversitelerle birlikte ortak derlem projeleriyle öğrenci sözlüklerine yönelmişler ve birçok öğrenci sözlüğü yayınlamışlardır. Bu ortak projeler sonucunda, bugün en büyük derlemler arasında yer alan *British National Corpus (BNC)* doğmuştur. 100 milyon sözcükten oluşan BNC derleminin sözcük sayısı, 1993 yılında Collins'in başlattığı Bank of English projesiyle 121 milyona ve sonrasında da 2002 yılında 500 milyona ulaşmıştır. Türkçe ile karşılaştırma yapmak gerekirse, en kapsamlı derlemlerden biri olan Türkçe Ulusal Derlemi (Y. Aksan ve diğerleri, 2012) 3.sürümü 50 milyon sözcük içerir. Derlemlerin diğer bir katkısı ise, güncel dili yansıtmaya özelliğidir. Sözlüklerin hazırlanmasında kullanılan derlemler, güncel metinleri barındırması nedeniyle artık eskimiş sözcüklerin atılmasında ve yenilerinin sözlüğe girmesinde nesnel kararların ve ölçütlerin kullanılmasını da tetiklemiştir. Özellikle, günlük hayatta kullandığımız teknoloji terimlerinin sözlükte yer alması kaçınılmazdır. Bunun yanında, derlemlerden elde edilen sıklık sayılarının gerek maddelerin sıralanmasında gerekse kullanıcının aradığı sözcüğün derlem içerisinde ne kadar sık kullanıldığının gösterilmesinde büyük önem taşımaktadır. Son yıllarda, Cobuild, Longman ve Macmillan'ın yayınladığı sözlüklerde sözcüklerin sıklık değerlerini de görmek mümkündür. Bu yayınevleri, İngilizce öğrenenler için kullanıcının aradığı sözcüğün ne kadar sık kullanıldığını göstermek için, madde içerisinde sözcüğün “ilk yüz”, “ilk bin”, “ilk iki bin” içerisinde yer aldığını bazı işaretler, renkler ya da semboller kullanarak belirtmektedirler.

4.3.Değerlendirme

Bu bölümde genel olarak sözlüklerden bahsedip ardından da tarihte kendisine yer edinmiş belli başlı sözlüklere değindik. Bu yapılarak, tarihi sözlüklerin önemini göstermekle kalınmamış, aynı zamanda da günümüz sözlükleri üzerindeki etkilerini gözler önüne serme fırsatı bulunmuştur. Sözlük çalışmalarına dünya dillerinden örnekler verilerek tipolojik olarak dillerin birbirlerinden farklılaşmalarının sözlüklere de yansıdığı, ancak birbirlerinden etkilenen dillerin sözlüklerinde ise benzerlikler olduğu görülebilir. Örneğin, Çincenin diğer Asya dilleri üzerindeki baskınlığı sözlüklere yansımıştır. Çince, Korece ve Japonca sözlüklerde gözle görünür benzerliklere rastlanırken aynı benzerliklerin İngilizce ve Çince arasında görülemediği dikkat çekmektedir. Buna ek olarak ülkelerin politikalarının, toplumsal olayların sözlükler üzerinde doğrudan etkileri olduğu da gözden kaçmamalıdır. Örneğin Kore'nin, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra politik olarak ikiye bölünmesi sonucunda aslında aynı dili konuşan tek bir toplumun kullandığı dilin ayrışmasına ve bu ayrışma sonucunda da sözlüklerin ve içeriklerinin değişmesine neden olduğu görülmüştür.

5. TDK'NİN TÜRKÇE SÖZLÜĞÜ

Tezin bu bölümünde özel olarak ele alınacak olan Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu yayınları içerisinde yer alan ve tipolojik olarak anadili konuşucuları için hazırlanmış, genel amaçlı ve tek dilli bir sözlüktür. Bu bölümde TS'ün kısa tarihçesi verilecek ardından sözlükle ilgili detaylı incelemeler ve eleştiriler yer alacaktır.

5.1. TS'nin tarihçesi

1932 yılındaki Birinci Türk Dili Kurultayı'nda, Türk Dili Tetkik Cemiyetinin bir sözlük hazırlaması gündeme gelmiştir, ancak, o günlerde böyle bir sözlüğü hazırlamak için temel alınacak başka sözlük bulunmamaktaydı. 1939 yılına gelindiğinde ise Tarama Dergisi ve Cep Kılavuzu yayınlanmış ve diğer çalışmalar da hız kazanmıştır. 1942 yılına gelindiğinde Türkçe sözlük için çalışmalar başlayabilmiştir. *Türkçe Sözlüğü Örnek Basımı* adı altında bir deneme basımı yapılmış ve bu basım olduğu gibi kabul edilmiştir. İlk sözlük ise 1945 yılında basılabilmıştır. Bu ilk baskıda, 25.572 maddebaşı, 6530 madde içi bulunmaktadır. Bu ilk baskının önemi kurumun yabancı kökenli sözcükleri sözlüğe katmayarak bu sözcükleri dilden çıkarma girişiminde bulunmasıdır. Yabancı kökenli sözcükler yerine birçok yeni sözcük türetilmiştir. Sözlüğe alınacak sözcükler; dilde kullanılmakta olan ya da kullanılacağı düşünülen Türkçe sözcükler, hangi dilden olursa olsun terim olarak alınmış ve kullanılmakta olan sözcükler ve dönemin günlük konuşma veya yazı dilinde kullanılan yabancı kaynaktan dile geçen sözcükler olmak üzere üç başlık altında toplanmıştır. Buna ek olarak, yabancı sözcüklerin karşılıklarına öz Türkçe karşılıkları da yazılmıştır. Sözlüğün ilk baskısında yabancı sözcüklere karşı kesin bir tavır takınılmıştır.

İkinci baskı, 1955 yılında yapılır. Bu baskıda, 25.516 maddebaşı ve 10.222 madde içi bulunmaktadır. İlk baskıda yabancı sözcüklere karşı takınılan kesin tavır, bu baskıda yerini daha ılımlı bir yaklaşıma bırakır. 1959 yılında sözlüğün üçüncü baskısı yapılır ve bu baskı bir önceki baskının gözden geçirilmiş biçimidir. Daha sonra 1966'da bir baskı, ardından da 1969'da bir baskı daha yapılır. 1969'da yapılan baskıda daha önce önerilen, ancak dilde tutunamayan sözcüklerin çıkarılmış olmasıdır. Yaygın olarak kullanılan yabancı sözcükler ise sözlüğe dâhil edilmiştir. Altıncı baskı olan 1974 baskısında, eski baskılarda yer almayan sözcüklerin sözlüğe eklendiği görülmektedir. Bu eklemenin eski ve Batı kökenli sözcüklerin o döneme dek yazılan eserlerde geçebileceği ve bu eserleri okuyan kullanıcılara o sözcükler hakkında bilgi verme amacıyla eklendiği sözlüğün önsözünde yer almaktadır. 1983 yılında hazırlanan yedinci baskı ise ilk defa iki cilt olarak basılmıştır. Bu baskıda sözlüğün içeriğinin metin taraması yoluyla geliştirildiği ve bölge ağızlarından kimi verilerin de sözlüğe eklendiği bilgisi verilmektedir. Sekizinci baskı da iki cilt olarak 1988 yılında yayımlanmıştır. Bu baskıya aynı zamanda “yeni baskı” adı da verilmektedir. Bu baskıda yazar ve şairlerin eserleri ile bilimsel metinler taranmış, halk ağzında kullanılan sözcükler sözlüğe dâhil edilmiştir. Sözlüğün önsözünde, bilimsel metinlerde geçip de tartışma konusu olan sözcüklerin sözlükte yer almasının nedeni, bu sözcüklerin yayımlarda geçmesi olarak belirtilmiştir.

Dokuzuncu baskıya gelindiğinde, sözlük yine iki cilt olarak basılmış ve edebi eserler, ortaöğretim kitapları, gazete ve dergiler taranmış, bilim terimlerinden günlük dile geçen sözcükler sözlüğe dâhil edilmiştir. Bu baskıda toplamda 60.152 maddebaşı yer almıştır. Onuncu baskıya geçilmeden önce 2002 yılında sözlük internete aktarılmış ve kurumun web sitesi üzerinde kullanıcılara açılmıştır. 2005 yılında ise sözlük onuncu baskısını yapmıştır. Bu baskıda, 63.818 maddebaşı bulunmaktadır. Bu baskının önemi, baskıda maddenin birleşik sözcük içerisindeki sırasına bakılmadan maddenin altında → imiyle kullanıcıya gösterilmesidir. Önceki baskılarda ise, maddenin ikinci ya da daha sonraki bir

sırada yer alan sözcük olması durumunda, birleşik sözcükler sadece birleşğin ilk sözcüğüne göre alfabetik olarak sıralandığından, o birleşik sözcüğü sözlük içerisinde bulmak güçleşmekteydi. 2011 yılında on birinci baskısını yapan sözlükte 77.005 maddebaşı bulunmaktadır. Türk edebiyatından seçilmiş 34.664 örnek tümce maddeleri tanıtlamak için kullanılmıştır. Bu baskının önsözünde sözlüğün veritabanına anlam ve örnek eklemek için yazar ve şairlerin eserlerinden oluşturulan bir derlem kullanıldığından bahsedilmektedir (*Türkçe Sözlük*, 2011).

5.2. Türkçe Sözlük'ün İncelenmesi

Bu bölümde TDK Türkçe Sözlük'ü çeşitli açılardan inceleyerek eleştiriler getirmeye çalışacağız. İncelenecek konuları şöyle sıralayabiliriz; sözlüğün maddebaşı seçiminde kullanılan ölçütler ve maddebaşı seçiminde kullandığı strateji, maddelerin anlamları için verilen örnekler, bu örneklerin özellikleri ve örneklerin verilmesinde kullanılan stratejiler başlıca tartışma konusu olacaktır. Bu tartışmalar gerek sayısal verilerle gerekse maddelerin ya da örneklerin kendisinden verilen örneklerle desteklenerek ve dilbilimsel ölçütlere dayanarak yapılacaktır.

5.2.1. Türkçe Sözlükte Maddebaşı Seçimi

Sözlük bir dilin en canlı kanıtı ve tanıtıdır. Bir sözlük, dilin bütün özelliklerini gösterir diyebiliriz. Sadece sözlüğe bakarak bile, o dilin barındırdığı öğeleri kolayca görebiliriz. Böyle bir durumda, sözlüklerin yüklendikleri görev de önem kazanmaktadır. Buradan hareketle, sözlüğün dilin barındırdığı bütün sözcükleri bir çatı altında toplama amacı ortaya çıkar, ancak burada ince bir çizgi vardır ve bu ince çizgiye dikkat etmek gerekir.

Bu çizgi, sözlüğün var olanı tanıtlamaya çalışırken dilin içerisinde kendisine henüz yer edinmemiş sözcüklere yer veriyor olmasıdır. Diğer bir deyişle, olası sözcüklerin anlık oluşumlarını da içeriğe dâhil edilme olasılığıdır. Sözlük, dilin tüm sözcüklerini dağarcığına katarken sadece sözlükselleşmiş sözcükler için bunu yapar. Burada, doğal dil konuşucuları tarafından kullanılan, yaygınlık kazanmış sözcükler söz konusudur. Özellikle tek dilli sözlükler için, bu ince çizgi bir sorun yaratabilir, çünkü doğal dil konuşucusu zaten kendi dil yetisi ve bilgisiyle nasıl türetim yapacağını bilir ve yapar. Bunun aksini düşünmek, başka bir deyişle anlık oluşumları doğal dil konuşucusuna sunmak, sözlüğün amacına ters düşmektedir. Bu durum, aynı zamanda, dilin kendi iç dinamiklerinde de önemli bir yeri olan ekonomi kuralına ters düşer. Sözlüğün kapsamını böylesine bir biçimde genişletmeye çalışmak, sözlükteki maddelerin sayısını artırarak genişletmek, kimi zaman dilin zenginliğini göstermenin diğer bir yolu olarak düşünüle bile, biraz önce açıkladığımız gibi böylesi bir durumun yanlış olduğu açıkça görülmektedir. Doğal dil konuşucusunun sözlükten beklediği asıl şey, özel (*specific*) bir anlam yüklenen sözcüğün edindiği bu yeni anlamı sunmasıdır. Doğal dil konuşucusu, o sözcüğün kendi bildiği dil kurallarından yola çıkarak anlamını çıkaramayacağı başka bir anlam kazanmış olması durumunda sözlüğe başvurur. Özetleyecek olursak, sözlüğün görevi türetim olasılığı olan sözcükleri kullanıcılara sunmak değil, tam tersine halihazırda kullanılan, yerleşmiş, sözlükselleşmiş sözcüklere tanıklık etmektir. Dolayısıyla, sözlüğün anlık oluşabilecek anlamları vermesi beklenmez, beklenemez. Beklenmesi durumunda oluşacak olan tabloda, dilin kendi türetim özellikleri kullanılarak türetilebilecek bütün sözcükler sözlük içerisine dâhil edilmiş olur. Bunun sonucunda, sözlük her bir maddenin bütün olası türetimlerini içeriğine eklemek durumunda kalır, buna paralel olarak da, maddebaşı sayısı çokça artardı. Sözlük, doğal dil konuşucusunun, zaten sözlüksel bilgiye erişmeden de anlamını çıkarabileceği tüm sözcükleri içermiş olurdu. Oysaki, Hartmann ve James (2002, s. 41), sözlüklerin birer referans kaynağı olduğunu belirtir. Bu durumda, sözlüğün amacı, türetim söz konusu olduğunda, dilde tutunma göstermiş ve kendine yer

edinmiş olan sözcükleri barındırmaktır. Bu nedenle, sözlüğe madde seçerken, hangi sözcüklerin yaygınlık kazandığına bakmak gerekir. Bunun yolu, derlemlerden geçer, çünkü derlem içeriğinin günlük dili yansıtma gücü yüksektir ve bu potansiyelin sözlükle karşılaştırıldığında oldukça yüksek olduğu söylenebilir. Derlemler, bir sözcüğün doğal dil konuşucuları tarafından nasıl kullanıldığı, özel bir anlam yüklenip yüklenilmediği, ne kadar sıklıkla kullanıldığı ve bunun sonunda yaygınlık kazanıp kazanmadığını söylemenin en etkili araçlarıdır. Dünya dillerinin çoğunun kendilerine ait derlemleri mevcuttur ve bu derlemler o dile ilgili birçok durumu dilbilimsel olarak ortaya koymaya yardımcı olur. Türkçenin en kapsamlı derlemi olan Türkçe Ulusal Derlemi (TUD) (Y. Aksan ve diğerleri, 2012) 50 milyon sözcük içerir. Bu sözcüklerin büyük çoğunluğunu yazılı kaynaklar, yüzde 10'luk kısmını da sözlü kaynaklar oluşturmaktadır. Ayrıca, günlük konuşma dilinden de örneklem içermektedir. Bu çalışmadan hareketle, Aksan vd. (2017) Türkçenin en sık kullanılan ilk 5000 sözcüğünden oluşan bir sözlük yayınlamışlardır. *Türkçenin Sıklık Sözlüğü* (Y. Aksan ve diğerleri, 2017) adlı bu sözlükte TUD içerisinde en sık kullanılan bu ilk 5000 sözcüğün anlamına ek olarak bu sözcüklerin türleri, sıklık sayıları, dağılım (*dispersion*) değerleri ve bağlamı oluşturmak için derlem içerisinden örnek birer tümce verilmiştir. Sözlüğün önsözünden de anlaşılacağı üzere, bu sözlüğün hem anadili olarak Türkçe konuşucularına hem de yabancı dil olarak Türkçe öğrenenlere yarar sağlaması amaçlanmıştır.

Sözlüklerin asli görevi olan kaynaklık etme amacına yardımcı olabilecek en büyük kaynak bu bağlamda derlemlerdir. Bu durumda yapılması gereken, sözlüğün taban olarak derlemi ön plana almasıdır. Burada önemli olan bir diğer konu ise, derlemin büyüklüğü, dolayısıyla dili örnekleme gücüdür, çünkü yaygınlığın anlaşılabilmesi için hem sözcük sayısının hem de o sözcüklerin yer aldığı metinlerin alanlarının geneli yansıtma gücünün olması beklenir. Aksi durumda, yaygınlığın kapsama alanının genelliğinden bahsetmek güçleşir.

5.2.2. Türkçe Sözlük'te Yer Almayan En Sık Sözcükler

Tek dilli sözlüklerde, dilin genel karakteristik özelliklerinin barındırılması gerekir ki sözlüğün dili temsil yeteneği yüksek olsun. Doğal dil konuşucusu, bilmediği bir sözcüğü aramak için sözlüğü açtığında o sözcüğü bulmayı bekler, bu durumun gerçekleşmemesi o sözlüğün güvenilirliğini düşürür. Dolayısıyla, bir sözlük, dilin temelini oluşturması beklenen sözcükleri içermelidir. Bunun sağlaması da, sözlüğün doğal dil konuşucularının kullandıkları en sık sözcükleri içerip içermediğini kontrol ederek mümkün olur. Dilde en sık kullanılan sözcüklerin sözlükte yer alması, aranan sözcüğün bulunma olasılığını artırır. Buradan yola çıkarak yapılması gereken, en sık kullanılan sözcüklerin Türkçe sözlükte yer alıp almadığına bakmaktır. Bu amaçla, bu tez kapsamında bir çalışma yapılmış ve Aksan vd. (2017)'de yer alan, Türkçede en sık kullanılan 5000 sözcüğün kaçının Türkçe Sözlük'te (TS) (*Türkçe Sözlük*, 2005a) yer aldığına bakılarak bir oran elde edilmiştir. Bu oranlara bakmadan önce Türkçe Sıklık Sözlüğünün genel özelliklerine kısaca değinelim.

Türkçe Sıklık Sözlüğünde (TSS/A Frequency Dictionary of Turkish) (Y. Aksan ve diğerleri, 2017) Türkçenin en sık kullanılan 5000 sözcüğü yer almaktadır. Bu sıklık sözlüğü, Türkçe Ulusal Derleminde (TUD²⁰) yer alan sözcükler temel alınarak oluşturulmuştur. Derlemde, 50.997.016 sözcük yer almaktadır. TUD'un %98'i yazılı metinlerden, geriye kalan %2'si yazılı metne dönüştürülmüş sözlü verilerden oluşmaktadır. Sözlüğün içerisinde, öncelikle frekansı yüksek olanlardan, düşük olanlara doğru yer alan bir liste verilmiş ve bu listedeki sözcüklerin yanlarına İngilizce karşılıkları ve bir bağlam oluşturabilmesi için de TUD'dan alınan örnek tümceler ve yine bu tümcelerin İngilizce karşılıkları verilmiştir. Ancak, sözlükte eş yazımdan ötürü birden fazla türde görülebilen sözcüklerin sıklık sayıları birleştirilerek verilmiştir; *yaz*

---

²⁰ <http://www.tnc.org.tr>

sözcüğünde olduğu gibi. Sözlükte *yaz* sözcüğü hem ad hem de eylem olarak gösterilmiş, tanımları buna göre verilmiş ve her iki türe ait sıklık değerleri birleştirilerek verilmiştir.

Sözlükte sıklık sıralamasına göre yapılan listeleme hemen ardından, alfabetik bir liste yer almaktadır. Bu liste, sözcükleri sadece alfabetik olarak sıralar ve sıklık bilgisini verir. Son bölümde ise sözcükler türlerine göre ayrılarak kendi içlerinde sıklık frekansına göre yüksekten düşüğe doğru sıralanmışlardır.

Yukarıda bahsedilen amaca uygun olarak yapılan karşılaştırmada TSS’de yer alan 5000 sözcüğün neredeyse hepsi TS’de yer almaktadır. Kimi durumlarda yazım farklılıkları olsa da sonuç oldukça yüksektir. Örneğin, TSS’de *anabilim* sözcüğü bitişik yazılırken TS’de ayrı yazılmıştır.

Buna ek olarak, TS içerisinde de farklı baskılarda görülen değişiklikler mevcuttur. Örneğin, 9. baskıda yer almayan bir sözcük, 11. baskıda yer alabilmektedir. 326 sıklık sıralamasına sahip *aslında* sözcüğü 9. baskıda yer almamasına karşın 11. baskıda yer almaktadır. Yine 3638 sıklık sıralamasına sahip *ayrımcılık* sözcüğü de 9. baskıda yer almazken 11. baskıda yer almaktadır.

TSS’de gözlenen bir diğer durum, derlemde yer alan yazım farklılıklarının sözlükte farklı bir maddeymiş gibi ele alınmasıdır. Örneğin, 3138 sıklık sayısına sahip *ayırım* sözcüğüyle, 1458 sıklık sayısına sahip *ayırım* sözcüğü TSS’de farklı birer madde olarak verilmişlerse de aslında aynı sözcüğün farklı yazımlarıdır.

Eğer bir sözcük, derlem içerisinde hem eylem hem de ad durumunda bulunabiliyorsa, TSS’de ad durumunda yer almış ve bulunduğu tüm durumlar için, ad ya da eylem, sıklık sayıları toplanarak sözlüğün içerisinde verilmiştir. Bu nedenle, birden çok durumda

bulunan sözcükler için verilen sayıların tek bir durum için değil, birden fazla durum için belirlenen sıklık sayısı olduğu unutulmamalıdır.

TS'de eylemler *-mek/-mak* çekiminde gösterildiği için TSS'de yer alan eşyazımlı sözcüklerin sonuna *-mek/-mak* eklenmiş ve ayrı bir madde olarak tekrar listeye eklenmiştir. Bu nedenle, yapılan bu karşılaştırma çalışmasında, Aksan vd.'de 5000 olan sıklık listesi sayısı 5092'ye çıkmıştır. Bu işlemde sonra, TS'deki sözcüklerle TSS'deki sözcükler bilgisayar yardımıyla karşılaştırılmış ve 5015 ortak sözcük bulunmuştur. Sonuç olarak, Aksan vd.'de yer alan Türkçenin en sık 5000 sözcüğünün %98,5'i TS'de yer almaktadır. Geriye kalan 77 sözcük ise TS'de yer almamaktadır (bkz. Tablo 7).

Tablo 7 TSS'de ve TS'de örtüşen sözcük sayısı

	Sözcük sayısı	TDK ile örtüşen	TDK'da Yer almayan	Örtüşme Yüzdesi
1.bin	1061	1054	7	%99,3
2.bin	1020	1005	15	%98,5
3.bin	1008	998	10	%99
4.bin	1003	986	17	%98,3
5.bin	1000	973	27	%97,3
Toplam:	5092	5016	77	%98,5

Aksan vd.'de (2017) yer alıp TS'de yer almayan 77 sözcüğün hangileri olduğu Tablo 8'de gösterilmektedir.

Tablo 8 TS'de yer almayan sözcükler

Setler	TDK'da yer almayan sözcükler
İlk 1000	<ol style="list-style-type: none"> 1. imek 2. aslında 3. çalışan 4. yana 5. abi 6. ardından 7. yayınlamak
İkinci 1000	<ol style="list-style-type: none"> 1. birşey 2. işbirliği 3. yönlenmek 4. tümü 5. hepimiz 6. dışışleri 7. yurtdışı 8. suretiyle 9. herşey 10. işyeri 11. öyleyse 12. işgücü 13. kullanıcı 14. tümüyle 15. varolmak
Üçüncü 1000	<ol style="list-style-type: none"> 1. kıyasla 2. işadamı 3. belirleyici

	<ol style="list-style-type: none"> 4. uğruna 5. farketmek 6. yanısıra 7. bütünüyle 8. terketmek 9. işleri 10. katsayı
Dördüncü 1000	<ol style="list-style-type: none"> 1. trend 2. hammadde 3. ortaçağ 4. ayırım 5. euro 6. karayolu 7. detaylı 8. başörtüsü 9. demiryolu 10. önyargı 11. modernizm 12. ayrımcılık 13. yıldönümü 14. sözgelimi 15. sonuncu 16. biçimlemek 17. stat
Beşinci 1000	<ol style="list-style-type: none"> 1. yargıtay 2. istatistiksel 3. yurtiçi

	4. eşcinsel
	5. kitlesel
	6. boşvermek
	7. doğalgaz
	8. oto
	9. özgüven
	10. yasadışı
	11. rasgele
	12. periyod
	13. sarfetmek
	14. anadil
	15. birarada
	16. arzetmek
	17. yeralmak
	18. danıştay
	19. anavatan
	20. birgün
	21. hergün
	22. eşdeğer
	23. kontrollü
	24. anabilim
	25. kurumuş
	26. kopuş
	27. başkaldırmak

Çalışmada karşılaşılan bir diğer durum, eldeki TS veritabanının 9. baskıya ait olmasıdır. Tablo 8’de, TS’de yer almadığı bulunan bazı sözcükler, TS’nin 11. baskısında aranmış ve bu arama sonucunda, 9. baskıda bulunmayan bu sözcüklerin 11. baskıda TS’ye girdiği belirlenmiştir. Buna ek olarak, TSS (Y. Aksan ve diğerleri, 2017) ile TS (*Türkçe Sözlük*, 2005a) arasındaki farklı yazımın bilgisayar tarafından algılanamamasından kaynaklanan eşleşme sorunu mevcuttur. Örneğin, “*varolmak*” sözcüğü Aksan vd.’de bitişik yazımıyla gösterilirken, TS’de ayrı yazılmıştır, bu nedenle de bilgisayar yazılımı bu iki sözcüğü farklı olarak işlemlemiştir. Bu ve bunun gibi yukarıdaki tabloda eşleşmemiş olarak görünen sözcükler aşağıdaki yeni tabloda görülebilir (bkz. Tablo 9).

Tablo 9 TS’de yer almayan sözcükler (Farklı yazımlar dâhil edilmeden)

Setler	Yer almayan sözcükler (11. Baskıda yer alanlar ve farklı yazımlar çıkarılmış)
İlk 1000	<ol style="list-style-type: none"> 1. imek 2. yana 3. ardından 4. yayınlamak
İkinci 1000	<ol style="list-style-type: none"> 1. birşey 2. tümü 3. hepimiz 4. herşey 5. kullanıcı 6. tümüyle 7. varolmak

Üçüncü 1000	<ol style="list-style-type: none"> 1. kıyasla 2. belirleyici 3. uğruna 4. bütünüyle
Dördüncü 1000	<ol style="list-style-type: none"> 1. euro
Beşinci 1000	<ol style="list-style-type: none"> 1. yargıtay 2. istatistiksel 3. eşcinsel 4. kitlesel 5. doğalgaz 6. oto 7. özgüven 8. yasadışı 9. danıştay 10. birgün 11. kontrollü 12. anabilim 13. kurumuş

Bu yazım farklıları göz önünde bulundurularak yeniden bir karşılaştırma yapıldığında Tablo 10'daki sonuçlar ortaya çıkar.

Tablo 10 Yazım farklılıkları göz ardı edildiğinde TS'de yer almayan sözcükler

Yazım farklılığı hariç		TDK ile örtüşen	TDK'da yer almayan	Yüzdeler gösterim
Bin	1061	1057	4	%99,6

2bin	1020	1013	7	%99,3
3bin	1008	1004	4	%99,6
4bin	1003	1002	1	%99,9
5bin	1000	987	13	%98,7
Toplam:	5092	5063	29	%99,4

Tablo 10'daki sonuçlara göre Aksan vd.'de (2017) yer alan Türkçenin en sık 5092 sözcüğün 29 tanesi TS'de bulunmamaktadır, bu sayıyı orana vuracak olursak, Aksan vd.'deki (2017) sözcüklerin %99,4'ü TS'de yer almaktadır. Bu oranın tatmin edici olduğu düşünülebilir. Hatta, Tablo 8 ve Tablo 9'deki değişimleri göz önüne alarak, son baskıda yapılan güncellemelerin, sözlüğe olumlu anlamda katkı sağladığını ve sözlüğün geçen yıllar içerisinde güncellendiğini söyleyebiliriz. Ancak, neden 29 sözcüğün sözlükte yer almadığı sorusunu da sormadan geçemeyiz. Sayısal olarak, TSS'de bulunmayan sözcüklerin oranı düşük olsa da Türkçenin kurumsal olarak en büyük sözlüğü olan TS'de en sık kullanılan ilk 5000 sözcüğünün 29 tanesinin yer almaması, bize sözlüğün derlemi göz önünde bulundurmadığını göstermektedir.

5.2.3. Türkçe Sözlük'te Yer Alan Anlık Oluşumlar

Yukarıda da değindiğimiz gibi sözlükte yer alacak madde başlarının seçimi sözlüğün oluşturulması açısından çok önemli bir süreçtir, çünkü bu seçim sözlüğün doğal olarak içeriğini belirler. Her dilin kendine özgü bir işleyişi ve kurallar silsilesi olduğunu düşünürsek, o halde sözlük de bu kurallar silsilesine uygun hareket eder. Türkçe gibi eklemeli dillerin türetim özelliklerinin yeni sözcük oluşturmada doğal dil konuşucularına sağladığı olanaklar, Türkçe sözlüklerde türetim yoluyla ortaya çıkmış sözcüklerin

sayısının da kuramsal olarak yüksek olabileceğini gösterir. Bu durum, her yeni türetimin mutlak sözlükte yer alacağı anlamına gelmemektedir, çünkü sözlükler dile yerleşmiş olan sözcüklerle ilgilenir, olası sözcükleri ya da anlık oluşumları içermezler. Burada kullanılan olası sözcükler dilin karakteristik özelliklerini kullanarak türetilmesi olası olan sözcükleri, anlık oluşumlar da herhangi bir düşünceyi aktarmak için o anda oluşturulan sözcükler için kullanılmaktadır. Anlık oluşumlar, oluşturuldukları anda kalırlar, dilin söz dağarcığında yer almazlar. Bu olası sözcükler öncelikle anlık oluşumlara, ardından da özel (*specific*) bir anlam yüklenerek dile yerleşirler ki, bu da yaygınlaşmanın sonucunda oluşur. Bu durumda, sözcüğün önyüklü (*default*) anlamından başka bir anlam kazanması durumu ortaya çıkar. Sonuçta, sözlük bu sözcüğü içeriğine katmalıdır, çünkü bu özel anlam okuyucunun bilebileceği ya da tahmin edebileceği bir anlam değildir.

Oysaki, TS'de yer alan kimi maddebaşlarına bakıldığında özel bir anlam yüklenmediği halde bir türetim ekiyle türetilmiş anlık oluşumlara rastlamak mümkündür. Örneğin;

battaniyeli: (sıfat) Battaniyesi olan. "Bu ılık battaniyeli yataktan dışarıya pek mi soğuktu?" - S. F. Abasıyanık.

evlilik: (isim) Evli olma durumu "Demek bu bile bizi önünde sonunda evliliğe götürecekti?" - A. Ağaoğlu

betonculuk: Betoncu olma durumu

Az çok Türkçe dilbilgisi dağarcığı olan bir doğal dil konuşucusu, -II ekinin yüklediği birliktelik anlamından yola çıkarak zaten *battaniyeli* sözcüğünün *battaniyesi olan* anlamını taşıyabileceğini bilmesi beklenir. Bu nedenle sözlükte verilen bu tanım sözlük kullanıcılarına hiçbir yardımı bulunmamaktadır, yeni bir şey söylemez. Aslında anlık olarak oluştuğu düşünülen bu sözcük belki bir konuşma sırasında bilgiyi, ifadeyi ya da düşünceyi karşı tarafa aktarabilmek için gerekli olabilir ve bağlam içerisinde kendisine yer bulabilir, ancak sözlükte böyle bir sözcüğün yer almasının dilsel bir gerekçesi

bulunmamaktadır. Buna ek olarak, kimi maddeler için sözcüğün verilen tek anlamı bu olursa, o maddenin sözlükte yer alması için geçerli hiçbir nedeni bulunmamaktadır. Sözlükler bu ve bunun gibi sözcükleri içermemeli, ayrı bir madde olarak ele almamalıdır, çünkü bu sözcükler anlık oluşumlardır. Dilin türetim özellikleri sonucunda olası sözcükler türetmek mümkündür ve bu olası sözcükler belli bir ihtiyaç doğrultusunda anlık oluşumlara dönüşebilir. Hatta, dilde tutunma sergileyip sözlükselleşebilir ve yaygınlık da kazanabilir. Bu süreç gerçekleşmeden olası sözcükleri ya da anlık oluşumları sözlüğe dahil etmek, sadece sözlüğün madde sayısının özensizce artışına neden olacaktır. Ayrıca böylesi durumlar, sözlüğün hazırlanışı sırasında bilimsel bir yolun ya da stratejinin izlenmediği, dilbilimsel verilere dayanılmadığı şüphesini de beraberinde getirecektir.

Yukarıda bahsedilen anlık oluşumların, TS’de kendisine ne kadar yer edindiğini anlamak için ufak bir çalışma yapılmıştır. Bu çalışma, Uzun vd. (1992)’de yapılan *Türkiye Türkçesinin Türetim Ekleri – Bir Döküm Denemesi* adlı çalışmada yer alan Türkçenin en sık türetim yapan, başka bir deyişle, en üretken eklerinden ilk on tanesi ele alınmış ve bu eklerle türetilmiş maddelerin bir listesi çıkarılmıştır. Bu çalışmada kullanılan ekleri aşağıdaki tabloda görebilirsiniz (bkz. Tablo 11).

Tablo 11 Uzun vd. (1992, s. 117)’de Eklerde sıklık tablosunda yer alan ilk on ek

Eklerde Sıklık		
SIRA	EK	SAYI
1.	+Iık	3,259
2.	+II	1,644
3.	+ÇI	1,259
4.	+IA-	840
5.	+sIz	748

6.	-Tır- 1	582
7.	-(I)n- 2	542
8.	+lAş-	518
9.	-II- 1	404
10.	-(I)t- 1	374

Bu listede yer alan eklerle biten maddelerden oluşturulan liste sonucunda aşağıdaki tablo elde edilmiştir (bkz. Tablo 12).

Tablo 12 En sık türetim yapan on ekle bitip TS'de yer alan sözcük sayısı

Ek	Ekle biten sözcük sayısı
+IIIk	5735
+II	3345
+ÇI	2602
+lA-	1197
+sIz	1497
-Tır- 1	938
-(I)n- 2	154
+lAş-	915
-II- 1	600
-(I)t- 1	67

Çalışmanın devamında bu listede yer alan maddelerin tanımları ele alınmış ve bu tanımlar içerisinde anlık oluşum olup olmadığına bakılmıştır. Bu araştırma sonunda anlık oluşum

sergileyen maddelerden örnekleri (bkz. Tablo 13) ve elde edilen oranları (Tablo 14) aşağıdaki tablolarda görebilirsiniz.

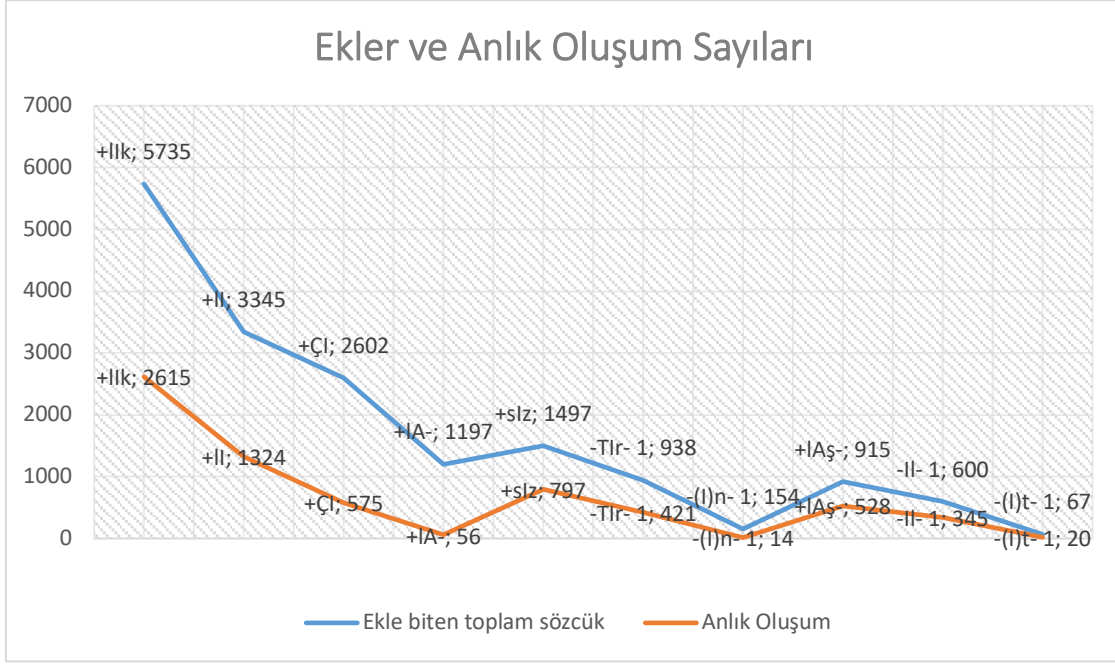
Tablo 13 Anlık oluşum gösteren maddeler için örnekler

Ek	Anlık oluşum gösteren maddeler için örnekler
+İlk	adillik, -ği <i>a.</i> Adil olma durumu
+II	keçeli <i>sf.</i> Keçesi olan.
+ÇI	izleyici <i>a.</i> İzleme işini yapan kimse.
+IA-	merkezlemek <i>(-i)</i> Merkez durumuna getirmek.
+sİz	çoşkuz <i>sf.</i> Coşkusu olmayan.
-Tır- 1	serptirmek <i>(-i, -e)</i> Serpme işini yaptırmak.
-(I)n- 2	yadsınmak <i>(nsz)</i> Yadsıma işi yapılmak.
+IAş-	yayvanlaşmak <i>(nsz)</i> Yayvan duruma gelmek.
-II- 1	sığdırılmak <i>(nsz)</i> Sığdırma işi yapılmak.
-(I)t- 1	sürütmek <i>(-i, -e)</i> Sürüme işini yaptırmak

Tablo 14 TS'de anlık oluşum yüzdesi

Ek	Ekle biten sözcük sayısı (eşyazımlar dâhil)	Anlık oluşum sayısı	Anlık oluşum yüzdesi
+İlk	5735	2615	%45,5
+II	3345	1324	%39,5
+ÇI	2602	575	%22
+IA-	1197	56	%4
+sİz	1497	797	%53,2
-Tır- 1	938	421	%44,8

-(I)n- 2	154	14	%9
+IAş-	915	528	%57,7
-II- 1	600	345	%57,5
-(I)t- 1	67	20	%29,8

Şekil 11 Eklerin Anlık Oluşum Sayılarının Grafik Üzerinde Görünümü

Şekil 11’de görüldüğü üzere, +IIk ekiyle biten 5735 sözcüğün içerisinde 2615 sözcük anlık oluşum sergilemektedir. Bu sayılardan hareketle diyebiliriz ki, TS’de +IIk ile biten bütün sözcüklerin yarıya yakını anlık oluşum sergilemektedir. Bu sözcüklerin aslında sözlükte hiç yer almaması gerekirdi. Bu eklerle türetilen sözcüklerin geneline baktığımızda ise, en yüksek oran %57,7 ile +IAş- ekinde görülmektedir. +IAş- eki gibi -II- ekinde de yine yarıdan fazla anlık oluşum görülmektedir, %57,5. Bir diğer ek +sIz’da da oran %50’nin üzerindedir, %53,2. Türetim sıklığı en yüksek olan 10 ekten 3 tanesinin anlık oluşum içerme oranı %50’nin üzerindedir. Ancak, iki ekin anlık oluşum oranı, -(I)n-

ve +IA-, %10'un altındadır. Daha genel bir açıdan bakacak olursak, tüm ekleri incelediğimizde, anlık oluşum oranı %57,7 ile %4 arasında değişmektedir. Eklerle türetilen sözcük sayısı ve bu sözcüklerin kaçının anlık oluşum sergilediği Şekil 11'de görülebilir. Oran her ne olursa olsun, sözlüğün içerisinde anlık oluşuma rastlamak mümkündür ve bu durum sözlüğün maddebaşı seçimi konusunda özensiz bir tutum sergilediğini göstermektedir.

Elde edilen veriler ışığında;

- kimi maddelerde tek anlamın verildiği ve o anlamının anlık oluşum sergilediği görülmekte (bkz.Tablo 13),
- kimi maddelerde birden çok anlamın yer aldığı durumlarda birinci anlam olarak anlık oluşum sergileyen anlamın verildiği
  - o **başhekimlik:** 1.Başhekim olma durumu.2.Başhekimin makamı.3.Başhekim ve görevlilerin çalıştığı yer.
- kimi maddelerde anlık oluşumsal anlamın 1. anlamdan sonra geldiği görülmektedir.
  - o **paralellik:** 1.Koşutluk.2.Paralel olma durumu.3.Benzerlik, yakınlık.
  - o **pislik:** 1.Kir.2.Dışkı, necaset.3.Pis olma durumu.4.Kötü, zararlı davranış veya iş 5.Kötü durum. 6.Başkalarına zarar veren kimse.

Bu özensizliğin sözlüğün hemen hemen tüm basımlarında sergilendiğini söylemek yanlış olmaz. Bu noktada sözlük madde seçiminde özellikle de tek anlamı olan ve o anlamının da anlık oluşum sergilediği maddelerle sözlük madde sayısının artırılmaya çalışıldığı düşünülmektedir. Sözlüğün ön içeriğinde (*front matter*) eski basımlarla yeni basımların sayısal olarak karşılaştırılmalarının da bu düşünceyi destekleyici nitelikte olduğu söylenebilir. Bu karşılaştırmadan yola çıkarak, eski basımlarla yeni basımların anlık oluşumsal maddeler açısından kabaca değerlendirilmesinde benzer bir görünüm

sergilediği dikkat çekmektedir. Bunda sanırız ki ön içerikte (*front matter*) “Bu baskımızda da önceki on baskıyı hazırlayan, denetleyen kişilerin adlarını bulacaksınız.” (*Türkçe Sözlük*, 2011, s. XXII) diye dile getirilerek sözlüğü hazırlayanların aynı kişilerden oluştuğu belirtilmektedir.

Buradan hareketle, bir dilin en itibar gösterilen sözlüğünün sadece sayısal olarak içeriğini artırma yarışına girmek yerine, içeriğin kalitesini ve güvenilirliğini artırmaya çalışması için gerekli adımları atması gerektiğini düşünmekteyiz. Bu adımlardan ilki, türetimi olası ya da anlık oluşum sergileyen sözcükleri çıkarıp sadece dilde tutunmuş, sözlükselleşmiş ve yaygınlık kazanmış sözcüklerin sözlüğe dâhil edilmesidir. Bunun, maddebaşı seçimi konusunda dilbilimsel veriler ışığında daha tutarlı ve özenli bir strateji geliştirilmesiyle oluşacağını düşünüyoruz. Yukarıda anlatılan nedenlerden yola çıkarak sözlükte yer alacak maddelerin seçimi konusunda ciddi endişelerin olduğunu, TS’de maddebaşı seçiminde çerçevesi tam oturtulmuş bir maddebaşı seçim stratejisi olmadığını söyledik. Bunu yaparken de sözlüğün içerdiği maddelerden yola çıktık ve sayısal olarak en sık türetim yapan eklerin sergilediği anlık oluşumlardan bahsettik. Burada bahsedilen nedenlerden yola çıkarak şu varsayımda bulunabiliriz; TS madde sayısını artırmak için bazı yollara başvurmaktadır, bunlardan biri de anlık oluşum sergileyen maddelerin sözlüğe dâhil edilmesidir.

5.2.3.1.Özel Anlamı İlk Sırada Yer Almayan Anlık Oluşum

Bir önceki alt bölümde, sözlüğün anlık oluşumlara yer verdiğinden bahsettik. Bu anlık oluşumların bazılarında ise birden fazla anlam verilmiştir, diğer bir deyişle, TS anlık oluşumların özel anlamlarına da yer vermektedir. Aslında sözlük içerisinde, özel anlam kazanmış anlık oluşumlara yer verilir, olması gereken de budur. Nasıl ki, anlık

oluşumların sözlüğe alınmaması gerekirse, tersi gerçekleştiğinde, olası bir sözcük anlık bir oluşum içerisinde kullanıldığında ve bu kullanım ile yaygınlık kazanıp dilde tutunma sergilediğinde, başka bir deyimle, sözlükselleştiğinde, o sözcüğün sözlükte yerini zaten alması gerekir. TS içerisinde hem anlık oluşumlar hem de anlık oluşumken özel bir anlam yüklenerek artık anlık oluşumdan sıyrılmış sözcükler bulunmaktadır. TS’de anlık oluşum sonrasında tutunma sergilemiş sözcüklerin bazılarında gözlenen bir durum ise sözcüğün bu tutunma sonucunda kazandığı anlamın, aslında sözlüğün vermesi gerektiğini dile getirdiğimiz anlamın, birinci anlam yerine ikinci anlam olarak ya da üçüncü anlam olarak verilmesi durumudur. Buna bir örnek olarak, *kemikleşmek* sözcüğünü verebiliriz. TS’de **kemikleşmek** sözcüğünün anlamları aşağıdaki gibi verilmiştir:

kemikleşmek

1. Kemik durumuna gelmek.
2. Sert, değişmez bir durum almak.
3. Dokusu kemik doku durumuna gelmek.

Burada açıkça görülmektedir ki, sözlükte, sözcüğün 2. ve 3. anlamıyla verilmiş anlamlara, bir de 1. anlam eklenmiştir. Bu sözcük için verilen 1. anlam, her doğal dil konuşucusunun kolayca bilebileceği, çıkarım yapabileceği bir anlamdır. Aslında, sözlük anlık bir tanım üretmiş, bunun da sözcüğün önyüklü (*default*) anlamı olacağını düşünmüş ve birinci anlam olarak vermiştir. Oysaki, sözlüğün görevi, dilde kendisine 2. ve 3. tanımlardaki gibi anlamlar kazanmış sözcüğe, böylesi anlamlar üretmek değil, aksine olası sözcüklükten anlık oluşuma, ardından özel anlam kazanımıyla da dile yerleşen sözcüğü bünyesine katmaktır. TS’de anlık oluşumdan kurtulmuş ve özel bir anlam kazanmış olmasına rağmen ilk anlamı anlık oluşum sergiletelen bu sözcük gibi daha pek çok sözcük mevcuttur (bkz. Tablo 13). Bu araştırma sonucunda, sözlükte tutunma gösteren sözcüklere bile, zorla anlık oluşumsal bir görev yüklendiği görülmüştür.

5.2.3.2. Derlem İçerisinde Yer Almayan Anlık Oluşumlar

TS'nin sözlük madde seçimi için kendisine taban olarak derlemi alması, hangi sözcüklerin anlık oluşum sergilediğini, hangi sözcüklerin yaygınlık kazandığını, hangilerinin de dilde tutunma eğilimi gösterdiğini ortaya çıkaracaktır. Günümüzde tüm dünyada sözlük yazımında olmazsa olmaz olan derlemlerin kullanımı her geçen gün daha da fazla etkinlik kazanmakta ve derlemden elde edilen veriler ışığında sözlük daha güvenilir ve daha tutarlı bir kaynak haline dönüşmektedir. Derlemlerin içerikleri itibariyle anlık oluşum sergileyen sözcükleri barındırma olasılıkları yüksektir. Böylece derlem içerisinde anlık oluşum sergileyen ve sıklıkları da belli bir düzeyin üzerinde olan, yaygınlık kazanmış sözcükler sözlüğe girmeye aday sözcükler olarak düşünülebilir. Böylece, sözlük derlemin günlük dili temsil yeteneğini kendi için bir kaynak olarak kullanabilir ve bu kaynak doğrultusunda yeni sözcükleri sözlüğe katabilir. Burada önemli olan, hangi sözcüklerin birer aday olarak kabul göreceğinin, nasıl bir kurallar bütününe dayanılarak karar verileceğidir. Dolayısıyla, sözlüğe girmeye aday olan sözcüklerin belli bir ölçütü yakalamış olması beklenmelidir. Bu da oranlama yoluyla çok kolay bir biçimde saptanabilir. Burada önemli olan sözlüğün madde seçiminde belirli bir stratejiyi belirlemesidir, bu biçimde hangi sözcüklerin seçileceğinin değişmez, genel geçer bir ölçütü mevcut olmuş olur. TS'de görülmektedir ki, derlem madde seçiminde bir ölçüt olarak kullanılmamaktadır. Eğer böyle olsaydı, birincisi derlemde yer alan en sık 5000 sözcüğün hepsi TS'de de yer alırdı, ikincisi de anlık oluşumlar sözlükte yer almaz, sadece özel anlam kazanmış olanları alınırdı. Derlemin temsil yeteneği elbette ki büyüklüğü ve içerdiği metinlerin kapsayıcılığıyla doğru orantılıdır. Derlem ne kadar büyük olursa, içeriğini oluşturan metinler ne kadar geniş bir yelpazeye dayanırsa dili temsil yeteneği de o kadar yüksek olur. Yukarıdaki çalışmalarda kullanılan Türkçe Ulusal Derlemini (Y. Aksan ve diğerleri, 2012) ele alacak olursak gerek oluşturma biçimi gerekse içeriği modern bir derlemin gerekliliklerini karşılamaktadır ve dili temsil yeteneğini de güçlüdür.

Şu anda mevcut içeriği yaklaşık 50 milyon sözcük olan TUD Türkçe için üretilmiş en geniş derlemlerden biridir ve bu temsil yeteneğine de sahip olduğu düşünülmektedir.

5.2.4. Maddebaşı tanımlamalarındaki sorunlar

Veritabanı olarak kullanılan TS 9.baskısında (*Türkçe Sözlük*, 1998) toplamda 60.152 maddebaşı ve 13.555 altmadde bulunmakta olup toplamda sayı 98.107'ye ulaşmaktadır. Bu maddebaşlarından birçoğunda birden fazla anlam verilmektedir ve sadece tek bir anlamı olan sözcük sayısı 47.315'tir. Geriye kalan tüm maddebaşları için en az iki anlam verilmiştir. İki anlamı olan madde sayısı 12.837, 3 anlamı olan madde sayısı 4340, dört anlamı olan 1881, beş anlamı olan 1013, altı anlamı olan 605, yedi anlamı olan 398, sekiz anlamı olan 285, dokuz anlamı olan 198 ve on anlamı olan 140 madde bulunmaktadır. Anlam sayısı arttıkça madde sayısı da bununla orantılı olarak azalmaktadır. On iki anlamı olan madde sayısı 100'den azdır. Bu sayılar içerisinde en dikkat çeken **çıkmaq** maddesinin toplam anlam sayısının 58'e dek çıkmasıdır. Bu sayılara ve anlamlara bakıldığında bazı anlamlar arasında fark olmadığı, benzer ya da aynı olgunun farklı biçimlerde aktarılmaya çalışıldığı görülebilir. Aşağıdaki tabloda *çıkmaq* eyleminin 58 anlamı birden gösterilmektedir (bkz. Tablo 15).

Tablo 15 *çıkmaq* eyleminin TS'deki anlamları ve örnekleri

<i>çıkmaq</i> eyleminin TS'deki anlamları ve örnekleri			
1	-den	İçeriden dışarıya varmak, gitmek	Örnek 1: Ortalık ağarırken, bir arkadaşımınla yorgun adımlarla konaktan çıktık. - F. R. Atay

2		Elde edilmek, sağlanmak, istihsal edilmek	Örnek 1: Sütten yağ çıkar.
			Örnek 2: Bu mülâkatımızdan esaslı bir netice çıkmadı. - Atatürk
3		Bir meslek veya bilim kurumunda okuyup sınavını vererek yetişmiş olmak, mezun olmak	Örnek 1: Çiçeği burnunda subay çıkar çıkmaz, ben size bir emir eri bulurum. - H. Taner
4		Ayrılmak, ilgisini kesmek	Örnek 1: Yeni evimizden çıkıp eski evimize taşındık. - Y. Z. Ortaç
			Örnek 2: Sabah kahvaltısından sonra otelimden çıktım. - A. Haşim
5		Süresi dolunca ayrılmak	Örnek 1: Daireden çıkmak. Hastahaneden çıkmak. Ceza evinden çıkmak.
6		Yapılmak, yürümek	Örnek 1: Bu daireden işler kolay çıkmaz.
7		Yetiyecek ölçüde olmak	Örnek 1: Bu kumaştan bir palto çıkar mı?
8		Eksilmek	Örnek 1: Dörtten iki çıkarsa...
9		Sonuca ulaşmak	Örnek 1: Uygunsuz dediğim vakalardan biri bir salon oyunu yüzünden çıkmıştır. - R. N. Güntekin
10		Sıyrılmak, ayrılmak	Örnek 1: Bebeğin patiği çıktı.
11	(mec)	Harcama zorunda kalmak	Örnek 1: Paradan çıkmak. Bin liradan çıktım.
12		Herhangi bir durumda olduğu anlaşılacak	Örnek 1: Borçlu çıkmak. Kârlı çıkmak. Alacaklı çıkmak.

13		Bir durumla ilgili niteliklerini yitirmek, bir durumdan başka bir duruma geçmek	Örnek 1: Çok sonra öğrenecek bunu. Çok sonra, çocukluktan çıkıp kocaman adam olduktan sonra. - T. Dursun K.
14	-e	Bir şeyin yukarısına varmak veya yükselmek	Örnek 1: Uzun, dik merdivenli bir yokuş çıktık. - R. H. Karay Örnek 2: Bir arkadaş soluya soluya merdivenleri çıktı. - B. R. Eyuboğlu
15		Bir inceleme, bir araştırma sonucu bulmak	Örnek 1: Sularda bakteri çıktı.
16	-e	İş için, yetkili birini makamında görmek	Örnek 1: Başkana çıkmak.
17	-e	Talihine veya payına düşmek, isabet etmek, vurmak	Örnek 1: Arkadaşa piyango çıkmış. Bize yine gezi çıktı. Bu işten size de bir şey çıkar.
18	-e	Gitmek, koyulmak	Örnek 1: Bingazi'deki muharebeye karışmak için beraber yola çıktığım arkadaş Kahire'de hastalanmıştı. - Ö. Seyfettin Örnek 2: Yola çıkmadan evvel eve gitmek, uyumak istedim. - M. Ş. Esendal
19	-e	Bir konu yetkililerce karara bağlanmak	
20	-e	Birdenbire görünmek	Örnek 1: Neden hiçbir korsan filosu önümüze çıkamadı? - F. F. Tülbentçi
21	-e	Mal olmak	Örnek 1: Bu ev dört milyara çıktı.

22	-e	Oyunda herhangi bir rolü oynamak	Örnek 1: Arsız ve aptal mahalle çocuğu rolüne çıkmıştı. - B. R. Eyuboğlu
23	-e	(bir yere) Ulaşmak, varmak	Örnek 1: Karşı kaldırıma geçtiler, sağa sola saptılar, demir yoluna çıktılar. - M. Ş. Esendal
24		Karaya ayak basmak	Örnek 1: 1919 senesi Mayısının on dokuzuncu günü Samsun'a çıktım. - Atatürk
25		Yayılmak, duyulmak	Örnek 1: Başından beri gazetelerde enstitü hakkında havadisler çıkıyordu. - A. H. Tanpınar
26		Olmak, bulunmak, var olmak	Örnek 1: Bayramın son günü her iki kadının da işleri çıkmıştı. - O. C. Kaygılı
			Örnek 2: Elbette birisi çıkar, biz de peşine takılırız, olur biter. - A. Gündüz
27		Bir iddia ile ortalıkta görünmek	Örnek 1: Sen onun karşısına çapkın bir adam gibi çıktın. - P. Safa
28		Yayılmak	Örnek 1: Lâğımdan pis kokular çıkıyor.
29	-e	Karşı gelebilmek, boy ölçüşmek	Örnek 1: Güreşte ona çıkacak kimse yok.
30	-e	Bulaşmak	Örnek 1: Kravatın boyası gömleğe çıktı.
31	-i	(yapı için) Yapmak	Örnek 1: Evin ikinci katını çıkmadan havalar bozuldu.
32	-den/-e		Örnek 1: Hemen bir apartmana çıkarım. - A. İlhan

		Bulduğu yeri bırakıp başka yere geçmek, taşınmak, ayrılmak	Örnek 2: Çok gerilerde kalmış çıktığım liman / Yok görünürde sığınacak bir ada. - C. S. Tarancı
33	-e	Bir sebeple bulunulan yerden ayrılmak	Örnek 1: Alış verişe çıkmak. Sokağa çıkmak. Örnek 2: Bu kahveden sıkıldın, ötekine çıkarsın, anladın mı? - M. Ş. Esendal
34	nsz	Niteliği sonradan anlaşılacak veya sonradan ortaya çıkmak	Örnek 1: Eyvah, bu da ötekiler gibi soysuz çıktı. İstemem artık gözüm görmesin, soğudum, iğrendim. Atın evimden dışarı. - R. N. Güntekin
35	nsz	Davranışta herhangi bir niteliği bulunmak	Örnek 1: Akıllı çıktı da, arkadaşına uymadı.
36		Yerinden oynamak	Örnek 1: Fukaranın hem sağ bileği çıkmış, hem davulu patlamıştı. - R. N. Güntekin
37	nsz	Görünür veya belli bir durumda bulunmak	Örnek 1: Tencerenin bakırı çıktı. Zayıflıktan kemikleri çıkmış.
38	nsz	Oluşmak, olmak	Örnek 1: Fırtına çıkmak. Soğuk çıkmak.
39	nsz	Piyasaya sürülmek	
40	nsz	Bitmek, büyümek, sürmek	Örnek 1: Ekinler çıkmaya başladı. Bıyığı çıktı.
41	nsz	Verilmek	Örnek 1: Maaş çıkmak. Emir çıkmak.
42	nsz	(ay veya mevsim) Geçmek	Örnek 1: Mart çıktı. Kış çıktı.

43	nsz	Yeni yetişip satışa sunulmak	Örnek 1: Erik çıkmış. Çilek daha çıkmadı.
44	nsz	Yükselmek, artmak	Örnek 1: Fiyatlar çıktı.
45	nsz	Artırmak, fiyatı yükseltmek	
46	nsz	Sesini yükseltmek	
47	nsz	Büyük abdest bozmak	
48	nsz(-den)	Giderilmek, yok olmak	Örnek 1: Leke çıktı.
49	-den	Unutmak	Örnek 1: O söz benim hatırımdan çıkmadı.
50	-den	(Ay, güneş) Doğmak	Örnek 1: Hava açılmış, ay çıkmıştı. - R. H. Karay
			Örnek 2: Güneş seni ısıtmak için çıkıyordu. - Y. K. Karaosmanoğlu
51	-i (Argo)	Vermeye katlanmak	Örnek 1: Çık bakalım paraları!
52	nsz	Yayımlanmak	Örnek 1: Yeni çıkmış Fransızca bir iki kitap bulunurdu. - Y. Z. Ortaç
53	-den	Gelmek	Örnek 1: Çok geçmeden haber çıkacağını kadınlık insiyakiyle derhal sezmişti. - R. H. Karay
54	-den	Gerçekleşmek	Örnek 1: İnsanın her gördüğü rüya çıkmaz ya! - M. Ş. Esendal
55	-den	Bulunduğu yerden ayrılmak; fırlamak, kopmak	Örnek 1: Gözü çıkmak. Arabanın direksiyonu çıkmak.
56	-den	(bir şeyin) Düzeni bozulmak, eskisinden daha	Örnek 1: Ev, ev olmaktan çıktı.

		değişik, kötü bir duruma girmek	
57	-le	Flört etmek	Örnek 1: Sevim, senden başka bir kızla çıkmadım. - A. İlhan
58	-e	Erişmek, görmek	Örnek 1: Akli başında ama, sabaha çıkamayacağına kalıbımı basarım. - Sait Faik Abasıyanık

Görüldüğü üzere, *çıkılmak* sözcüğünün oldukça çok anlamı sözlükte yer almaktadır. Bu anlamlar birbirleriyle karşılaştırıldığında, bazı anlamların birbirlerine benzer, yakın ve hatta aynı olduğu göze çarpmaktadır. Bu maddenin 1. (İçeriden dışarıya varmak, gitmek), 4. (Ayrılmak, ilgisini kesmek), 5. (Süresi dolunca ayrılmak), 10. (Sıyrılmak, ayrılmak), 32. (Bulunduğu yeri bırakıp başka yere geçmek, taşınmak, ayrılmak), ve 33. (Bir sebeple bulunulan yerden ayrılmak) anlamlarının birbirlerine çok yakın hatta benzer olduğu söylenebilir. Yine aynı maddede yer alan, 6. (Yapılmak, yürümek) ve 31. ([yapı için] Yapmak) anlamlarında benzer bir sorun göze çarpmaktadır. 9. (Sonuca ulaşmak) ve 12. (Herhangi bir durumda olduğu anlaşılacak) anlamlar da aslında aynı olguyu ifade etmektedirler; bir şeyin herhangi bir durumda olduğu anlaşılınca bir sonuca ulaşılmış olursunuz. 25. (Yayılmak, duyulmak) ve 28. (Yayılmak) anlamları ise aynıdır. 13. (Bir durumla ilgili niteliklerini yitirmek, bir durumdan başka bir duruma geçmek), 34. (Niteliği sonrada anlaşılacak veya sonradan ortaya çıkmak), 48. (Giderilmek, yok olmak) ve 56. ([bir şeyin] Düzeni bozulmak, eskisinden daha değişik, kötü bir duruma girmek) anlamların farklı ifadelerle aslında aynı şeyi söylediği görülebilir.

Bu sözcüğün tüm anlamlarını sıralamamızın bir diğer nedeni ise Aksan vd. (2017) Türkçenin Sıklık Sözlüğünde en sık sözcükler listesinde 23. sırada yer almasıdır. Sıklık

sözlüğünde 23. sırada yer alan bu sözcüğün anlamları içerisinde, en azından derlem içerisinde en sık kullanıldığı bağlamın, sözlükte verilip verilmediğine bakmak yapılan eleştirilerin tutarlı bir temele oturmasına yardımcı olacağı düşünülmektedir. Türkçe Ulusal Derleminin (TUD) 3. sürümü²¹ üzerinde **^çık[^ar]**. düzenli ifadesi (*regular expression*) kullanılarak yapılan taramada 95.717 sonuç bulunmuş ve sonuçlar sadece soldan 1 ve sağdan 1 eşdizimli olacak biçimde sıralandığında aşağıdaki tablolar elde edilmiştir (bkz. Tablo 16).

Tablo 16 *çıkmaq* eyleminin soldan ve sağdan 1 sözcük gelecek biçimde eşdizimlileri

SOL-1'deki en sık 20 eşdizim		<i>çıkmaq</i> eylemi	SAĞ-1'deki en sık 20 eşdizim	
580	ortaya	<i>çıkmaq</i>	ve	119
140	karşı	<i>çıkmaq</i>	bu	114
97	yola	<i>çıkmaq</i>	bir	74
86	dışarı	<i>çıkmaq</i>	ama	65
72	sahip	<i>çıkmaq</i>	sonra	52
66	karşımıza	<i>çıkmaq</i>	da	50
41	öne	<i>çıkmaq</i>	yani	46
38	bir	<i>çıkmaq</i>	ya	46
37	şey	<i>çıkmaq</i>	o	46
36	olmaktan	<i>çıkmaq</i>	için	35
34	plana	<i>çıkmaq</i>	zaman	31
31	da	<i>çıkmaq</i>	ben	31
30	dışına	<i>çıkmaq</i>	mı	29
28	sahneye	<i>çıkmaq</i>	şimdi	28

²¹ <https://v3.tnc.org.tr/>

27	ve	<i>çıkılmak</i>	ortaya	27
27	evden	<i>çıkılmak</i>	ne	23
26	içinden	<i>çıkılmak</i>	ki	22
25	yukarı	<i>çıkılmak</i>	bi	22
23	de	<i>çıkılmak</i>	diye	21
23	sokağa	<i>çıkılmak</i>	evet	21

Bu sayılara bakıldığında *çıkılmak* eylemi en çok *ortaya çıkılmak* olarak görünüm sağlamakta olup bunu sırasıyla *karşı çıkılmak*, *yola çıkılmak*, *dışarı çıkılmak*, *sahip çıkılmak*, *karşısına çıkılmak*, *öne çıkılmak* takip etmektedir. Oysaki TS’de, bu eşdizim sıralanışı tam tersine bir görünüm sağlamaktadır. *Ortaya çıkılmak* anlamı, TUD’da en üst sırada yer alırken TS’de 34. sırada yer almaktadır. TUD’da ikinci sırada yer alan *karşı çıkılmak* anlamı TS’de 29. anlam olarak verilmekte, TUD’da 3. sırada yer alan *yola çıkılmak* anlamı TS’de 18. anlam, TUD’da 4. sırada yer alan *dışarı çıkılmak* anlamı TS’de ilk anlam olarak verilmektedir.

Benzer bir durum, *olmak* sözcüğünde de görülebilir. Bu maddenin anlamları arasında benzerlikler bulunmaktadır. 12. (Sadece) ve 13. (Ancak, yalnız) anlamların tanımlarının birbirlerine çok benzer olduğu görülebilir. 5. (Bir durumdan başka bir duruma geçmek) ve 8. (Yetişmek, olgunlaşmak) anlamların da birbirlerine oldukça yakın olduğu yine görülebilir.

Anlamların bu sıralanışları, TS’de maddebaşı için verilen anlamların kendi içinde sıralanışı konusunda sıklık verilerinin kullanılmadığını gösterir niteliktedir. Sözlüğün ön içeriğinde (*front matter*) de anlamların sıralanışlarında gözetilen bir ölçütten bahsedilmemektedir. Oysaki, özellikle İngiltere’de yayınlanan modern sözlüklerde, bu tür sıralamaların derlem tabanlı yapıldığı bilgisi ön içerikte açıkça belirtilmektedir;

Longman Dictionary of Contemporary English Dictionary (Gadsby, 2003) örneğinde olduğu gibi.

Birden çok anlamı olan maddelere genel olarak bakıldığında, TS’de anlamların verilen örneklere göre çıkarıldığı izlenimi edinilebilir. Bazı anlamlar, örnekten yola çıkılarak oluşturulmuş algısı yaratmaktadır. Aksan (2004, s. 376), TS’nin farklı basımları arasında madde girme-çıkma eylemi ve bu eylemin farklı baskılarda yinelenmesi için yaptığı yorum; “*Her koşulda, güvenilir bir sözlük olma açısından beklenen, dilde bir kavramı yansıtan sözcüğe, sözlükte maddebaşı değerinin verilmesinin, bir diğer deyişle sözlüğe alınmasının da sözlükten çıkarılmasının da belirtilen amaçlara bağlı açıklanabilir dayanaklarının ve tutarlılığının olmasıdır.*”, maddebaşı anlamlarının belirlenmesi konusunda TS’de yaşanan sıkıntıları çok doğru bir biçimde tespit etmiştir.

5.2.5. Madde örnekleri

Örnekler sadece içinde yer aldıkları madde ya da alt maddeyle ilintilidir ve her bir madde ya da alt madde için en az bir örnek verilir. Bazı durumlarda, kalıp kullanımların gösterilmesi ya da anlamın pekişmesi gibi, birden fazla örnek kullanılabilir. Örnek, bulunduğu madde ya da alt maddenin anlamına özeldir, diğer anlam ya da alt anlamları içermez. TS’de bir anlam için verilen en çok örnek sayısı beşi geçmez. Farklı örnekler, kullanıcıya maddenin farklı kullanımlarını, bağlamlarını göstermiş olur. Maddenin bağlam içerisindeki kullanımının gösterilmesini sağlamak sözlüklerin amaçlarından biridir. Böylece kullanıcı bağlam bilgisini de görmüş olur. Bu nedenle örnekler, tanımın kullanıcıya doğru biçimde aktarılmasında önemli bir rol oynar.

TS'de toplamda bulunan 60.152 madde içinde 22.166'sı için örnek kullanılmıştır. Anlamlar ve altmaddeler için de kullanılan örnekleri ekleyince, TS'de toplam 248.307 örnek kullanılmıştır. Bu örneklerin birçoğu mükerrer defa kullanılmıştır. Bunlara ek olarak, 29.789 anlam için 2 örnek, 1442 anlam için 3 örnek, 88 anlam için 4 örnek ve 10 anlam için de 5 örnek verilmiştir. Verilen örneklerin kaynaklarıyla ilgili detaylı bilgi, örneklerin kaynakları bölümünde ayrıntılı olarak incelenecektir.

5.2.6. Örneklerin türleri

Genel olarak sözlüklerde örnekler tümce, kalıp yapı ya da görsel bir öge biçiminde sunulabilir.

5.2.6.1. Tümce biçimindeki örnekler

Tümce biçimindeki örnekler, tek dilli sözlüklerde sıkça rastlanan ve örnek dendiğinde ilk akla gelen biçimdir. Örnek tümceler genellikle alıntı biçiminde kaynaklardan toplanır ve bu alıntılar uygun maddeler için kullanılır.

5.2.6.2. Kalıplaşmış yapı

Kalıplaşmış yapı biçimindeki örnekler tam bir tümceden oluşmaz, daha çok eş dizimlilik sergileyen ve dilde yerleşmiş sözcük çiftleri ya da sözcük dizilerinden oluşur. Birlikte kullanımları göstermesi açısından kullanıcıya fayda sağlar, ancak bağlamdan kopartılmış olması maddenin anlamını aktarma konusunda tümceye kıyasla daha zayıf olabilir.

Yabancı dil öğrenenler için hazırlanmış olan öğrenici sözlüklerinde bu tür kalıplaşmış sözcüklerin kullanılması öğrencilerin dil yetkinliklerini geliştireceği için çokça kullanılır.

5.2.6.3.Görsel öge

Örnek olarak kullanılan görsel öğeler, kalıplaşmış yapılar gibi, öğrenici sözlüklerinde ve ansiklopedilerde sıkça tercih edilir. Canlı ya da cansız nesnelerin resimleri, haritalar vs. gibi görsel öğeler sıklıkla kullanılır. Ansiklopedilerde yer alan görsel öğeler, sadece bunlarla kalmayıp içeriği farklı olan maddeler için de kullanılabilir; ünlü tablolar vb. gibi. Genellikle siyah beyaz olurlar, ancak son on yılda basılan sözlüklerde renkli olanlarına da rastlanır. Elektronik sözlüklerde de sözlüğün türüne göre kullanılabilir.

5.2.7. Örneklerin işlevleri

Atkins ve Rundell (2008) örneklerin üç temel işlevi olduğunu söyler:

5.2.7.1.Tanımlayıcı (*attestation*)

Atkins ve Rundell'a (2008) "sözlüğün temel amaçlarından biri, sözcüklerin kökenlerini saptamak ve sözcüğün, anlamın veya ifadenin gelişimini izlemektir". Pek çok durumda, Johnson'ın (1755) sözlüğünün önsözünde söylediği gibi; alıntılar "sözcüklerin varlığını kanıtlamaktan başka bir amaç edinmez". Otantik bir metinden alınan bir tümce, "nesnel olarak bir sözcüğün ... dilde var olduğunu gösterir" (Simpson, 2003, s. 268) (Simpson

2003: 268).”; *araba* sözcüğünün “Tekerlekli, motorlu veya motorsuz her türlü kara taşıtı” anlamı için verilen “Sarhoşların araba sürmeleri sakıncalıdır. - E. Şafak” örneğinde olduğu gibi.

5.2.7.2. Açıklık getirici (*elucidation*)

Örnekler kullanımı gösterir ve sıklıkla tanım için yararlı bir tamamlayıcıdır. Atkins ve Rundell’a (2008) göre, iyi seçilmiş bir örnek çok anlamlı bir sözcüğün anlam farklılıklarını açıklığa kavuşturabilir. Kimi durumlarda, bir maddenin örnekleri olmadan neredeyse anlaşılmaz olduğu göze çarpmaktadır. İdeal olarak, tanım ve örnek kendi kendine yeterli olacak birimlerdir ve dahası destekleyici bir örnek olmaksızın anlaşılabilen bir tanım uygun bir tanım olmaktan uzaktır. Sözlük tanımı, doğası gereği soyut bir yapıdır ve zor bir kavramı ancak örneği okuyunca tam olarak anlayabilmek mümkün olur. *bir* sözcüğünün “Eş, aynı, bir boyda” anlamı için “Bu kalemlerin ikisi birdir, hangisini isterseniz alınız.” örneğinde olduğu gibi.

5.2.7.3. Örnekleyici (*illustration*)

Yine Atkins ve Rundell’a (2008) göre, iyi bir biçimde işlenmiş veritabanı, bir sözcüğün veya anlamın tipik olarak görünüm sergilediği tüm bağlamları (sözcüksel veya sözdizimsel) kaydeder. Bu bilgilere dayanarak derlenmiş bir sözlük maddesinde, sözcüklerin bağlamsal çeşitliliğini göstermede, örnekler önemli bir role sahiptir. Bu örnekler, sözcüğün sözdizim, eşdizimlilik gibi bilgilerini göstermiş olur. *olmak* eyleminin “(ne ile birlikte) Ne gibi bir ilginin bulunduğunu sormak veya hiçbir ilgi olmayacağını

belirtmek için kullanılır” anlamı için verilen “Size ne oldu da karıştınız? Ona ne oluyor! Bana ne olacak, ha gelmiş, ha gelmemiş.” örneğinde olduğu gibi.

Atkins ve Rundell’in (2008) sözünü ettiği, uygulamaya yönelik olan, bu işlevler kimi örnekler için birden fazla olabilir, diğer bir deyişle bir örnek birden fazla işlevi yerine getirebilir. Örneğin, tanımlayıcı olan örneklerde tanıtlamaya ek olarak, örnekleyici ya da açıklık getirici görevini yerine getirebilir. Burada önemli olan, örneğin üstlendiği işlevdir. Kaynağı belli olan bir örneğin, tanımlayıcı işlevini üstlenmemesi gibi bir durum söz konusu olamaz. Atkins ve Rundell’in (2008) örnekler için tanımladığı işlevlerin TS’de yer alan *olmak* eylemi için yapılan çözümlemesi Tablo 17’de görülebilir.

Tablo 17 *olmak* eyleminin anlamları, örnekleri ve işlevleri

Anlam sırası	Tanım	Örnek	İşlev (T= Tanımlayıcı, A= Açıklık getirici, Ö= Örnekleyici)
1	Varlık kazanmak, meydana gelmek, vuku bulmak	Örnek 1: Her gün fırtına oluyor. Örnek 2: En şiddetli münakaşa, kumpanyanın ismi için oldu. - Sait Faik Abasıyanık	A/T
3	Bir görev, makam, san veya nitelik kazanmak	Örnek 1: Doktor olmak. Öğretmen olmak. Adam olmak. Örnek 2: Okumak, eczacı olmak bu sayılı inatlarından biri ve ilkidir. - T. Buğra	A/T

4	Bir şeyi elde etmek, edinmek	Örnek 1: Haberi olmak. Örnek 2: Nihayet ben mal sahibi olacağıma göre rahattım. - Sait Faik Abasıyanık	A/T
5	Bir durumdan başka bir duruma geçmek	Örnek 1: Şarap, sirke olmuş. Örnek 2: İşte önümüzdeki sırtlar görünmez oldu. - R. H. Karay	A/T
6	Herhangi bir durumda bulunmak	Örnek 1: İnsan sabırlı olmalı. Örnek 2: Bekâr olduğumuza bir yiyelim de bin şükredelim. - R. N. Güntekin	A/T
7	Uygun düşmek, yerinde görülmek	Örnek 1: Böyle iş olmaz. Oraya gitmesek de olur.	A
8	Yetişmek, olgunlaşmak	Örnek 1: Ekinler oldu. Üzümler daha olmadı.	A
9	Hazırlanmak, hazır duruma gelmek	Örnek 1: Çay oldu.	A
10	Bulunmak	Örnek 1: Öğleden sonra orada olmalıyım. Örnek 2: Şimdi gelir; kalkmıştır, giyindi bile... Neredeyse burada olur. - R. H.	A/T/T

		Karay Örnek 3: Kız da hemen olduğu yere oturdu. - M. Ş. Esendal	
11	(özne olarak zaman bildiren kelimelerle) Geçmek, tamamlanmak	Örnek 1: İki yıl oldu. Nerede ise üç yıl olacak.	Ö
12	Sürdürmek, yürütmek	Örnek 1: İlişkilerimiz dostça olsun istiyorum.	A
13	Bir kuruluşla, örgütle ilgili bulunmak, mensup olmak	Örnek 1: Partili olmak.	A
14	(zaman bildiren bir isimle) Yaklaşmak, gelip çatmak	Örnek 1: Sabah oldu. Gece oluyor. Örnek 2: Kış müthiş olacak. - Sait Faik Abasıyanık	Ö/T
15	Bir şey, birinin mülkiyetine geçmek	Örnek 1: Arsa onun oldu. Örnek 2: Pırlanta gerdanlığı da tek taş küpesi de, zümrüt yüzüğü de kendinin olsun! - S. M. Alus	A/T

16	Özne bir isim tamlaması olduğunda, belirtenin belirtilene ait olduğu düşüncesini anlatır	Örnek 1: Çocuğun on bin lirası oldu. Evimizin bahçesi olmalı. Yarın misafirimiz olacak.	Ö
17	Ek fiilin geniş zamanı olan -dır (-dir) anlamında kullanılır	Örnek 1: Annesi oluyor. Yeğeni olur.	Ö
18	Sarhoş olmak	Örnek 1: Sen adamakıllı olmuştun.	A
19	Uymak, tam gelmek	Örnek 1: Bu şapka başıma oluyor.	A
20	Yitirmek, elinden kaçırmak	Örnek 1: Tembelliği yüzünden işinden oldu. Ekmeğinden olmak. Canından olmak.	A
21	Bir yerde doğmuş, yaşamış olmak	Örnek 1: Köyden, kasabadan olmayan, düveni, dirgeni nasıl bilebilir.	A
22	Bu fiilin geniş zamanının tekil üçüncü kişisi olumlu olduğunda kabul, olumsuz olduğunda ret anlatır	Örnek 1: Demin söylediğin iş olur, ama öteki olmaz.	Ö
23	(bir şeyle birlikte) Bir olayla karşılaşmak; başına kötü bir şey gelmek	Örnek 1: Aman, ona bir şey olmasın! Kimseye bir şey olmadı.	Ö

24	(ne ile birlikte) Ne gibi bir ilginin bulunduğunu sormak veya hiçbir ilgi olmayacağını belirtmek için kullanılır	Örnek 1: Size ne oldu da karıştınız? Ona ne oluyor! Bana ne olacak, ha gelmiş, ha gelmemiş.	Ö
25	Yol açmak	Örnek 1: Bu davranışın ona çok zararı oldu.	A
26	Bir isim veya sıfatın belirttiği durumu almak	Örnek 1: Su, buz oldu.	A
27	Sıfat-fiil eki almış kelimelerle birlikte başlama, bitirme vb. bildiren fiilleri oluşturur	Örnek 1: Artık bize gelmez oldu. Bu işi yapmış olacak. Söyleyecek olursa...	Ö
28	(hastalık anlatan bir kelimeyle) Hastalığa yakalanmak, tutulmak	Örnek 1: Tifo olmak. Verem olmak.	Ö

5.2.8. Kaynak açısından örnek türleri

Kaynakları açısından toplamda üç tür örnek tümce bulunmaktadır (Laufer, 1992; Newell, 2000). Bunlardan ilki derlem tabanlı, ikincisi ise sözlük yazarının yazmış olduğu ve üçüncüsü de ikisinin karışımından oluşur.

5.2.8.1.Sözlük yazarının oluşturduğu örnekler

Bu tür örnekler, sözlük hazırlayıcılarının genellikle kendi bilgi ve deneyimleriyle oluşturdukları örneklerdir. Bu tür örneklerin yazımında, sözlük hazırlayıcısı maddenin gereksinimlerine göre örnek tümce oluşturur. Bu üretim sürecinde, sözlük hazırlayıcısının gözettiği şey anlam/alt anlamın özelliklerini yansıtacak en uygun örneğin verilmesidir. Bu aşamada hazırlanan örnek, sözlüğün genel amacına ve sözlüğün ait olduğu tipolojiye (terminoloji sözlüğü ise terimlerin kullanıldığı) uygun olacaktır. Bu tür örnekler, özellikle yabancı dil öğrenenler ya da öğrenciler için hazırlanan sözlüklerde tercih edilmektedir. Bunun en temel nedeni, örneğin ihtiyaçlara uygun olarak üretilebiliyor olmasıdır. Maddenin öne çıkan belli özelliklerinin öğrenciye yansıtılması bakımından bu tür örneklerin kullanılması öğrenciye kolaylık sağlayacaktır.

5.2.8.2.Derlem tabanlı örnekler

Derlem tabanlı örneklerde, örnek derlem içerisinde geçen tümcelerden seçilir, böylece anadil konuşucuları tarafından kullanılan ve gerçek dili yansıtan örnekler sözlük kullanıcılarına sunulmuş olur. Bu bakımdan derlemler, örnekler için en iyi kaynaklardan biri olarak görülebilir (Laufer, 1992, s. 72). Sözlük derleyicisinin kendisinin ürettiği örneklerle karşılaştırıldığında, daha otantik bir yapıya sahip olduğu görülür.

5.2.8.3.Hibrid (Melez) örnekler

Üçüncü bir tür ise, hibrid (melez) diye de tabir edilen ve yukarıda adı geçen iki türün karışımından oluşan örneklerdir. Derlemlerin gerçek hayatta kullanılan dili daha iyi

yansıması, otantik olması nedeniyle dil öğretimi gibi, sözlük kullanıcısının o dil hakkında doğal dil konuşucusu kadar bilgi sahibi olmadığı durumlarda sağladığı avantajları bakımından melez örnekler ön plana çıkmaktadır. Örnek tümce içeriğinin maddenin özelliklerine uygun biçimde değiştirilmesinin gerektiği durumlarda, sözlük derleyicisi tarafından derlemeden alınan tümcenin üzerinde kimi değişiklikler yapılarak oluşturulan örneklerdir. Bu tür durumlarla karşılaşıldığında, ihtiyaçlara uygun bir biçimde yapılan değişikliklerin sözlük kullanıcısına katacağı faydalar göz önünde tutulur, çünkü derlem içerisinden alınan örneklerin, derlemede yer aldıkları biçimleriyle birebir kullanılmaları her zaman uygun olmayabilir ya da bağlamdan koparılan tümce anlamını yitirebilir.

Doğaldır ki, maddenin belirtilmek istenen özelliklerine uygun olmayan bir örnek, kullanım amacına aykırı olduğundan tercih edilmez. Türkçe Sözlük'te bu tür örneklerin olup olmadığını söylemek biraz güçtür, şöyle ki, alıntı yapılan örneği nereden alıntı yapıldığı yazılır, ancak değiştirilen alıntıya “şu kaynaktan değiştirilerek alıntılanmıştır” diye bir ibare eklenmemektedir. Bu nedenle sözlükçülerin yazdığı örneklerle, hibrid örnekleri birbirinden ayırmak, eğer özel olarak kullanılan bir imleme sistemi yoksa neredeyse imkânsızdır.

5.2.9. Örneklerin kaynakları

Örnek tümceler üzerine alan yazında yer alan tartışmalar çokça örneklerin kaynağıyla ilgilidir. Örnekler bir derlem içerisinden mi alınmalı yoksa sözlük hazırlayıcısı ya da hazırlayıcıları kendileri mi bir örnek tümce oluşturmalıdır sorusu, alan araştırmacıları tarafından sorulan soruların başında gelir. Derlem içerisinden alınan tümceler, otantik oluşları itibariyle maddenin dilde nasıl kullanıldığına tanıklık ederler. Bu bakımdan,

derlemlerden edinilen örnek tümceler sözlük kullanıcıları için otantik olması bakımından faydalıdır. Öte yandan, derlemden çekilen tümceler, alıntılanmadan önce yer aldıkları bağlamdan uzaklaşıp çıplak biçimde sözlükte yer alırlar. Bu da kullanıcı için bazı durumlarda kafa karışıklığına neden olabilir. Buna örnek olarak, TS’de **yılışmak** maddesi için verilen şu örneğe bakabiliriz:

“... karının bu iltifatına, yılışarak mukabele etmekle beraber...”

Bu örnekte, öncelikle dikkati çeken *karı* sözcüğünün birinci anlamı olan eşin iyelik eki almış hali mi, yoksa kaba anlamında mı kullanıldığı anlaşılammamaktadır. Alanyazında derlemlerden alınan alıntılarının değiştirilemeyeceği, en fazla alıntının kısaltılabileceği önerilmektedir (Atkins ve Rundell, 2008; Laufer, 1992; Newell, 2000). Burada bağlamdan koparılan tümcede yer alan madde (*yılışmak*) ile tümcenin diğer öğeleri arasındaki bağın zayıflığı maddenin anlamını kullanıcıya aktarma işini yerine getirememiş gibi görünmektedir. Oysaki, başka örneklerde verilen örnek, maddenin anlamını kullanıcının zihninde canlandırmasına olanak tanır; **uşak** sözcüğü için verilen örneğe bakalım:

“... kapının eşiğinde fraklı, beyaz eldivenli bir uşak duruyordu.”

Burada yapılan betimlemeyle, tümceyi okuyan bir sözlük kullanıcısının, sözcüğün anlamının zihninde resmedilmesine olanak sağlanmaktadır, zirâ uşak deyince aklımıza gelebilecek muhtemel bir resimde beyaz eldiven ve frak giymiş bir kişi bulunacağı düşünülebilir, yapılan betimlemeyle genel geçer bir uşak figürü resmedilmektedir. Elbette ki, bireyin/sözlük kullanıcısının kişisel artalanı, bilgisi, görgüsü, kültürel donanımının da bu resmin çizilmesinde işin içine girdiği unutulmamalıdır.

TS’de kullanılan örneklerin genel yapısına bakıldığında hem alanyazında “sözlük yazarına ait örnek” diye adlandırılan örneklerden, hem de belli bir kaynaktan alınan örneklere rastlanmaktadır. Kaynağı belirtilen örneklerin toplamı 218.203 (toplamın %78’i), kaynağı belirtilmeyen örnek sayısı ise 61.433 (toplamın %28’i) olup toplamda 279.636 örnek verilmiştir. Bu sayıya altmaddeler için verilen örnekler de dâhildir. Kaynağı belirtilen örneklerde, 160 farklı yazardan ve 8 farklı kaynaktan alıntılama yapıldığı görülmektedir. Bu kaynakların çoğu öykü, roman, şiir vb. gibi edebi eser sınıflandırmasına dâhil edilebilecek türden eserlerdir; bunun dışında anonim şiir, atasözü, hukuki eser, sözlük (Divanü Lügati’t-Türk), marş, halk türküsü, şarkı ve Atatürk’ün sözleri de örnek olarak maddelerde kullanılmaktadır. TS’de yer alan tüm örneklere ait kaynaklar ve bu örneklerin alıntılanma sayıları Tablo 18’de verilmiştir. Kaynağı belirtilen örneklerin çok büyük çoğunluğunun edebi eserlerden alıntı biçiminde verildiği görülmektedir. Bu sayılara bakıldığında, TS’de 26.415 defa Reşat Nuri Güntekin’in eserlerinden aynı ya da farklı örneğin verildiği görülmektedir. Genel olarak bakıldığında, TS’deki örneklerin alanyazında derlem tabanlı örnekler olarak anılan örneklendirme biçimine yakın olduğunu söyleyebiliriz.

Tablo 18 TS’de kullanılan örneklerin kaynakları ve bu kaynaklardan alıntılama sayıları

Kaynak/Yazar	Örnek Sayısı	Kaynak/Yazar	Örnek Sayısı	Kaynak/Yazar	Örnek Sayısı
A. Gündüz	2051	Fuzuli	39	O. S. Orhon	654
A. H. Tanpınar	163	Fuzulî	3	O. V. Kanık	1465
A. H. Tarhan	2	Gevheri	2	O. Veli	10
A. Haşim	382	H. A. Yücel	18	Ö. B. Uşaklı	5
A. İlhan	5252	H. Balıkçısı	11	Ö. Seyfettin	9454
A. K. Tecer	140	H. C. Yalçın	1442	P. Safa	6758

A. Kabaklı	23	H. E. Adıvar	10395	Pir Sultan Abdal	14
A. Kutlu	341	H. F. Ozansoy	164	R. C. Emek	3
A. M. Dıranas	39	H. İlaydın	4	R. Çalapala	16
A. Midhat	270	H. Pular	63	R. E. Ünaydın	575
A. Mithat	21	H. R. Gürpınar	4946	R. Enis	144
A. N. Asya	31	H. S. Tanrıöver	77	R. Ilgaz	109
A. Rasim	319	H. Talman	20	R. N. Güntekin	26415
A. Sayar	42	H. Taner	18944	Ruhî	107
A. Ş. Hisar	4040	H. Türküsü	18	Ruhsatî	11
A. Gündüz	308	H. Z. Uşaklıgil	521	S. Ali	18
A. H. Tanpınar	7	Halikarnas Balıkçısı	827	S. Ayverdi	576
Anayasa	1499	Halk türküsü	1203	S. Birsal	2514
Anonim Şiir	2	K. Bilbaşar	14	S. Derviş	316
Âşık Ali İzzet Özkan	4	K. Hulûsi	43	S. Ertem	194
Âşık Ömer	18	K. Kamu	8	S. Eyuboğlu	63
Âşık Veysel	105	K. Tahir	128	S. Eyüpoğlu	18
Atasözü	1186	Karacaoğlan	222	S. Kocagöz	193
Atatürk	297	Koca Ragıp Paşa	2	S. M. Alus	715
B. R. Eyuboğlu	195	M. Â. Ersoy	413	Sabahattin Ali	478
B. Felek	3126	M. A. Ersoy.	8	Sait Faik Abasıyanık	13178

B. K. Çağlar	7	M. C. Anday	89	Seyranî	9
B. Necatigil	637	M. C. Kuntay	319	Süleyman Çelebi	2
B. R. Eyuboğlu	3297	M. Çınarlı	9	Sürurî	107
B. R. Eyüboğlu	40	M. E. Yurdakul	19	Ş. Rado	42
B. S. Erdoğan	64	M. İzgü	4	Şarkı	81
Bakî	190	M. N. Sepetçioğlu	11	Şemseddin Sami	6
Bayburtlu Zihni	15	M. S. Sutüven	2	Şeyh Galip	3
C. Külebi	9	M. Ş. Esendal	14869	Şinasi	2
C. Meriç	139	M. Yesari	1041	T. Buğra	5508
C. S. Erozan	3	Marş	18	T. Dursun K.	1117
C. S. Tarancı	620	Muhibbî	15	T. Fiikret	34
C. Şehabettin	4	N. Araz	754	T. Halman	1828
C. Uçuk	387	N. Ataç	1154	T. Oflazoğlu	606
Ç. Altan	1640	N. Cumalı	7102	Divanü Lügati't - Türk	14
Dadaloğlu	31	N. F. Kısakürek	4	Y. K. Beyatlı	2305
Dede Korkut	23	N. H. Onan	51	Y. K. Karaosmanoğlu	14039
Diyojen	10	N. Hikmet	4	Y. Kemal	3251
E. B. Koryürek	125	N. Kemal	16	Y. N. Nayır	70
E. Bener	1771	N. Kurşunlu	108	Y. S. Selim	6
E. C. Güney	17	N. Nadi	291	Y. Z. Bahadınlı	7

E. E. Talu	1046	N. Nâzım	445	Y. Z. Ortaç	3125
E. İ. Benice	86	N. Neyzi	2	Yunus Emre	196
E. M. Karakurt	2	N. S. Örik	20	Z. Gökalp	24
Erzurumlu Emrah	143	Nedim	8	Z. O. Saba	467
F. Celâlettin	9	Niğdeli Hikmet	2	Z. Ö. Defne	64
F. F. Tülbentçi	596	O. C. Kaygılı	3633	Z. Paşa	2
F. H. Dağlarca	12	O. Hançerlioğlu	115	Z. Selimoğlu	1507
F. Halıcı	739	O. Kemal	2110		
F. N. Çamlıbel	332	O. Pamuk	85		
F. R. Atay	4368	O. Rifat	696		

5.2.9.1. Derlem tabanlı (*corpus-based*) ile sözlükçüye ait (*lexicographer*) örnekler

Alan yazında çokça tartışılan konulardan biri de sözlükte yer alan örnek tümcelerin, bir derlem içerisinden alıntılama yoluyla verilmesinin mi yoksa sözlük yazarının kendisinin oluşturmasının mı daha iyi bir örnek tümce olacağı konusudur (Atkins ve Rundell, 2008; Bejoint, 1994; R. R. K. Hartmann, 2001; Jackson, 2002; Laufer, 1992; Newell, 2000; Zgusta ve diğerleri, 1971). Yukarıda verdiğimiz sayılardan da anlaşılacağı üzere, TS’de büyük oranda (%78) bir kaynağı olan ya da belli kaynaklardan oluşan bir derlem veritabanından elde edilen kaynaklardan alınan örnekler kullanılmıştır. Bunun haricinde kalan %28’lik dilimi ise kaynağı olmayan ya da sözlük yazarına ait örnekler oluşturmaktadır.

5.2.10. Birden fazla madde için kullanılan tıpkı örnekler

TS’de kullanılan örnek tümcelerinin çoğunun, sözlük içerisinde birden fazla kez farklı maddeler için örnek olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu örnekler içerisinde en çok, “*Kardeş gözüyle bakmak.*” örneği 476 defa çeşitli anlamlar için örnek olarak kullanılmıştır. Hemen ardından, 294 defa Abdülhak Şinasi Hisar’ın “*Demek sen artık ağzının tadını bilmiyorsun! Demek senin hiçbir zevkin kalmamış!*” tümcesi örnek olarak kullanılmıştır. Kullanılan örneklere genel olarak bakıldığında toplamda 33.420 benzersiz tümceden 14.776’sının (%45) mükerrer defa, 18.644’ünün (%55) ise sadece bir defa geçecek biçimde örnek olarak kullanıldığı görülmektedir.

5.2.11. Örnekle anlamı aktarabilme

Yukarıdaki örneklerde de yer aldığı gibi, TS’de verilen örneklerin büyük çoğunluğu derlem tabanlı olduğu için bazı durumlarda örneklerdeki bağlamın kopuk olması maddeyi destekleme görevini tam olarak yerine getiremeyebilirler. Örneğin, **zırtlak** maddesine verilen örnek tümcenin, “... sulu zırtlak bir şey getirir.”, madde için verilen “*Yavan, tatsız*” anlamını desteklemesi pek mümkün görünmemektedir. Çünkü **sulu** maddesinde verilen örnek, sulu sözcüğünün tatlı ve hoş olabileceği düşüncesini uyandıracak türdendir; “*Onun getirdiği kızarmış eti, şarabı, iri ve sulu elmaları acele yuttu.*”. Bu örnekte sulu sözcüğünü yavan ve tatsız olarak algılamak gerçekten de zordur. Türkçenin Sıklık Sözlüğünde (Y. Aksan ve diğerleri, 2017) en sık kullanılan ilk 100 sözcük içerisinde bulunan **ev** maddesi için toplamda 6 anlam verilmiş, bunlardan ilkinde örnek verilmemiş, geri kalan 5 anlam için birer örnek kullanılmıştır. Bu tanımlar ve örnekler Tablo 19’da görülebilir.

Tablo 19 "ev" sözcüğünün tanım ve örnekleri

“ev” sözcüğünün tanım ve örnekleri	
TANIM	ÖRNEK
1. Yalnız bir ailenin oturabileceği biçimde yapılmış yapı	X
2. Bir kimsenin veya ailenin içinde yaşadığı yer, konut	Ana oğul, yeni kiraladıkları eve bir pazar günü taşındılar. - N. Cumalı
3. Evin iç düzeni, eşyası vb	Düzenli bir ev. Evi çok temiz.
4. İçinde bir iş görülen veya bazen belirli bir amaçla kullanılan yer	Gözlem evi. Dikim evi.
5. Herhangi bir yerde toplumsal, kültürel, ekonomik yönlerden tanıtma görevini üstlenen veya belli alanlarda olan kişilerin toplanıp toplumsal ilişkilerini sürdürmelerini sağlayan kuruluş	Ordu evi. Öğretmen evi.
6. (<i>mecaz</i>) Aile	Evine bağlı bir adam.

Tanımla anlamın paralellik göstermesi, örneğin tanımı desteklemesine yardımcı olacaktır. Bu nedenle, tanımda yer alan bilgilerle örnekte yer alan bilgilerin uyuşması yeğlenir. Yukarıdaki tabloda, *ev* sözcüğünün 2. anlamına verilen örnekte tanımda yer alan “aile” kavramı, örnekte geçen “ana oğul” ifadesiyle uyuşma sağlanmaya çalışıldığı açıkça görülmektedir; diğer bir deyişle “aile” ile “ana oğul” arasında bir etkileşim vardır. Buna karşın, aynı etkileşimi tanımda geçen “yer” kavramıyla, örnekte geçen “eve” arasında dilbilimsel olarak kurmak olası değildir. Bu uyuşmazlığı Evrensel Dilbilgisi’nde yer alan

ROL kuramına göre (bkz. N. E. Uzun, 2000) açıklamaya çalışalım. Örnekte geçen *ana oğul* ifadesi EDİCİ rolünü alarak, HEDEF rolündeki *yere* taşınma eylemini gerçekleştirmiştir. Örnekteki *ev* sözcüğü, yönelme ekini (-e) alarak HEDEF rolünü almış ve taşınma eyleminden de etkilendiği için ETKİLENEN rolünü de üstlenmektedir. Bu çerçeveden bakıldığında, *ev* sözcüğünün YER rolünü üstlenmekten çok HEDEF ve ETKİLENEN rollerini üstlendiği görülmektedir. Bu örneğin yerine, *ev* sözcüğünün YER rolünü aldığı başka bir örneğin kullanılmasının tanım ve örnek arasındaki uyumu dilbilimsel olarak sağlayabilmesi adına daha uygun olacağı düşünülmektedir. Diğer maddelerde örnek olarak zaten kullanılmış olan ve içerisinde *ev* sözcüğünün YER rolünü aldığı şu tümcelerin bu uyuşmayı sağlayacağı düşünülmektedir; “*Yirmi beş senedir Beykoz'daki o tekke gibi evde çile dolduruyorum. - R. N. Güntekin*”, “*Bu evde başlangıcından bitimine kadar dirlik düzenlik hiç bozulmamıştır. - M. Ş. Esenal*” ya da “*Sıcak yaz günü evde kim varsa, küçük büyük, çoluk çocuk toplandılar. - M. Ş. Esenal*”. Özellikle son tümcede geçen, *çoluk çocuk* ifadesiyle aile kavramını dolaylı da olsa karşılayabileceği düşünülmektedir. Bu örneklerin dışında, derlem dışı bir sözlükçe örneği de verilebilir; “*Ailemiz yıllardır bu evde oturuyor.*”. Bu örnek tümcede, EDİCİ rolünün *aile* sözcüğüyle karşılandığı, YER rolünün de *ev* sözcüğüyle karşılandığı açık bir biçimde görülebilmektedir. Benzer biçimde, eylemler için ROL kuramından hareketle İbe Akcan'ın (2010) çalışması değerli bulgular sağlamaktadır.

Maddenin diğer anlamları için, 3., 4. ve 5. anlamlar, verilen örneklerdeki sorunu bir sonraki bölüm olan sözlüğün örnek verme stratejisinde ele alacağız. Örnekleri inceleyebilmek için herhangi bir sorun olmadığını düşünerek, bu örnekleri analiz etmeye devam edelim. Bu örnekler için, anlamın bağlamını oluşturma, tanımın anlaşılmasını kolaylaştırma gibi bir görevden ne yazık ki söz edilemez. Bu örnekler, bir tümce yerine sadece maddenin bir öbek içerisindeki görünümünü göstermektedir. Oysaki, sözlükte başka maddeler ve anlamlar için kullanılan örneklerde bu tanıma örnek olarak

verilebilecek tümceler mevcuttur; 4. anlam için “*Basım evinde dizilip basılan dergi için sadece elli lira alır. - S. Birsel*” ve 5. anlam için “*Her halk evinde müzik öğretmenlerinin kurduğu korolar vardı. - N. Cumalı*” örnek tümcelerinde olduğu gibi. Maddenin 6. anlamında kullanılan örneğe bakacak olursak, 6. anlamın mecaz anlam içerdiği ve kullanılan örneğin bu bakımdan sözcüğün mecaz anlamını destekler nitelikte olduğu söylenebilir.

Bu örneklerden yola çıkarak, TS’de kullanılan örneklerde sorunlar olduğu gibi uygun örneklerin de verildiği durumların varlığı görülmektedir; *ev* maddesinin 6. anlamında olduğu gibi.

Genel olarak denilebilir ki, kimi örneklerin tümce biçiminde, kimi örneklerin de söz öbeği biçiminde verildiği görülmektedir. Aynı zamanda, verilen örneklerin kimi durumlarda madde tanımını desteklemediği de yukarıda verilen örneklerden ve açıklamalardan anlaşılmaktadır. Özellikle sözlükçülere ait örneklerde, Evrensel Dilbilgisi çerçevesinde ROL kuramının örnek tümcelerinin yazımında sözlükçülere oldukça yardımcı olacağı düşünülmektedir.

5.2.12. Türkçe Sözlükte örnek verme stratejisi

TS’de kullanılan örnek stratejisiyle ilgili sözlüğün kendisinin belirtmiş olduğu bir belli yöntem yoktur. Genellikle sözlükler, önsöz ya da sözlükbilimdeki adıyla ön içerikte (*front matter*), sözlükte kullandığı stratejileri, yöntem ya da teknikleri açıklar. Örneğin, maddenin yapısının nasıl olduğu, madde önünde ve ardında hangi bilgilerin yer aldığı çeşitli biçimlerde ya da resimlerle gösterilir. Sözlüğün oluşturulma aşamaları ve bu süreç içerisinde izlenen yöntem, ön içerikte kullanıcıya açıklanır ve böylece kullanıcı

bilgilendirilmiş olur. Bu bilgilendirme, kullanıcının sözlüğü daha verimli kullanmasına olanak tanır. Ön içerik, sözlüklerde çok eski zamanlardan beri bulunmaktadır, bu bir gelenektir. TS de bu geleneğe uymuştur ve örnek verme stratejisiyle ilgili sadece “edebi metinlerden seçilen cümlelerle örneklendir[me]” yapıldığı belirtilmektedir (*Türkçe Sözlük*, 2011, s. xx). Tek başına bu bilgiden hareketle, TS’de verilen örneklerin, çoğunlukla edebi eserleri temel aldığı için, bir nevi derlem tabanlı olduğu söylenebilir, ancak daha önce verilen örneklerde de görüldüğü üzere, kaynak belirtilmeden verilen örnekler de mevcuttur. Alıntı yapılan edebi eserler, verilen örneklerin içerisinde %78 gibi büyük bir orana sahiptir. Geriye kalan %28’lik bölümü oluşturan örnekler ise anonim şiir, atasözü, hukuki eser, sözlük (Divanü Lügati’t-Türk), marş, halk türküsü, şarkı gibi eserlerden ve Atatürk’ün sözlerinden oluşmaktadır.

Verilen bu örneklere bakıldığından, yukarıda değindiğimiz örnekleri de göz önüne alınca, TS’de örnek vermede sorunlar yaşandığı görülmektedir; bu sorunlardan en önemlisi kimi örneklerin maddenin anlamını desteklemekte yetersiz kaldığı gerçeğidir. Elbette ki, her örnek için böyle bir durum söz konusu değildir, çünkü bazı örnekler maddenin tanımını olabilecek en uygun biçimde desteklemektedir. Bazı örneklerde görülen sorunların, bazı örneklerde görülmemesi, TS’nin kesin çizgilerle sınırları çizilmiş bir strateji benimsemediğini, durum böyle olunca, bazı durumlarda örneğin tanımı desteklemediği, ancak bazı durumlarda ise desteklediği anlaşılmaktadır. Kimi maddelerde, farklı anlamlar için verilen örneklerde aynı ayrımın gözetilmediği saptanmıştır. Örneğin, *çıkmaq* sözcüğünün 58 farklı anlamı bulunmaktadır. *Çıkmaq* sözcüğünün 11. anlamı, *harcama zorunda kalmak* ile 51. anlamı, *vermeye katlanmak*, için kullanılan örnekler sırasıyla şöyledir; *Paradan çıkmaq. Bin liradan çıktım. ve Çık bakalım paraları!*. Bu anlamlar arasında nasıl bir ayrım olduğu biraz kafa karıştırıcıdır. Anlaşıldığı üzere, 51. anlamda olay sanki silahlı bir soygun ortamında geçiyor ve birinin parası zorla isteniyor. Bu durum için TS, *vermeye katlanmak* anlamını vermiş. Daha mütevazı bir ortamı hayal edecek

olursak, biri arkadaşından para istiyor, ama arkadaşı ona para vermek istemiyor; böylesi bir durumda da 51. anlam ve 11. anlam arasında kesin çizgiler koyacak bir durum karşımıza çıkmamaktadır. Her iki durum için, *isteği olmadığı halde* anlamı verilmektedir. Burada yatan sorun, örneklerin hep paranın konu olduğu durumlar için verilmiş olmasıdır. Acaba bu anlam sadece para için mi geçerlidir? Para yerine başka bir adı koysak yine aynı anlamları elde edebilir miyiz? Örneğin, anahtar; *Çık bakalım anahtarları!*. 11. anlamda geçen *harcama* eylemi ile anahtar uyuşmamaktadır, çünkü anahtar harcanan bir nesne değildir. Bu nedenle, bu örneği 51. anlam ile kullanmak gerekecektir. Bu durumda, 11. anlam ile 51. anlamı ayırt edebilmek için 11. anlamda *harcama* eylemine uyan, 51. anlamda ise *harcama* eylemi dışında kalacak, iki anlam arasındaki farkı belirginleştirecek, bir örnek kullanımı daha doğru olacaktır. Oysaki TS’de, her iki anlam için konunun para olduğu örnekler tercih edilmiştir. Eğer verilen örnekler belli bir kaynak gösterilerek, diğer maddelerde olduğu gibi edebi bir eserden alıntı biçiminde olsaydı, başka bir örnek bulmak çözüm getirebilirdi, ancak örnekler belli bir yazardan alıntılanmadığı için para sözcüğünü başka bir nesneyle değiştirmenin herhangi bir sorun oluşturacağı da düşünülmemektedir.

TS’nin örnek seçiminde kullandığı stratejiyi şu biçimde özetlemek yanlış olmaz sanırım; örnek verilecek maddenin bir eser içerisinde geçip geçmediğini belirlemek ve eğer geçmişse o tümceyi maddeye örnek olarak kullanmaktır. Bu yöntem için, stratejik bir yöntem demek oldukça zordur, bu nedenle de TS’de örnek vermek için uygun bir stratejinin olmadığı söylenebilir. Hatta örnek vermede görülen bu strateji eksikliğinin bir sonucu olarak, kimi maddelerde yer alan anlamların, birbirlerine çok yakın olsalar bile farklı anlam gibi ayrı ayrı numaralandırılmaları dolaylı da olsa madde seçimini etkilemekte olduğu görülmektedir. *olmak* maddesinin 1. anlamında verilen örnek (*Her gün fırtına oluyor*) ile 14. anlamında verilen örnek (*1. Sabah oldu. Gece oluyor. / 2. Kış müthiş olacak. – S.F. Abasıyanık*) arasında kesin çizgilerle ayırım yapmak güçtür. Yine

benzer biçimde *olmak* maddesinin 5., 8. ve 26. anlamlarının hem tanımları hem de örnekleri birbirlerine çok benzerdir.

olmak

- 5. Bir durumdan başka bir duruma geçmek -> Şarap, sirke olmuş
- 8. Yetişmek, olgunlaşmak -> Ekinler oldu. Üzümler daha olmadı.
- 26. Bir isim veya sıfatın belirttiği durumu almak -> Su, buz oldu

Örnekte de görüldüğü üzere, 5., 8. ve 26. anlamlar aynı olguyu tanımlamaktadır, tanımlardan yola çıkarak farklı anlamlar oluşturmak olası değildir. Burada örneklerden yola çıkarak bir tanıma varılmaya çalışıldığı görülmektedir. Diğer bir örnek ise *bir* sözcüğünün 12. ve 13. anlamlarında görülmektedir.

bir

- 12. Sadece -> Her şey bitti, bir bu kaldı. Öyle zayıfladı ki, bir deri bir kemik kaldı. Bir don bir gömlek dışarı fırladı.
- 13. Ancak, yalnız -> Bunu bir sen yapabilirsin.

Her iki tanım için de eş anlamlı ya da yakın anlamlı sözcükler kullanılmıştır. Bu nedenle, tanımları birbirlerinden kesin çizgilerle ayırmak olası değildir. Bu duruma bir başka örnek, *yapmak* sözcüğünün 1. ve 15. anlamlarında da görülebilir.

yapmak

- 1. Ortaya koymak, gerçekleştirmek, oluşturmak, meydana getirmek -> Resim yapmak. Ev yapmak. Yemek yapmak. Her görevi ayırım gözetmeden aynı titizlikle yapmak başarının sırrıdır. - Ç. Altan

15. Gerçekleştirmek -> İlk ve orta öğrenimini Anadolu'da yapmıştır. - Y. Z. Ortaç

5.2.13. TS'de sözlüksel içeriğin barındırılması

Gerek başka dış kaynaklardan gerekse TDK'da görevli uzmanlardan gayri resmi olarak edinilen bilgiye göre, TS'nin veritabanı için kullanılan elektronik barındırma biçimleri ilk dönemlerde MS Word ve MS Excel dosya biçimlerinde ve sonrasında da sözlüğün internette yayınlanmaya başladığı tarihten itibaren MS Access veritabanı programı ve SQL veritabanı üzerinde barındırılmaktadır. Bir sözlük veritabanını SQL sunucuda barındırmak, sözlük veritabanını uluslararası standartlarda barındırmak yerine sadece bilgisayar bilimcilerin eline emanet etmek anlamına gelmektedir. Oysaki, modern sözlük projelerine bakıldığında belli uluslararası standartların kullanıldığı görülmektedir. Bunun en büyük nedeni, sözlükbilimcilerin sözlüksel veriye doğrudan erişimini sağlamaktır. Sözlüksel veriyi bilgisayar bilimcilerin çalışma standartlarında tutmak, sözlükbilimciyle sözlük verisi arasına bilgisayar uzmanının girmesi anlamına gelir. Böylesi bir durumda, sözlük veritabanını incelemek, arama yapmak ve sözlük verisi üzerine araştırma yapmak için sözlükbilimcilerin mutlaka ya kendisinin bilgisayar bilgisinin ileri seviyede olması ya da bu işin uzmanı olan biriyle birlikte çalışmasını gerektirir. Bu durumun, Türkiye'de sözlük çalışmalarının gelişmesine önemli derecede olumsuz etkisi olacağı kesindir. Bu nedenle, TS'nin ikinci bölümde sözlük veritabanında genel hatlarıyla anlatılan ve uluslararası bir standart olan TEI (Text Encoding Initiative) uyumlu biçime dönüştürülmesi ve bundan sonraki projelerde de mutlaka uluslararası standartları kullanması ve bu standartlardaki gelişmeleri takip ederek TS veritabanını biçimlendirmesi, hem sözlükbilimcilerin çalışmalarını ilerletmelerine olanak tanıyacağı hem de sözlüğün kullanıcıya elektronik olarak sunumunda kolaylıklar sağlayacağı

düşünülmektedir. Bu dönüşüm süreci çok zor olmamakla birlikte, Özcan (2017) TS için TEI uyumlu bir dönüşümün nasıl olacağını aktarmaktadır. Bu dönüşüm, elektronik ortamdaki TEI uyumlu olmayan bir kök dosyanın, TEI uyumlu biçime aktarılmasını sağlar. Bunun dışında, basılı sözlükleri TEI uyumlu biçimde dijitalleştirmek için Khemakhem, Foppiano ve Romary'nin (2017) önerdiği GROBID-Dictionaries adlı açık kaynak kodlu makine öğrenme sistemi de bu tür dönüştürme işlemlerinde başka dillerde oldukça başarılı sonuçlar sunmaktadır. Henüz son kullanıcıya uygun bir yazılım uygulaması olmasa da GROBID-Dictionaries sistemi basılı ve tarihi sözlüklerin TEI uyumlu biçime dönüştürülmesinde önemli bir rol oynayacağı düşünülmektedir. TS'nin eski baskılarının GROBID-Dictionaries gibi sistemler ya da başka uygulamalarla TEI uyumlu dijital biçime dönüştürülmesi durumunda, Ergenç ve Uzun'un (1993) hayata geçirdiği çalışmalar çok daha kolay biçimde yapılabilecek ve bu tür çalışmaların yaygınlaşmasına olanak tanıyarak, çalışmanın devamlılığı sağlanacaktır.

Sözlüklerin TEI uyumlu XML biçiminde hazırlanmasının başka bir yararı sözlüğün iskeletinin herhangi özel bir yazılım olmadan bir metin dosyasıymış gibi okunabilmesine olanak tanınmasıdır. ve maddesinin TEI uyumlu XML çıktısını Şekil 12'de görebilirsiniz.

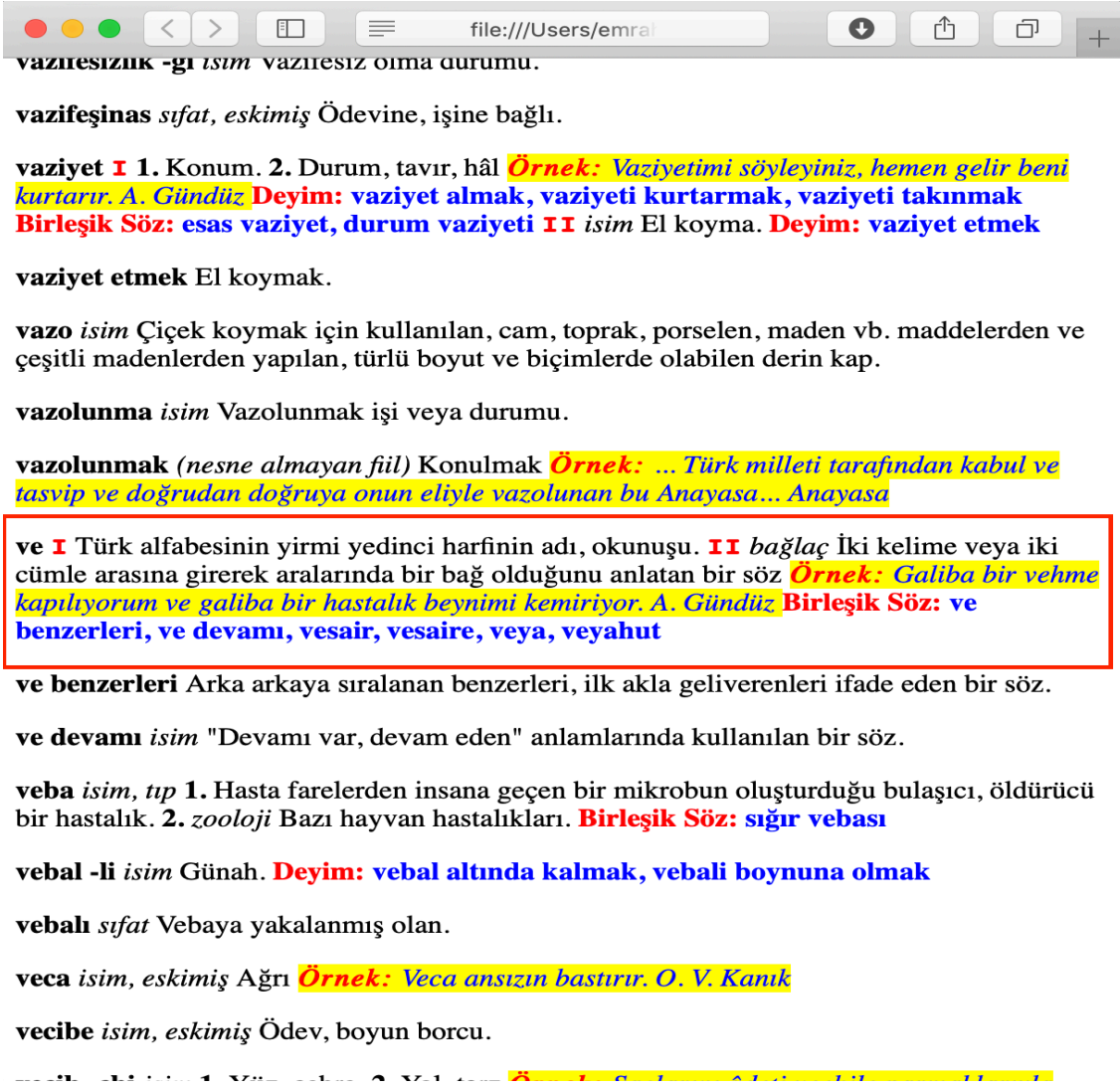
```

1 <entry>
2   <form type="lemma">
3     <orth>ve</orth>
4   </form>
5   <sense n="I">
6     <sense>
7       <def>Türk alfabesinin yirmi yedinci harfinin adı, okunuşu.</def>
8     </sense>
9   </sense>
10  <sense n="II">
11    <gramGrp>
12      <pos>bağlaç</pos>
13    </gramGrp>
14    <sense>
15      <def>İki kelime veya iki cümle arasına girerek aralarında bir bağ olduğunu
16      anlatan bir söz</def>
17      <cit type="example">
18        <quote>
19          <bibl> Galiba bir vehme kapılıyorum ve galiba bir hastalık beynimi
20          </bibl>
21          <author>A. Gündüz</author>
22        </quote>
23      </cit>
24    </sense>
25    <re type="collocation">
26      <form>
27        <orth>ve benzerleri</orth>
28      </form>
29      <form>
30        <orth>ve devamı</orth>
31      </form>
32      <form>
33        <orth>vesair</orth>
34      </form>
35      <form>
36        <orth>vesaire</orth>
37      </form>
38      <form>
39        <orth>veya</orth>
40      </form>
41      <form>
42        <orth>veyahut</orth>
43      </form>
44    </re>
45  </sense>
46 </entry>

```

Şekil 12 ve maddesinin TEI uyumlu görünümü

TEI uyumlu XML dosyası, XSLT stil dosyası yardımıyla HTML biçimine dönüştürülebilir. Bu dönüştürme işleminin öncesi ve sonrası için, Şekil 12'deki XML görüntüsüyle Şekil 13'teki HTML görüntüsü karşılaştırılabilir. Böyle bir dönüştürme işlemi, basılı sözlüğün elektronik ortama aktarımını sağlamış olmakla kalmaz, aynı zamanda, sözlüğün hangi mikroyapı öğeleriyle kullanıcıya sunulacağını ve bu öğelerin hangi biçimde (renk, tipografi vs. gibi) kullanıcıya gösterileceğini de belirlemeye, değiştirmeye ve güncellemeye olanak tanımaktadır.

Şekil 13 ve maddesinin HTML görünümü

5.3.Değerlendirme

Bu bölümde, önceki bölümlerde adı geçen ve tartışılan kavramlardan yola çıkarak TS'yi çeşitli açılardan değerlendirmeye ve yer alan sorunları ortaya koymaya çalıştık. Sözlüğün maddebaşı seçiminde yaşanan sorunlar, aynı maddebaşında yer alan farklı anlamların birbirine yakın olması, anlamların madde içerisindeki sıralanışlarıyla derlem içerisindeki sıklık sıralanışının birbiriyle paralel olmaması, madde için verilen örneklerin maddeye uygunluğunda görülen sorunlar, madde tanımıyla o tanım için verilen örneklerin uyum sorunları örneklerle ele alınarak paylaşılmıştır. Tüm bu sorunların temel kaynağı,

sözlüğün hazırlanması sürecinde izlenen yöntem ya da yöntemlerin tutarsızlıklar barındırması olarak özetlenebilir. Bu tutarsızlıkları aşmak için mutlaka modern sözlükbilim çalışmalarında örnekleri görülen uluslararası standartların benimsendiği ve derlemlerden olabildiğince çok yararlanan bir sözlük hazırlamak için gerekli çalışmaların yapılması ve bu çalışmalara başlamak için de uygun bir altyapının hazırlanması gerekmektedir. Sözlüğün hazırlanma aşamasında ne tür stratejilerin kullanılacağı önceden belirlenmeli ve bu belirlenen stratejiler pilot çalışmalarla denenmeli, sınanmalıdır ki, ancak bu biçimde tutarlı bir çıktı elde edilebilir.

6. SONUÇ GÖZLEMLERİ VE ÖNERİLER

Bu tezin birinci bölümünde tezin konusu, amacı, yöntemi ve sınırlılıklarından bahsedilmiş, ikinci bölümde tezin kuramsal çerçevesinde kullanılan kavramlar ele alınmıştır. Üçüncü bölümde sözlükbilim alanında tartışılmalı birincil konular ele alınmış ve alanda kullanılan temel kavramlar açıklanmıştır. Temel kavramlar açıklandıktan sonra, sözlüklerin yapısına bakılmış ve ardından sözlükleri birbirlerinden ayırt etmek için ortaya atılan sözlük tipolojilerinden bahsedilmiş ve bu tipolojiler hakkında bilgiler verilmiştir. Farklı araştırmacıların sözlükleri sınıflamak için farklı bakış açılarını kullandığı, kimi araştırmacıların ise diğerlerinden etkilenecek benzer tipolojileri takip ettiği ancak tüm sözlükleri kapsayıcı bir tipolojiden maalesef henüz söz edilemediği görülmüştür.

Teknolojinin gelişmesiyle birlikte basılı sözlüklerden elektronik sözlüklere doğru bir geçiş süreci yaşanmaktadır. Bu bağlamda, elektronik sözlüklerin devingen doğasından ötürü belli bir tipolojiden bahsetmek daha da güçleşmektedir. Bunun en büyük nedeni, sözlükler arasındaki farklılıkların, sınırların ve sınırlamaların elektronik sözlüklerde ortadan kalkmasıdır. Elektronik bir sözlük teknolojik olarak desteklendiği sürece kullanıcının isteği doğrultusunda, istenilen türde bir sözlüğe dönüşebilir; çift dilli, tek dilli, resimli sözlük, ansiklopedik sözlük vs. Bu nedenle bölümün bir alt bölümü olarak, tipolojilerin bir ürün çıktısına dönüşmüş biçimleri olan sözlük türleri ele alınmıştır.

Alanyazında sözlükbilimin bir bilim dalı mı yoksa sadece uygulamaya dönük bir çalışma alanı mı olduğu çokça tartışılmış, ancak bu tartışmalar halen bir sonuca varamamıştır. Tüm bu veriler ışığında, diller arasındaki tipolojik farklılıklardan dolayı birleştirilmiş ve bütünlüycü bir sözlük tipolojisinden söz edilemez. Elde edilen bir diğer gözlem ise,

sözlükbilimin başka alanlarla etkileşim içerisine girdiği ve bu etkileşimin sonucunda gerek kuramsal olarak gerek uygulamada bir yarar elde edildiği, sözlükbilimin de bu yarardan yine kuramsal ve uygulama bağlamında beslendiğidir. Bu etkileşim sözlükbilim çalışmalarına önemli katkılar sağlamış, gelecekte de sağlıyor olacaktır. Bilgisayar bilimlerinin sözlüklerin hazırlanmasına, güncellenmesine ve geliştirilmesine, hatta eleştirilme aşamasında sözlüğün daha detaylı ve sistematik bir biçimde incelenmesine kadar birçok konuda katkı sağlayacağı yadsınamaz.

Dördüncü bölümünde sözlükbilim tarihinde kendisine yer edinmiş ünlü sözlükler hakkında bilgiler verilip sözlüğün tarihsel olarak gelişimi izlenmeye çalışılmıştır. Bir alt bölümde ise dünya dillerinde sözlüklerin ve sözlükbilimin o dillerde nasıl bir tarihe sahip olduğu, farklı dil ailelerine mensup dillerdeki sözlüklerin özelliklerine odaklanılarak ortaya konmaya çalışılmıştır. Tipolojik olarak birbirine yakın dillerin sözlüklerinin bu yakınlıktan faydalandığı, ancak dillerin tipolojik farklılaşması söz konusu olduğunda sözlüklerin hazırlanma biçimlerinin bu doğrultuda değiştiği gözlenmiştir. Bu durumda, dilin kendine özgü tipolojik özellikleri, sözlüğün hazırlanmasında belirleyici bir konumdadır denebilir. Dilin biçimbilimsel ve sesbilimsel özelliklerinin sözlüğün makroyapısında ve mikroyapısında önemli bir rol üstlendiği dilsel bir gerçekliktir ve bu gerçeklik öncelikle tipoloji kaynaklı olarak değişimi beraberinde getirmektedir. Tipoloji dışındaki politik, ekonomik, felsefi gibi farklı etmenler, özellikle Korece örneğinde olduğu gibi, sözlüklerin gerek makro gerekse mikroyapılarında ikincil etmen olarak yer aldığı söylenebilir. Bu tür etmenler daha çok sözcüğe farklı anlam yükleme ya da aynı kavram için farklı sözcük kullanma gibi sonuçlar doğurduğundan daha çok anlambilim açısından etkili olmaktadır.

Beşinci bölümde, elde edilen veriler ve bulgular ışığında Türk Dil Kurumu'nun yayınladığı Türkçe Sözlük ele alınmış ve bu sözlük hakkında çeşitli açılardan

değerlendirmeler yapılmıştır. Örneğin, sözlük içerisinde yer alan ve anlak oluşum sergileyen maddeler ele alınmış, Türkçede en çok türetim yapan ekler kullanılarak bu eklerle türetilmiş maddelerin tanımları incelenmiş, ardından da anlak oluşum sergileyip sergilemedikleri gözlenmiştir. Elde sonuçlara göre TS’de anlak oluşum sergileyen birçok maddenin yer aldığı görülmüştür. Bu bağlamda, TS’de maddebaşı seçimi için kullanılan tutarlı bir strateji olmadığı sonucuna varılmıştır. Yine benzer temellere dayanan başka bir bakış açımız, maddebaşı seçiminde güncel dilin takip edilip edilmediğiyle ilgilidir. Derlem tabanlı sözlüklerin güncel dili yansıtmaya gücünden hareketle yapılan bu çalışmada, Türkçe Sıklık Sözlüğü’nde (Y. Aksan ve diğerleri, 2017) yer alan sözcüklerin TS’de (9.baskı) de yer alıp almadığına bakılmış ve en sık kullanılan ilk 5000 sözcükten 77’sinin sözlükte yer almadığı saptanmıştır. Sayısal olarak bu sözcüklerin %98,5’unun TS’de yer alması yüksek bir oran olarak görünse de bir dil için en önemli sözcükler anlamına gelen en sık 5000 sözcükten bazılarının sözlükte yer almaması TS’nin öncelikle derlem tabanlı olmadığını, derlem tabanlı olmasa bile derlem verilerini göz önünde bulundurmadan maddebaşı seçimi yaptığını vurgulaması açısından önemli bir bulgudur.

TS’de maddebaşı anlamları için verilen tanımların anlamı aktarmakta yetersiz kaldığı durumlara da rastlanmıştır. Bunun en büyük nedeni tanımlarda bir tanım tümcesi yerine eşanlamlı sözcüklerin, öbeklerin ya da ad tümcelerinin kullanılması gösterilebilir. Bu gözlemden TS’de tanımlar için kullanılan tutarlı bir stratejinin olmadığı sonucuna varılabilir. Benzer bir tutarsızlık durumu örnek verme konusunda da kendisini göstermektedir. TS’de örneklerin tanımlarla kimi zaman uyum sağlamadığı, tanımı desteklemekte zorluk çektiği gözlenmiştir. Bir diğer sorun ise farklı anlamlar için aynı örneklerin tekrar tekrar kullanılmasıdır. Bunun bir nedeni, tanımların birbirlerine çok yakın olması ve aralarında kesin çizgilerin çizilememesidir. Tüm bu gözlenen sonuçlar ışığında TS’nin maddebaşı seçimi, maddebaşı anlamını sıralama, maddebaşı örneklendirme ve bu örneklerin tanımlarla tutarlılığı konularında eksikliklerin olduğu, bu

eksikliklerin giderilebilmesi için mutlaka sözlüğü planlama, hazırlama ve basma aşamalarında sözlükbilimin etkileşim içerisinde olduğu alanlardan yararlanılması gerektiği ve yalnızca bununla da kalmayıp sözlüğün temel alacağı bir derlem oluşturulması için çalışmalar yapılması, bu çalışmaların da günümüz standartlarını yakından takip ederek ve uygulayarak hayat bulacağı düşünülmektedir.

Bu eleştiriler doğrultusunda sözlük hazırlamak için bir modelleme çalışması yapılmasının gerekliliği önplana çıkmaktadır. Böyle bir modellemeyi gelecek çalışmalara bırakıyoruz.

KAYNAKÇA

- Adalıoğlu, H. H. (2008). Kâşgarlı Mahmud ve Abbasi Halifeliği. *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 10 (Kâşgarlı Mahmud Özel Sayısı)(39), 31-47.
- Adelung, J. C. (1811). *Grammatisch-kritisches Wörterbuch der hochdeutschen Mundart* (Johann Christoph Adelung, Dietrich Wilhelm Soltau, Franz Xaver Schönberger.). Vienna: Bauer.
- Akalın, Ő. H. (2010). Sözcük Bilimi ve Sözlükçülük. *Türk Dili*, (698), 162-169.
- Akalın, Ő. H. (2014). Türkçede Söz Yapımı Yolları ve SzlkselleŐme. *XI. Milli Türkoloji Kongresi Bildirileri* içinde (C. 1, ss. 831-841). XI. Milli Türkoloji Kongresi, sunulmuş bildiri.
- Akçay, Y. (2010). *Osmanlı Dönemi Sözlükçülüğü ve Karahisari'nin Őamil'l-luga İsimli Sözlüğü zerine Bir İnceleme*. (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Akçay, Y. (2011). Doğuda ve Batıda Sözlükçülüğün Gelişimi ve Osmanlı Dönemi Sözlük Metinlerine Genel Bir Bakış. *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (4), 281-333.
- Aksan, D. (1995). *Her Yönüyle Dil Ana izgileriyle Dilbilim*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu - Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aksan, D. (1997). Türklerde Sözlükçülük, Bugün Türkiye'de Sözlük (ss. 231-236). Ankara: ODTÜ.
- Aksan, D. (2004). *Dilbilim ve Türkçe Yazıları*. Multilingual.
- Aksan, Y., Aksan, M., Koltuksuz, A., Sezer, T., Mersinli, ., Demirhan, U. U., ... Yıldız, İ. (2012). Construction of the Turkish National Corpus (TNC). *Proceedings of the Eight International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2012)* içinde . Eight International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2012), sunulmuş bildiri, İstanbul, Turkey. <http://www.lrec-conf.org/proceedings/lrec2012/papers.html> adresinden erişildi.

- Aksan, Y., Aksan, M., Mersinli, Ü. ve Demirhan, U. U. (2017). *A frequency dictionary of Turkish: core vocabulary for learners*. Routledge frequency dictionaries. Milton Park, Abingdon, Oxon ; New York: Routledge.
- Al, B. P. F. ve Booij, G. E. (1981). De productiviteit van woordvormingsregels. *Forum der Letteren*, (22), 26-38.
- Alkan, H. (2013). Divanu Lugati't-Türk'te İnsanlar İçin Kullanılan Niteleyiciler. *Turkish Studies*, 8/9(Summer 2013), 561-577.
- Al-Kasimi, A. M. (1983). *Linguistics and Bilingual Dictionaries*. Leiden: E.J. Brill.
- Anderson, S. (1982). Where's morphology? *Linguistic Inquiry*, (13), 571-612.
- Aronoff, M. (1976). *Word Formation in Generative Grammar*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Arpa, A. (2010). Arap Dilinde Bir Çokanlamlılık Türü: Ezdâd -Doğuşu, Gelişimi ve Kur'ân'daki Tezâhürleri-. *Şirnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(1-2), 9-34.
- Aslan, A. (1997). Arap Dilinde Sözlük Çalışmaları. *Harran Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3(3), 348-357.
- Ateş, A. (1968). *İstanbul Kütüphanelerinde Farsça Manzum Eserler, I, (Üniversite ve Nuruosmaniye Kütüphaneleri)*. İstanbul: M.E.B. Devlet Kitapları.
- Atkins, S. B. T. ve Rundell, M. (2008). *The Oxford Guide to Practical Lexicography*. Oxford University Press.
- Aydın, Ö. (2017). Sözlük, tanımı ve türleri. *Ankara Üniversitesi Açık Ders Malzemeleri*. Açık Erişim. 10 Temmuz 2018 tarihinde <https://acikders.ankara.edu.tr/course/view.php?id=936#section-3> adresinden erişildi.
- Bailey, D. C. (1960). Early Japanese Lexicography. *Monumenta Nipponica*, 16(1/2), 1. doi:10.2307/2383355
- Bakken, K. (1998). *Leksikalisering av Sammensetninger*. Oslo: Universitetsforlaget.

- Barney, S. A., Lewis, W. J., Beach, J. A. ve Berghof, O. (2006). *The Etymologies of Isidore of Seville* (1st bs.). Cambridge University Press.
- <https://books.google.co.uk/books?id=3ep502syZv8C&hl=en> adresinden erişildi.
- Barnhart, C. L. (1968). Dictionary. *The Encyclopedia Americana*. New York.
- Batani, M. R. (2008). Recent advances in Persian lexicography. S. Karimi, V. Samiiian ve D. Stilo (Ed.), *Aspects of Iranian linguistics* içinde (ss. 3–18). Newcastle: Cambridge Scholars.
- http://scholar.google.com/scholar_lookup?title=Recent%20advances%20in%20Persian%20lexicography&author=MR.%20Batani&pages=3-18&publication_year=2008 adresinden erişildi.
- Bauer, L. (1983). *English word-formation*. Cambridge textbooks in linguistics. Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- Bauer, L. (2001). *Morphological productivity*. Cambridge; New York: Cambridge University Press.
- Bauer, L. (2004). *English word-formation*. Cambridge textbooks in linguistics. Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- Bejoint, H. (1994). *Tradition and innovation in modern English dictionaries*. Oxford [England] : New York: Clarendon Press ; Oxford University Press.
- Bejoint, H. (2010). *The Lexicography of English*. Oxford: Oxford University Press.
- Benson, M., Benson, E. ve Ilson, R. (1986). *Lexicographic Description of English*. Amsterdam: Benjamins.
- Bergenholtz, H. ve Gouws, R. H. (2012). What is Lexicography? *Lexikos*, 22, 31-42.
- Bergenholtz, H. ve Tarp, S. (2003). Two Opposing Theories: On H.E. Wiegand's Recent Discovery of Lexicographic Functions. *Hermes, Journal of Linguistics*, 31, 171-196.
- Bergsträsser, G., Kılıç, H. ve Tanrıverdi, E. (2006). *Sami dilleri tarihi*. İstanbul: Anka Yayınları.

- Bingöl, Z. (2006). Sözlük ve Sözlükçülük Üzerine Bir Araştırma. *Akademik Bakış*, (9), 197-207.
- Bothma, T. J. D., Gouws, R. H. ve Prinsloo, D. J. (2016). The Role of E-lexicography in the Confirmation of Lexicography as an Independent and Multidisciplinary Field Lexicography as an Independent and Multidisciplinary Field. *Proceedings of the XVII EURALEX International Congress* içinde . EURALEX, sunulmuş bildiri, Tbilisi: 109-116.
- Boz, E. (2011). Leksikografi Teriminin Tanımı ve Türkçe Karşılığı Üzerine. *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (4), 9-14.
- Boz, E. ve Gülsevin, G. (Ed.). (2006). *Türkçenin Çağdaş Sorunları*. Türk dilleri (1. baskı.). İstanbul: Divan Yayınevi.
- Brown, K. (Ed.). (2009). *Concise encyclopedia of languages of the world* (1. ed.). Amsterdam: Elsevier.
- Buhr, M. ve Klaus, G. (1971). *Philosophisches Wörterbuch. Band 1-2*. Berlin: Das europäische Buch.
- Burchfield, R. W. (1977). Preface. K. M. E. Murray (Ed.), *Caught in the Web of Words* içinde (ss. ix-xi). New Haven and London: Yale University Press.
- Burkhanov, I. (1998). *Lexicography: A Dictionary of Basic Terminology*. Rzeszow, Poland: Wyzsza Szkola Pedagogiczna.
- Bussmann, H., Trauth, G., Kazzazi, K. ve Bussmann, H. (1996). *Routledge dictionary of language and linguistics*. London; New York: Routledge.
<http://site.ebrary.com/id/10417495> adresinden erişildi.
- Caferoğlu, A. (1972). Kâşgarlı Mahmut ve Divanü Lûgat-it-Türk. *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*, XI-XIX.
- Caruso, V. (2013). From e-Lexicography to Electronic Lexicography. A Joint Review. *Lexikos*, (23), 585-610.
- Cawdrey, R. (1604). *A Table Alphabeticall*.

- Che, Y. (Ed.). (2007). *Oxford English-Chinese dictionary / Niujin shiyong Ying-Han shuangjie cidian*. Beijing.
- Chomsky, N. (1981). *Lectures on Government and Binding*. Dordrecht: Foris Publications.
- Chomsky, N. (1986). *Knowledge of Language*. New York: Praeger.
- Collinge, N. E. (1990). *An encyclopaedia of language*. London: Routledge.
- Collins English Dictionary*. (2006). (8. bs.). Glasgow: HarperCollins.
- Coşar, A. M. ve Güneş, B. (2011). Açıklamalı Bir Kaynakça Denemesi-I: Divanü Lugati't-Türk ve Kaşgarlı Mahmud Üzerine Yazılan Makaleler. *Türkiyat Mecmuası*, 21(Bahar), 167-231.
- Cowie, A. P. (1981). Lexicography and its Pedagogic Applications: an Introduction. *Applied Linguistics*, 2(3), 203-206.
- Creamer, T. B. I. (1991). Chinese Lexicography. F. J. Hausmann, O. Reichmann, H. E. Wiegand ve L. Zgusta (Ed.), *International Encyclopedia of Lexicography* içinde . Berlin/New York: Walter de Gruyter.
- Creamer, T. B. I. (1992). Lexicography and the History of the Chinese Language. L. Zgusta (Ed.), *History, languages, and lexicographers* içinde (ss. 105-136). Berlin, Boston: De Gruyter. doi:10.1515/9783111341071-004
- Crystal, D. (2008). *A dictionary of linguistics and phonetics*. The language library (6. ed.). Malden, Mass.: Blackwell.
- Çağbayır, Y. (2007). *Ötüken Türkçe Sözlük*. Ötüken Neşriyat A.Ş.
- Çiçek, A. (2009). Sözlükbilim Açısından Kamus-i Türki Üzerine Bir İnceleme. *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi*, 11.
- DeFrancis, J. (Ed.). (2003). *ABC Chinese-English comprehensive dictionary: alphabetically based computerized*. ABC Chinese dictionary series. Honolulu: University of Hawai'i Press.
- Demiray, K. (1994). *Temel Türkçe Sözlük*. İnkilap Kitabevi.

- Dickson, A. (2018, 23 Şubat). Inside the OED: can the world's biggest dictionary survive the internet? *The Guardian*.
<http://www.theguardian.com/news/2018/feb/23/oxford-english-dictionary-can-worlds-biggest-dictionary-survive-internet> adresinden erişildi.
- Dil Derneği Türkçe Sözlük*. (2005). Dil Derneği.
- Dilaçar, A. (1953). Türkiye Türkçesi Sözlüklerinden Seçme Eserler. *Türk Dili II*, (22), 677-680.
- Dilaçar, A. (1968). *Dil, Dilciler ve Dilcilik*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Divânü Lugati't-Türk - Vikipedi. (t.y.). 27 Ekim 2018 tarihinde
<http://www.wikizeroo.com/index.php?q=aHR0cHM6Ly90ci53aWtpcGVkaWEub3JnL3dpa2kvRMOudsOibsO8X0x1Z2F0aSd0LVTDvHJr> adresinden erişildi.
- Doğan, M. D. (2005). *Büyük Türkçe Sözlük*. Pınar Yayınları.
- Dolezal, F. (1986). How Abstract is the English Dictionary. *The History of Lexicography* içinde (ss. 47-55). John Benjamins Publishing Company.
- Dolezal, F. (2000). Examples of Examples: From Text to Dictionary. *Lexicographica*, (16), 1-7.
- Duda, W., Frenzel, M. ve Zimmerman, T. (1986). *Zu einer Theorie der zweisprachigen Lexicographie. Überlegungen zu einen russisch-deutschen Wörterbuch*. Berlin: Akademie-Verlag.
- Durmuş, A. O. (2007). *Fransızcada ve Türkçede Sözlüksel Üye Değişirimleri*. (Yayımlanmamış yüksek lisans). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Durmuş, İ. (2009). Sözlük. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Duval, M. (2013). Korean lexicography. Rufus Hjalmar Gouws, U. Heid, W. Schweickard ve H. E. Wiegand (Ed.), *Dictionaries. An International*

Encyclopedia of Lexicography içinde . Berlin, Boston: DE GRUYTER.

doi:10.1515/9783110238136.900

Eker, S. (2008). Türk-İran Dil İlişkilerinde Divanü Lügati't-Türk'ün Tanıklığı.

Akademik Araştırmalar Dergisi, 10(39), 70-85.

Elwell-Sutton, L. P. (1983). *Bibliographical guide to Iran: the Middle East Library*

Committee guide. Harvester Press.

<https://books.google.com.tr/books?id=ksQUAQAAIAAJ> adresinden erişildi.

Eminoğlu, M. (2010). *Türk Dilinin Sözlükleri ve Sözlükçülük Kaynakçası*. Asitan

Sözlükler dizisi. Sivas: Asitan.

Ergenç, İ. (2002). *Konuşma Dili ve Türkçenin Söyleyiş Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual.

Ergenç, İ. ve Uzun, L. (1993). Türkçe Sözlük'te maddebaşı değişimlerinin içeriksel ve

sayısal görünüşleri. K. İmer ve N. E. Uzun (Ed.), *VII. Dilbilim Kurultayı*

Bildirileri içinde (ss. 231–236). VII. Dilbilim Kurultayı, sunulmuş bildiri,

Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi.

Erkmen, N. (1983). *Türk Dilinin Uyak (Kafiye) Sözlüğü*. İstanbul: Söz Yayın.

Erverdi, E. (Ed.). (1998). *Türk dili ve edebiyatı ansiklopedisi:: devirler, isimler, eserler,*

terimler. Cilt 8: Sez-Zür. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Essential Dictionary - İngilizce - İngilizce - Türkçe. (1994). Harper Collins Publishers

ve Metro Kitap Yayın Pazarlama.

Eu, J. (2006). Korean Lexicography. *Encyclopedia of Language & Linguistics* içinde

(ss. 244-245). Elsevier. doi:10.1016/B0-08-044854-2/04478-3

Farina, D. M. T. C. (1995). Marrism and Soviet Lexicography. B. B. Kachru ve L.

Zgusta (Ed.), *Cultures, ideologies, and the dictionary: studies in honor of*

Ladislav Zgusta içinde , *Lexicographica Series maior* (ss. 153-170). Tübingen:

Niemeyer.

Fontenelle, T. (Ed.). (2008). *Practical lexicography: a reader*. Oxford ; New York:

Oxford University Press.

- Frantz, D. O. (1979). Florio's Use of Contemporary Italian Literature in A Worlde of Wordes. *Dictionaries*, (1), 47-56.
- Frawley, W. (1988). New Forms of Specialized Dictionaries. *International Journal of Lexicography*, 1(3), 189-213.
- Fu Fang, W. ve Gu Sun, L. (2006). Inheritance Plus Innovation. On the Revision of The English-Chinese Dictionary. *International Journal of Lexicography*, 20(1), 1-38.
doi:10.1093/ijl/ecl035
- Fuertes Olivera, P. A. ve Bergenholtz, H. (Ed.). (2013). *E-Lexicography: the internet, digital initiatives and lexicography* (Paperback ed.). London: Bloomsbury.
- Gadsby, A. (Ed.). (2003). *Longman dictionary of contemporary English: [the living dictionary]* (New ed., [repr.]). Harlow: Longman.
- Geeraerts, D. (1984). Dictionary classification and the foundations of Lexicography, (63), 37-63.
- Gouws, Rufus H. (2011). Learning, Unlearning and Innovation in the Planning of Electronic Dictionaries. *e-Lexicography: The Internet, Digital Initiatives and Lexicography*, 17-29.
- Grubmüller, K. (1990). Die deutsche Lexikographie von den Anfängen bis zum Beginn des 17. Jahrhundert. F. J. Hausmann, O. Reichmann, H. E. Wiegand ve L. Zgusta (Ed.), *Wörterbücher. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie* içinde (C. 1-3, C. 2, ss. 2037-2049). Berlin/New York: De Gruyter.
- Hançerlioğlu, O. (2000). *Türk Dili Sözlüğü*. Remzi Kitabevi.
- Hanks, P. (2006). English Lexicography. *Encyclopedia of Language & Linguistics* içinde (ss. 184-194). Elsevier.
- Harpocraton, Valerius. (1911). *Encyclopædia Britannica* içinde (11th bs., s. 15). Cambridge University Press.
- Hartmann, R. R. K. (1983). *Lexicography: Principles and Practice*. Academic Press.

- Hartmann, R. R. K. (Ed.). (1986). *The History of Lexicography. Papers from the Dictionary Research Seminar at Exeter* içinde . Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science III, sunulmuş bildiri, Amsterdam: J. Benjamins.
- Hartmann, R. R. K. (1992). Lexicography, with particular reference to English learners' dictionaries. *Language Teaching*, 25(03), 151. doi:10.1017/S0261444800006868
- Hartmann, R. R. K. (2001). *Teaching and Researching Lexicography*. Pearson Education Limited.
- Hartmann, R. R. K. (2005). Pure or Hybrid? The Development of Mixed Dictionary Genres. *FACTA UNIVERSITATIS*, 3(2), 193-208.
- Hartmann, R. R. K. ve James, G. (2002). *Dictionary of Lexicography*. Routledge.
- Hass-Zumkehr, U. (2001). *Deutsche Wörterbücher – Brennpunkt von Sprach- und Kulturgeschichte*. Berlin/New York: De Gruyter.
- Haubrichs, W. (2013). German I: Historical and etymological lexicography. Rufus H. Gouws, U. Heid, W. Schweickard ve H. E. Wiegand (Ed.), *Dictionaries. An International Encyclopedia of Lexicography. Supplement Volume: Recent Developments with Focus on Electronic and Computational Lexicography* içinde (ss. 732-741). Berlin/Boston: De Gruyter.
- Hausmann, F. J. (1985a). Kollokationen im deutschen Wörterbuch. Ein Beitrag zur Theorie des lexikographischen Beispiels. H. Bergenholtz ve J. Mugdan (Ed.), *Lexicographie und Grammatik: Akten des Essener Kolloquiums zur Grammatik im Wörterbuch* içinde (C. 3, ss. 118-129). Tübingen: MaxNiemeyer.
- Hausmann, F. J. (1985b). Trois Paysages Dictionnaires: la Grande Bretagne, la France et l'Allemagne. Comparaisons et Connexions. *Lexicographic*, (1), 24-50.
- Hausmann, F. J. (1989). Wörterbuchtypologie. F. J. Hausmann (Ed.), *Dictionaries. An International Encyclopedia of Lexicography* içinde (ss. 968-981). Berlin: De Gruyter.

- Hausmann, F. J. ve Wiegand, H. E. (1989). Components Parts and Structures of General Monolingual Dictionaries: A Survey. *Wörterbücher/ Dictionaries/Dictionnaires. An International Encyclopedia of Lexicography* içinde (C. 1-III, C. I, ss. 328-360). Berlin: W. de Gruyter.
- Haywood, J. (1960). *Arabic Lexicography, its history, and its place in the general history of lexicography*. Leiden.
- Haywood, J. (1991). Arabic Lexicography. F. J. Hausmann, O. Reichmann, H. E. Wiegand ve L. Zgusta (Ed.), *International Encyclopedia of Lexicography* içinde . Berlin/New York: Walter de Gruyter.
- Henne, H. (Ed.). (2001). *Deutsche Wörterbücher des 17. und 18. Jahrhunderts. Einführung und Bibliographie* (2. bs.). Hildesheim: Olms.
- Hirik, S. (2018). Rol Kuramı ile Fiillerin Anlambilimsel Kategorilerinin İlişkisi: İyi ve Kötü Prens Öyküsü Örneği. *Türkbilig*, (35), 125-142.
- Huang, B. ve Liao, X. (2002). *Xian dai Han yu = Xiandai Hanyu* (Di 3 ban.). Gao deng jiao yu chu ban she.
- Hüllen, W. (1999). *English Dictionaries 800-1700. The Topical Tradition*. Oxford: Clarendon Press.
- İbe Akcan, P. (2010). *Türkçe Eylem Veritabanı Temelinde Bir Anlambilimsel Konu Roller Modeli Önerisi*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- İlhan, N. (2009). Sözlük Hazırlama İlkeleri, Çeşitleri ve Özellikleri. *Turkish Studies*, 4(4), 534-554.
- Jackson, H. (1996). *Words and their meaning*. Learning about Language (7. impression.). London: Longman.
- Jackson, H. (2002). *Lexicography: An Introduction*. Routledge.
- Jackson, H. (Ed.). (2015). *The Bloomsbury companion to lexicography*. London: Bloomsbury.

- Johnson, S. (1747). *The Plan of an English Dictionary*.
<http://andromeda.rutgers.edu/~jlynch/Texts/plan.html> adresinden erişildi.
- Johnson, S. (1755). *Johnson's Dictionary*. Text. 26 Şubat 2018 tarihinde
<http://www.bl.uk/learning/langlit/dic/johnson/1755johnsonsdictionary.html>
adresinden erişildi.
- Julius Pollux - Wikipedia. (t.y.). 27 Ekim 2018 tarihinde
<http://www.wikizeroo.com/index.php?q=aHR0cHM6Ly9lbi53aWtpcGVkaWEub3JnL3dpa2kvSnVsaXVzX1BvbGxleA> adresinden erişildi.
- Karaman, H. (2008). Divanü Lügati't-Türk'te Ahlak. *Akademik Araştırmalar Dergisi*, (39), 374-386.
- Karpova, O. (2006). Russian Lexicography. *Encyclopedia of Language & Linguistics* içinde (ss. 704-715). Elsevier.
- Karpova, O. (2017). Russian lexicography in the internet era. P. A. Fuertes-Olivera (Ed.), *The Routledge Handbook of Lexicography* içinde (ss. 619-635). Routledge. doi:10.4324/9781315104942
- Kavak, F. (2012). Arap Dilinde Ezdâd Olgusu. *Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21(2), 121-139.
- Kavcar, C., Hengirmen, M., Koçak, M. ve Tümuçin, A. K. (2005). *Engin Yayınevi Türkçe Okul Sözlüğü*. Ankara: Engin Yayın Evi.
- Kemmer, K. (2014). Rezeption der Illustration, jedoch Vernachlässigung der Paraphrase? C. Müller-Spitzer (Ed.), *Using Online Dictionaries* içinde (ss. 251-278). Berlin/Boston: De Gruyter.
- Kempcke, G. ve diğ. (Ed.). (1984). *Handwörterbuch der deutschen Gegenwartssprache*. Berlin: Akademie-Verlag.
- Khemakhem, M., Foppiano, L. ve Romary, L. (2017). Automatic Extraction of TEI Structures in Digitized Lexical Resources using Conditional Random Fields.

- electronic lexicography* içinde . eLex 2017, sunulmuş bildiri, Leiden, Netherlands.
- Kim, C. W. (1995). One Language, Two Ideologies, and Two Dictionaries: The Case of Korean. B. B. Kachru ve L. Zgusta (Ed.), *Cultures, ideologies, and the dictionary: studies in honor of Ladislav Zgusta* içinde , Lexicographica Series maior (ss. 213-222). Tübingen: Niemeyer.
- Kistner, K. (2014). A Dictionary without Definitions: Romanticist Science in the Production and Presentation of the Grimm Brothers' German Dictionary, 1838–1863. *Science in Context*, 27(04), 683-707. doi:10.1017/S0269889714000258
- Klosa, A. (2017). The lexicography of German. Patrick Hanks ve G.-M. de Schryver (Ed.), *International Handbook of Modern Lexis and Lexicography* içinde (ss. 1-21). Berlin, Heidelberg: Springer Berlin Heidelberg. doi:10.1007/978-3-642-45369-4_40-2
- Klosa, A. ve Gouws, R. H. (2015). Outer features in e-dictionaries / Außentexte in Online-Wörterbüchern / Caractéristiques extérieures dans les dictionnaires en ligne. *Lexicographica*, 31(1). doi:10.1515/lexi-2015-0008
- Klöter, H. (2013). Chinese lexicography. Rufus Hjalmar Gouws, U. Heid, W. Schweickard ve H. E. Wiegand (Ed.), *Dictionaries. An International Encyclopedia of Lexicography* içinde . Berlin, Boston: DE GRUYTER. doi:10.1515/9783110238136.884
- Kocapınar, P. (2015). SÖZLÜKLERİN ORTAYA ÇIKIŞIYLA İLGİLİ TEORİLER ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME, (16), 129-141.
- Kononov, A. N. (2006). *Türk Dili Araştırmaları Tarihi*. (K. Koç, Çev.). İstanbul: Multilingual.
- Krishnamurthy, R. (2006). Corpus Lexicography. *Encyclopedia of Language & Linguistics* içinde (ss. 250-254). Elsevier. doi:10.1016/B0-08-044854-2/00416-8

- Kromann, H.-P., Riiber, T. ve Rosbach, P. (1984). Überlegungen zu Grundfragen der zweisprachigen Lexikographie. *Studien zur neuhoch- deutschen Lexikographie. V. Germanistische Linguistik* içinde (C. 3, ss. 159-238). Hildesheim/New York: Georg Olms.
- Kurtböke, P. (1994). 17th Century Italian-Turkish Dictionaries. *Proceedings of the VIth EURALEX International Congress* içinde (ss. 536-541). EURALEX, sunulmuş bildiri, Amsterdam, the Netherlands: Euralex (European Association of Lexicography).
- Kühn, P. ve Püschel, U. (1990a). Die deutsche Lexikographie vom 17. Jahrhundert bis zu den Brüdern Grimm ausschließlich. F. J. Hausmann, O. Reichmann, H. E. Wiegand ve L. Zgusta (Ed.), *Wörterbücher. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie* içinde (C. 1-3, C. 2, ss. 2049-2077). Berlin/New York: De Gruyter.
- Kühn, P. ve Püschel, U. (1990b). Die deutsche Lexikographie von den Brüdern Grimm bis Trübner. F. J. Hausmann, O. Reichmann, H. E. Wiegand ve L. Zgusta (Ed.), *Wörterbücher. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie* içinde (C. 1-3, C. 2, ss. 2078-2100). Berlin/New York: De Gruyter.
- Kültüral, Z. (2009). Sözlük Bilimi Açısından Dîvânü Lugâti'-Türk. *Turkish Studies*, 4(4), 805-813.
- Landau, S. I. (1984). *Dictionaries: The Art and Craft of Lexicography* (1. bs.). Scribner.
- Landau, S. I. (2001). *Dictionaries: The Art and Craft of Lexicography* (2. bs.). Cambridge University Press.
- Laufer, B. (1992). Corpus-based versus lexicographer examples in comprehension and production of new words. Tommala, H., Varantola, K., Salmi-Tolonen, T., and Schopp, J. (Ed.), *EURALEX 1992 Proceedings* içinde (ss. 71-76). EURALEX 1992, sunulmuş bildiri, Tampere, University of Tampere.

- Lazard, G. (1975). The Rise of the New Persian Language. R. N. E. Frye (Ed.), *The Cambridge History of Iran* içinde , The Cambridge History of Iran (C. 1-8, C. 4, ss. 595–632). Cambridge University Press.
doi:10.1017/CHOL9780521200936.021
- Lewin, B. (1991). Japonische Lexicographie. F. J. Hausmann, O. Reichmann, H. E. Wiegand ve L. Zgusta (Ed.), *International Encyclopedia of Lexicography* içinde . Berlin/New York: Walter de Gruyter.
- Lipka, L. (1992). *An outline of English lexicology: lexical structure, word semantics, and word-formation*. Forschung & Studium Anglistik (2. bs.). Tübingen: Niemeyer.
- Lipka, L., Handl, S. ve Falkner, W. (2004). Lexicalization & Institutionalization: The State of the Art in 2004. *Skase Journal of Theoretical Linguistics*, 1(1), 2-19.
- Lù, G. (Ed.). (2007). *Yīng-Hàn dà cídiǎn / The English Chinese dictionary*. Shanghai.
- Maḥmūd Kāshgarī. (2008). *Kitābu dīvānī lūgātī 't-Türk: tıpkıbasım Türkçe sözcükler özel adlar dizini*. (Ş. Kurt, Ed.). Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Makaroğlu, B. ve Dikyuva, H. (Ed.). (2017). *Güncel Türk İşaret Dili Sözlüğü*. Ankara: Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı. <http://tidsozluk.net> adresinden erişildi.
- Malkiel, Y. (1967). A typological classification of dictionaries on the basis of distinctive features. F. W. Householder ve S. Saporta (Ed.), *Problems in Lexicography* içinde (ss. 3-24). Bloomington: Indiana University.
- Marsden, W. (1796). *A catalogue of dictionaries, vocabularies, grammars, and alphabets. In two parts: Part. I. Alphabetic catalogue of authors. II. Chronological catalogue of works in each class of language*. London.
- Martin, W. ve van der Vliet, H. (2003). Design and production of terminological dictionaries. *A Practical Guide to Lexicography* içinde (ss. 333-349). John Benjamins Publishing Company.

- McCreary, D. R. (2013). Japanese lexicography. Rufus Hjalmar Gouws, U. Heid, W. Schweickard ve H. E. Wiegand (Ed.), *Dictionaries. An International Encyclopedia of Lexicography* içinde . Berlin, Boston: DE GRUYTER.
doi:10.1515/9783110238136.893
- McKenzie, D. N. (1997). Persian Lexicography. *Encyclopedia of Islam*. Leiden: E.J. Brill.
- Megiser, H. (1612). *Institutionum Lingv : Quorum I. Continet Partem Isagoges Grammatic*. Lipsiae [Breslau und Leipzig]: Sumptibus Authoris [Kirsten].
<http://mdz-nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bvb:12-bsb10572739-2> adresinden erişildi.
- Mel'cuk, I. (2006). Explanatory Combinatorial Dictionary. G. Sica (Ed.), *Open Problems in linguistics and lexicography* içinde . Monza: Polimetrica.
- Merhan, A. (2005). Filippo Argenti'nin "Regola Del Parlare Turcho" Adlı Eserindeki Bazı Sözcükler Hakkında. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (18), 115-129.
- Merkin, R. (1983). The Historical/Academic Dictionary. R. R. K. Hartmann (Ed.), *Lexicography: Principles and Practice* içinde (ss. 123-133). London; New York: Academic Press.
- Meyer, R. T. (1979). The Relation of the Medulla to the Earlier English Glossaries. J. E. Congleton, J. E. Gates ve D. Hobar (Ed.), *Papers on Lexicography in Honor of Warren C. Cordell* içinde (ss. 141-150). Indiana: Indiana State University.
- Ming, L. (2006). Chinese Lexicography. *Encyclopedia of Language & Linguistics* içinde (ss. 362-365). Elsevier. doi:10.1016/B0-08-044854-2/04692-7
- Minsafına, A. (2015). *Rus Sözlükçülüğü ve Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Rusça-Türkçe Sözlükler*. (Yayımlanmamış yüksek lisans). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.

- Mojtabai, F.-A. (1994). Dasātīr. *Encyclopaedia Iranica* içinde .
<http://www.iranicaonline.org/articles/dasatir> adresinden erişildi.
- Muhtar, C. (1993). *İki Kur'an Sözlüğü Luğat-ı Ferišteoğlu ve Luğat-ı Kanun-i İlahi*.
Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Murray, J. A. H. (1900). *The Evolution of English Lexicography*. Oxford: Clarendon Press.
- Murray, K. M. E. (1977). *Caught in the Web of Words*. New Haven and London: Yale University Press.
- Nagashima, D. (1993). Bilingual lexicography in Japan: the Dutch-Japanese to the English-Japanese dictionary. *World Englishes*, 12(2), 249-255.
doi:10.1111/j.1467-971X.1993.tb00025.x
- Nakao, K. (1998). The State of Bilingual Lexicography in Japan: Learners' English-Japanese/Japanese English Dictionaries. *International Journal of Lexicography*, 11(1), 35-50. doi:10.1093/ijl/11.1.35
- Newell, L. F. (2000). Competency Versus Authority and Example Sentences in The Dictionary. *LEXICOGRAPHICA* 16, 8-13.
- Norman, J. (1988). *Chinese*. Cambridge language surveys. Cambridge [Cambridgeshire] ; New York: Cambridge University Press.
- Osselton, N. E. (1983). On the History of Dictionaries. R. R. K. Hartmann (Ed.), *Lexicography: Principles and Practice* içinde (ss. 13-21). London; New York: Academic Press.
- Oxford Dictionary of English*. (2010). (3rd Revised edition.). Oxford University Press.
- Ölmez, M. (1998a). Tarihi Türk Dillerinin Sözlükleri. *Kebikeç*, (6), 109-110.
- Ölmez, M. (1998b). Eski Türkçenin Sözlükleri. *Kebikeç*, 3(6), 119.
- Öz, Y. (1996). *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*. (Yayımlanmamış doktora tezi).
Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

- Öz, Y. (2010). *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özbay, M. ve Melanlıoğlu, D. (2008). Kelime Öğretiminde Örneklemenin Önemi ve Divanü Lügat-İt Türk. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(10), 49-58.
- Özcan, E. (2006). *Başlangıç Düzeyi Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi İçin Sözlükçe Çalışması*. (Yayımlanmamış yüksek lisans). Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul.
- Özcan, E. (2017). An XML Version of Turkish Dictionary. *LexMC Participants' Symposium* içinde . LexMC 2017, sunulmuş bildiri.
doi:10.5281/zenodo.1194750
- Parlatır, İ. (1995). Türkçe Sözlük Çalışmaları ve Sorunlarımız. *Türk Dili*, (517), 3-19.
- Parlatır, İ. (2000). Türkiye Türkçesinin Tarihi Sözlükleri. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi*, 4-7 Kasım 1997 içinde (C. 4). Uluslararası IV.Türk Kültürü Kongresi, sunulmuş bildiri, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı. <http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20DILI/8.php> adresinden erişildi.
- Pearson, J. (1998). *Terms in context*. Studies in corpus linguistics. Amsterdam: Benjamins.
- Perry, J. R. (1991). Modern Iranian Lexicography: Persian/Tajik. F. J. Hausmann, O. Reichmann, H. E. Wiegand ve L. Zgusta (Ed.), *International Encyclopedia of Lexicography* içinde . Berlin/New York: Walter de Gruyter.
- Podhajecka, M. (2009). Historical Development of Lexicographical Genres: Some Methodological Issues. R. W. McConchie, A. Honkapohja ve J. Tyrkkö (Ed.), *Selected Proceedings of the 2008 Symposium on New Approaches in English Historical Lexis (HEL-LEX)* içinde (ss. 153-170). 2008 Symposium on New Approaches in English Historical Lexis (HEL-LEX), sunulmuş bildiri, Somerville, MA: Cascadilla Proceedings Project.

- Püsküllüoğlu, A. (2004). *Türkiye Türkçesinin En Büyük Sözlüğü*. Doğan Kitapçılık.
- Püsküllüoğlu, A. (2005). *Arkadaş Türkçe Sözlük*. Arkadaş Yayınevi.
- Rautmann, K. (2014). Duden online und seine Nutzer. A. Abel ve A. Klosa (Ed.), *Der Nutzerbeitrag im Wörterbuchprozess* içinde (ss. 49-62). Mannheim: Institute für Deutsche Sprache. <http://pub.ids-mannheim.de/laufend/opal/pdf/opal2014-4.pdf> adresinden erişildi.
- Read, A. W. (1986). The History of Lexicography. R. F. Ilson (Ed.), *Lexicography: an Emerging International Profession* içinde (ss. 28-50). Manchester: Manchester University Press.
- Redhouse Elsözlüğü, İ.-T.-İ. (2000). *İngilizce Redhouse Elsözlüğü*. (R. Avery, S. Bezmez, A. G. Edmonds ve M. Yaylalı, Ed.). SEV Matbaacılık ve Yayıncılık Eğitim Ticaret A.Ş.
- Reichmann, O. (1990). Geschichte lexikographischer Programme in Deutschland. F. J. Hausmann, O. Reichmann, H. E. Wiegand ve L. Zgusta (Ed.), *Wörterbücher. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie* içinde (C. 1-3, C. 1, ss. 230-246). Berlin/New York: De Gruyter.
- Rey, A. (1970). Typologie génétique des dictionnaires. *Langages*, 19, 48-68.
- Riddell, J. A. (1979). Attitudes towards English Lexicography in the Seventeenth Century. J. E. Congleton, J. E. Gates ve D. Hobar (Ed.), *Papers on Lexicography in Honor of Warren C. Cordell* içinde (ss. 83-91). Indiana: Indiana State University.
- Romary, L. (2015). TEI and LMF crosswalks. *JLCL - Journal for Language Technology and Computational Linguistics*, 30(1).
- Saeed, J. I. (2003). *Semantics*. Introducing linguistics (2nd ed.). Malden, MA: Blackwell Pub.
- Saussure, F. de. (1966). *Course in General Linguistics*. New York: McGraw-Hill.

- Scerba, L. V. (1940). Towards a General Theory of Lexicography. *Internation Journal Lexicography*, 8, 315-350.
- Schaeder, B. (1987). *Germanistische Lexikographie*. Tübingen: Niemeyer.
- Schlegel, G. (1893). Desultory Notes on Japanese Lexicography. *T'oung Pao*, 4(2), 174-218.
- Schottel, J. G. (1663). *Stammwörter der deutschen Sprache*.
- Scott-Gibson, E. (1993). *Dictionary of British Sign Language*. Faber Nursing Med.
- Sebeok, T. A. (1962). Materials for a typology of dictionaries. *Lingua*, 11(0), 363-374.
doi:10.1016/0024-3841(62)90046-3
- Sertkaya, O. F. (2009). Abuşka Lugatı. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*.
Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Shayakhmetov, O. M. (2015). On the Metalanguage of Modern Arabic Lexicography. *Review of European Studies*, 7(6), 209-216. doi:10.5539/res.v7n6p209
- Simpson, J. (2003). The Production and Use of Occurrence Examples. P. van Sterkenburg (Ed.), *A Practical Guide to Lexicography* içinde (ss. 260-272).
Amsterdam: J. Benjamins.
- Sinclair, J. (1983). Lexicography as an Academic Subject. *Euralex 1983 Proceedings* içinde . EURALEX 1983, sunulmuş bildiri.
- Sinclair, J. (Ed.). (1987). *Looking Up - An account of the COBUILD Project in lexical computing*. London: HarperCollins.
- Sinclair, J. (Ed.). (2000). *Collins COBUILD English dictionary* (Repr.). London: HarperCollins [u.a.].
- Sinclair, J. ve Lu, G. (Ed.). (2002). *Cobuild English-Chinese dictionary*. Shanghai.
- Sorokoletov, F. P. (1978). Traditionen der sowjetrussischen Lexikographie. *Aspekte der sowjetrussischen Lexikographie. Übersetzungen, Abstracts, bibliographische Angaben* içinde (ss. 63-88). Tübingen: Max Niemeyer.

- Stankiewicz, E. (2016). *Grammars and Dictionaries of the Slavic Languages from the Middle Ages up to 1850: An Annotated Bibliography*. Berlin, New York, Amsterdam: Mouton Publishers.
- Starnes, D. W. T. ve Noyes, G. E. (1991). *The English Dictionary From Cawdrey to Johnson 1604-1755 (C. 57)*. Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Stein, G. (1979). The Best of British and American Lexicography. *Dictionaries*, (1), 1-23.
- Stein, G. (1986). Sixteenth-Century English-Vernacular Dictionaries. R. R. K. Hartmann (Ed.), *The History of Lexicography* içinde (ss. 219-228). Amsterdam: Benjamins.
- Stein, G. (2006). Richard Huloet as a Recorder of the English Lexicon. R. W. McConchie (Ed.), *Selected Proceedings of the 2005 Symposium on New Approaches in English Historical Lexis (HEL-LEX)* içinde (ss. 24-33). HEL-LEX 2005, sunulmuş bildiri, Somerville, MA: Cascadilla Proceedings Project.
- Steinbach, C. E. (1734). *Christoph Ernst Steinbach's Vollständiges deutsches Wörter-Buch, vel, Lexicon germano-latinum...* Johann Jacob Korn.
- Stötzel, G. (1970). Das Abbild des Wortschatzes. Zur lexikographischen Methode in Deutschland von 1617–1967. *Poetica. Zeitschrift für Sprach- und Literaturwissenschaft*, (3), 1-23.
- Svensén, B. (1993). *Practical lexicography: principles and methods of dictionary-making*. Oxford [England] ; New York: Oxford University Press.
- Swanepoel, P. (2003). Dictionary typologies: A Pragmatic Approach. Piet van Sterkenburg (Ed.), *A Practical Guide to Lexicography* içinde (ss. 44-69). Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Pub.

- Szlek, S. P. (1999). *Zur deutschen Lexikographie bis Jacob Grimm. Wörterbuchprogramme, Wörterbücher und Wörterbuchkritik*. Bern et al.: Peter Lang.
- Tarp, S. (2010). Reflections on the Academic Status of Lexicography. *Lexikos*, 20(0), 450-465. doi:10.5788/20-0-152
- Tarp, S. (2011). Pedagogical Lexicography. *Lexikos*, 21, 217–232.
- Tarp, S. (2012). Do We Need a (New) Theory of Lexicography? *Lexikos*, 321-332.
- TDK Türkçe Sözlük*. (2005). (10. bs.). TDK Yayınları.
- The American Heritage Dictionary of the English Language*. (2000). (4. bs.). Houghton Mifflin Harcourt.
- Tietze, A. (1993). Tarama Sözlüğü. *Türk Dilleri Araştırmaları*, (3), 267-270.
- Tono, Y. (2006). Japanese Lexicography. *Encyclopedia of Language & Linguistics* içinde (ss. 105-109). Elsevier. doi:10.1016/B0-08-044854-2/04350-9
- Tono, Y. (2010). A Critical Review of the Theory of Lexicographical Functions. *Lexicon*, (40), 1-16.
- Tur, S. (2007). Arap Dilinde Anlam Benzerliği Olan Sözcüklerin Yapısı, Kaynağı, Önemi ve Retorik Açısından Değerlendirilmesi. *DİL BİLİMİ, DİL BİLGİSİ VE DİL EĞİTİMİ / LINGUISTICS, GRAMMAR AND LANGUAGE TEACHING / ЯЗЫКОЗНАНИЕ, ГРАММАТИКА И ОБУЧЕНИЕ ЯЗЫКУ* içinde (ss. 1847-1862). 38. ICANAS. (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi). (International Congress of Asian and North African Studies), sunulmuş bildiri, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.
- Turan, F. (2008). Divanü Lügati't-Türk Metodolojisi Üzerine. *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Kaşgarlı Mahmut Özel Sayısı, 10(39), 118-130.
- Türk İşaret Dili Sözlüğü*. (2015). Ankara: MEB, Özel Eğitim ve Rehberlik Hizmetleri Genel Müdürlüğü.

Türk İşaret Dili Sözlüğü. (t.y.). 16 Mart 2013 tarihinde

<http://www.cmpe.boun.edu.tr/pilab/tidsozlugu/> adresinden erişildi.

Türkçe Sözlük. (1998). (9. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Türkçe Sözlük. (2005a). (10. bs.). TDK Yayınları.

Türkçe Sözlük. (2005b). Dil Derneği.

Türkçe Sözlük. (2011). (11. bs.). TDK Yayınları.

Tziouvas, D. (2017). *Greece and the Balkans: Identities, Perceptions and Cultural Encounters Since the Enlightenment.* Taylor & Francis.

<https://books.google.com.tr/books?id=VTErDwAAQBAJ> adresinden erişildi.

Uçar, A. (2009). *Türkçede Eylemlerde Çokanlamlılık: Uygunluk Kuramı Çerçevesinde Bir Çözümleme.* (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Uhlenbeck, E. M. (1978). *Studies in Javanese Morphology.* The Hague: Martinus Nijhoff.

Ulsamer, S. (2013). Chancen und Probleme bei der automatischen Ermittlung von Wortbildungsprodukten für lexiko und bei ihrer Präsentation. A. Klosa (Ed.), *Wortbildung im elektronischen Wörterbuch* içinde (ss. 235-254). Tübingen: Narr.

Uzun, L. (1999). 1945'ten Bu Yana Türkçe Sözlükler, 4(7-8), 53-57.

Uzun, N. E. (2000). *Anaçizgileriyle Evrensel Dilbilgisi ve Türkçe.* İstanbul: Multilingual.

Uzun, N. E. (2006). *Biçimbilim - Temel Kavramlar.* Papatya Yayınları.

Uzun, N. E. ve Lee, Y.-H. (2016). Korece Üzerine Yapılmış Derlem Çalışmaları ve Yöntemleri. *Milli Eğitim Dergisi*, 45(210), 657-669.

Uzun, N. E., Uzun, L., Aksan, Y. ve Aksan, M. (1992). *Türkiye Türkçesinin Türetim Ekleri: Bir Döküm Denemesi.* Ankara: Şirin Kırtasiye.

- van Sterkenburg, Piet. (2003). *A practical guide to lexicography*. Terminology and lexicography research and practice. Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Pub.
- Vardar, B. (1980). *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Vardar, B. (1988). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. ABC Kitabevi.
- Vardar, B., Güz, N., Güzelşen, M. R., Öztokat, E., Rifat, M. ve Senemoğlu, O. (1978). *Başlıca Dilbilim Terimleri*. İstanbul Üniversitesi Yayınları No. 2462, Yabancı Diller Yüksekokulu Yayınları No. 1.
- Wahrig, G. ve diğ. (1980). *Brockhaus-Wahrig Deutsches Wörterbuch*. Wiesbaden/Stuttgart: F. A. Brockhaus/Deutsche Verlags-Anstalt.
- Weber, N. (Ed.). (1996). *Theorie der Semantik und Theorie der Lexikographie*. Tübingen: Max Niemeyer.
- Webster's encyclopedic unabridged dictionary of the English language*. (1996). Avenel, N.J: Gramercy Books (Div. of Random House).
- Wiegand, H. E. (1990). Die deutsche Lexikographie der Gegenwart. F. J. Hausmann, O. Reichmann, H. E. Wiegand ve L. Zgusta (Ed.), *Wörterbücher. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie* içinde (C. 1-3, C. 2, ss. 2100-2246). Berlin/New York: De Gruyter.
- Wiegand, Herbert Ernst. (1983). Was ist eigentlich ein Lemma? Ein Beitrag zur Theorie der lexicographischen Sprachbeschreibung. *Studien zur neuhochdeutschen Lexikographie* içinde (C. III, ss. 401-474). Hildesheim/New York: Georg Olms Verlag.
- Wiegand, Herbert Ernst. (1989). Der gegenwärtige Status der Lexikographie und ihr Verhältnis zu anderen Disziplinen. *Wörterbücher. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie* içinde (ss. 246-280). Berlin/New York: Walter de Gruyter.

- Wiegand, Herbert Ernst ve Moran, M. T. F. (2009). *Estructuras lexicograficas. Aspectos centrales de una teoria de la forma del diccionario*. Granada: Ediciones Tragacanto.
- Wilkinson, E. (2000). *Chinese History: A Manual*. Harvard University Asia Center.
- Winchester, S. (2003). *The Meaning of Everything: The Story of the Oxford English Dictionary*. OUP.
- Xu, H. (2002). Cidian jiazhu de xin chengyuan: banshuangjie cidian pingjie [A new member in the family of dictionaries: An introduction and evaluation of semi-bilingual dictionaries]. *Cishu Yanjiu / Lexicographical Studies*, (2), 37-45.
- Xu, H. (2012). A Critique of the Controlled Defining Vocabulary in Longman Dictionary of Contemporary English. *Lexikos*, (22), 367-381.
- Xue, S. (1982). Chinese Lexicography Past and Present. *Dictionaries: Journal of the Dictionary Society of North America*, 4(1), 151-169. doi:10.1353/dic.1982.0009
- Yang, K. P. (1991). Korean Lexicography. F. J. Hausmann, O. Reichmann, H. E. Wiegand ve L. Zgusta (Ed.), *International Encyclopedia of Lexicography* içinde . Berlin/New York: Walter de Gruyter.
- Yavuzarslan, P. (2004). Türk Sözlükçülük Geleneği Açısından Osmanlı Dönemi Sözlükleri ve Şemseddin Sami'nin Kamus-i Türki'si. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 44, 185-202.
- Yavuzarslan, P. (2009). *Osmanlı Dönemi Türk Sözlükçülüğü*. Ankara: Tiydem Yayıncılık.
- Yazıcı, T. (2009). Sözlük. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yelten, M. (2008). Kaşgarlı Mahmud ve Divanü Lügati't-Türk. *Akademik Araştırmalar Dergisi*, (39), 48-69.
- Yıldız, H. (2009). Zuhâl Kültürel, Galatât Sözlükleri. *Dil Araştırmaları*, (5), 128-136.

- Yıldız, N. (1998). Eskiçağın Başvuru Eserleri ve Eskiçağ Sözlükçülüğü ve Sözlükleri. *Kebikeç*, (6), 189-210.
- Yin, B. ve Felley, M. (1990). *Chinese romanization: pronunciation and orthography: Chinese Romanization : Pronunciation & Orthography*. 华语教学出版社.
https://books.google.com.tr/books?id=_e0RAQAAMAAJ adresinden erişildi.
- Yong, H. ve Peng, J. (2008). *Chinese Lexicography. A History from 1046 BC to AD 1911*. Oxford: OUP.
- Zare, Z. ve Balakumar, M. (2014). Corpus in Persian Lexicography. *Language in India*, 14(3), 386-401.
- Zengin, D. (2009). *Türkçenin Tersine Sözlüğü*. Ankara: Kurmay Yayınları.
- Zeydan, C. (1985). *Tarihü'l-Edebi'l-Arabi* (C. 1-II, C. II). Kahire.
- Zgusta, L. (1989). The influence of scripts and morphological language types on the structure of dictionaries. F. J. Hausmann (Ed.), *An International Encyclopedia of Lexicography (HSK 5.1–5.3)* içinde , HSK (C. I, ss. 296-305).
- Zgusta, L. (1991). Typology of Etymological Dictionaries and V.I. Abaev's Ossetic Dictionary. *Lexicographica: International Annual for Lexicography*, (7), 38-49.
- Zgusta, L. (1992). The Czech–Chinese Dictionary and the Theory of Lexicography. *International Journal of Lexicography*, 5, 85-128.
- Zgusta, L., Cerny, V., Novotna, Z. H., Heroldova, D., Hrebicek, L., Kalouskova, J., ... Zvelebil, K. (1971). *Manual of Lexicography*. Academia Publishing House of the Czechoslovak Academy of Sciences.
- Zöfgen, E. (1987). Kollokation — Kontextualisierung — (Beleg-)Satz. Anmerkungen zur Theorie und Praxis des lexikographischen Beispiels. *Französische Sprachlehre und bon usage. Festschrift für Hans Wilhelm Klein zum 75. Geburtstag* içinde (ss. 219-238). München: Max Hueber.

Zöfgen, E. (1994). Lernerwörterbuch in Theorie und Praxis. ein Beitrag zur
Metalexikographie mit besonderer Berücksichtigung des Französischen. *Max
Niemeyer*, (59).

Zwanenburg, W. (1983). *Productivité morphologique et emprunt*. Amsterdam,
Philadelphia: Benjamins.

Zwitsersloot, I. (2010). Sign Language Lexicography in the Early 21st Century and a
Recently Published Dictionary of Sign Language of the Netherlands.
International Journal of Lexicography, 23, 443-476.

ÖZET

Bu tezde, Hartmann'ın (2001) "sözlük araştırması" olarak adlandırdığı ve sözlüğü farklı açılardan ele alarak inceleyen ilkeler çerçevesinde eski sözlüklerden başlayarak günümüze dek gelen süreçte sözlüklere değinilmiş, sözlüğün tarihsel gelişimi ele alınmaya çalışılmış, ardından farklı dünya dillerinde basılan sözlüklerle, o dillere ait sözlükbilim uygulamaları incelenmiş ve farklı dil ailelerine ait dillerdeki sözlüklerin özelliklerine bakılmıştır. Birbirine tipolojik olarak uzak olan dillere ait sözlüklerin hazırlanma biçimlerinin, bu değişime paralel olarak farklılık gösterdiği gözlenmiştir. Dolayısıyla, dilin kendine özgü tipolojik özelliklerinin sözlüğün hazırlanmasında belirleyici bir konumda olduğu görülmüştür.

Sözlükleri genel olarak, topluca ele aldıktan sonra, elde edilen veriler ışığında Türk Dil Kurumu'nun yayınladığı Türkçe Sözlük ele alınmış ve bu sözlük hakkında çeşitli açılardan değerlendirmeler yapılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre, TS'de farklı türlerde sorunlar olduğu gözlenmiştir. Maddebaşı seçimi, maddebaşı anlamını sıralama, maddebaşı örnekleri ve bu örneklerin tanımlarla tutarlılığı konularında eksikliklerin var olduğu, bu eksikliklerin giderilebilmesi için sözlüğü planlama, hazırlama ve basım aşamalarında sözlükbilimin etkileşim içerisinde olduğu diğer alanlardan yararlanılması gerektiği ve yalnızca bununla da kalmayıp sözlüğün temel alacağı bir derlem oluşturulması için çalışmalar yapılması, bu çalışmaların da günümüz standartlarını yakından takip etmesi gerektiği sonucuna varılmıştır.

ABSTRACT

In this thesis, dictionaries compiled since the historical times until today have been mentioned along with the historical development of the dictionaries, then, dictionaries compiled in different languages of the world and the lexicography of those languages were surveyed according to Hartmann's (2001) concept of "dictionary research". It was observed that typologically different languages produced different dictionaries as a result. Therefore, it can be concluded that the specific typological characteristics of languages are in a determinant position in the preparation of dictionaries.

After surveying dictionaries in general, the focus was put on the Turkish Dictionary published by the Turkish Language Association. According to the results obtained, there are different types of problems residing in Turkish Dictionary; deficiencies in entry selection (lemmatization), ordering of the senses of the entry, examples of entries and the inconsistency of these examples with the sense of the entry. In order to eliminate these deficiencies, it is almost compulsory to cooperate with other disciplines, in which the lexicography interacts. Therefore, improvements in the planning, preparation and compilation stages of dictionaries are highly needed. It is concluded that studies should be carried out in order to form a corpus which will be used as a basis for the dictionary, and these studies should follow current lexicographical standards closely.